

NOORD-BRABANTSE OUDHEDEN

Facsimile-editie Noordbrabants Oudheden aangevuld
met enkele Archeologische Mengelwerken

DOOR

D^r. C. R. HERMANS

*Met een inleiding van
Richard Jansen & Gérard de Laat*

NOORD-BRABANTSE OUDHEDEN

Sidestone Press

NOORD-BRABANTSE OUDHEDEN

Facsimile-editie Noordbrabants Oudheden aangevuld
met enkele Archeologische Mengelwerken

DOOR

Dr. C. R. HERMANS

*Met een inleiding van
Richard Jansen & Gérard de Laat*

Noordbrabants Genootschap

Stichting voor kunst en cultuur
Noord-Brabant

Provincie Noord-Brabant

© 2012 Sidestone Press, Leiden

ISBN 978-90-8890-086-0

Facsimile op basis van een origineel exemplaar;
Eerste druk: 's Hertogenbosch, 1865

Initiatief: Noordbrabants Genootschap

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Sidestone bestelnummer: SSP79440001

Omslagontwerp: K. Wentink, Sidestone Press

Monumentenfederatie Noord-Brabant

Voorwoord

In 2012 bestaat het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, ook wel bekend als het *Noordbrabants Genootschap*, 175 jaar. Een van de grondleggers van het *Genootschap* was dr. C.R. Hermans, rector aan de Latijnse School in 's-Hertogenbosch maar vooral bekend als pionier van de Brabantse geschiedschrijving.

Een van de wetenschapsgebieden waar hij zijn aandacht aan wijdde was de archeologie. Hermans was de eerste die zich op wetenschappelijke wijze bezig hield met de archeologie van Brabant en opgravingen verrichtte met een wetenschappelijk doel. In 1865, vier jaar voor zijn dood, verscheen *Noordbrabants Oudheden*, het eerste overzicht van archeologische vondsten en vindplaatsen in de provincie Noord-Brabant.

Ter ere van het 175-jarig bestaan en als eerbetoon aan zijn grondlegger heeft de *Archeologische Sectie* van het *Noordbrabants Genootschap* besloten deze publicatie, aangevuld met een aantal archeologische artikelen uit eerdere *Mengelwerken*, opnieuw uit te brengen.

Namens de *Archeologische Sectie* van het *Noordbrabants Genootschap* hoop ik dat u met plezier kennis neemt van de eerste schreden van de archeologische ontdekking van de destijds nog jonge provincie Noord-Brabant.

Peter van Nistelrooij

Voorzitter Archeologische Sectie

Inhoudsopgave

Inleiding

Dr. C.R. Hermans (Oss 1805 - 1869 's-Hertogenbosch):
geschiedkundige en archeoloog *avant la lettre*

Richard Jansen & Gérard de Laat

Noordbrabants Oudheden (inclusief inleiding en platen) I

Uit: Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant I II

Romeinsche en middeleeuwsche penningen in Noord-Brabant
gevonden

Romeinsche en middeleeuwsche penningen in Noord-Brabant
gevonden (Verv. op blz. 27)

Uit: Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Brabant II III

De Potjesberg te Son

Verhandelingen over de in Noord-Brabant ontdekte
Germaansche Begraafplaatsen

Bijlage tot de Germaansche Begraafplaats te Gemonde

Germaansche begraafplaatsen te Baarle-Nassau

Dr. C.R. Hermans (Oss 1805 - 1869 's-Hertogenbosch): geschiedkundige en archeoloog *avant la lettre*

Richard Jansen & Gérard de Laat

Inleiding

Op 8 maart 1837 vond in de sociëteit *Casino* in 's-Hertogenbosch de oprichtingsvergadering plaats van het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* (Van de Ven 1958). Doel van het *Provinciaal Genootschap* werd de bevordering van kunsten en wetenschappen in het algemeen en in het bijzonder in de provincie Noord-Brabant. Een doelstelling die nu, 175 jaar later, nog geldt met dien verstande dat deze is verbreed tot de cultuur in het algemeen.¹

In de loop van de tijd, en met name de laatste decennia, hebben verschillende commissies en secties onder de vlag van het *Genootschap* getracht deze doelstelling te verwezenlijken, op velerlei terreinen van kunst en wetenschap. Een deel daarvan is inmiddels ter ziele of zelfstandig maar sinds haar oprichting in 1949 is de *Archeologische Sectie*² ook anno 2012 nog actief in het bevorderen van de archeo-

1 Op 24 september 1998 werd, onder het voorzitterschap van Dosker, oud-burgemeester van Dongen, de vereniging omgezet in een stichting. Dit gebeurde tijdens de laatste vergadering van de Raad van Afgevaardigden, die daarmee werd opgeheven. Tegelijkertijd werd ook het logo veranderd en (waarschijnlijk) ook de officiële naam: *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* werd *Noordbrabants Genootschap* (notulen Archeologische Sectie). Nog geen tien jaar later, in 2007, liet de nieuwe voorzitter Rooijackers de officiële naam weer veranderen in de oorspronkelijke benaming. In de praktijk echter spreekt en sprak men altijd al van het *Noordbrabants Genootschap*, ook voor 1998 (www.noordbrabantsgenootschap.com).

2 De officiële aanduiding van de sectie is ook een aantal maal veranderd. Tussen 1949-1967 was er sprake van de *Commissie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, tussen 1967-1981 van een *Archeologische Commissie* en sinds 1981 heet het de *Archeologische Sectie*.

logische wetenschap in het algemeen en die van Noord-Brabant in het bijzonder. De sectie is een ontmoetingsplaats voor beroeps- en amateurarcheologen in Noord-Brabant, met oog voor zowel het wetenschappelijk als het maatschappelijk belang van de archeologie.

In 2009 bijvoorbeeld werd het populairwetenschappelijke boek *Onder Heide en Akkers* uitgegeven met een overzicht van de Brabantse archeologie tot aan 1200 (Van Ginkel & Theunissen 2009). Dergelijke overzichten over de Brabantse archeologie zijn schaars en

Afbeelding 1 Naar aanleiding van het 150 jarig bestaan van het Genootschap werd een tentoonstelling georganiseerd in de Steentjeskerk in Eindhoven en verscheen een (bescheiden) overzicht van de archeologie van Brabant: Helse Hartstochten. Tien jaar later verscheen het Archeologisch Repertorium Noord-Brabant waarin alle archeologische literatuur bijeen is gebracht. In 2009 verscheen het meest recente overzicht: Onder heide en akkers

sommige zijn al weer bijna vergeten (afb. 1).³ *De Archeologische Sectie* van het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* heeft het 35e lustrum aangegrepen om het allereerste overzicht over de archeologie van Noord-Brabant opnieuw te laten uitgeven. Niet geheel toevallig is *Noordbrabants Oudheden* samengesteld en geschreven door een van de grondleggers van het *Provinciaal Genootschap*: C.R. Hermans, rector maar bovenal geschiedkundige en archeoloog.

1 C. R. Hermans: een korte biografische schets⁴

Cornelis Rudolphus Hermans werd op 22 februari 1805 geboren in de handels- en latere industriestad Oss als oudste zoon van dertien kinderen van Herman Gijsbert Hermans en Isabella van de Goor (Cunen 1937). Zijn vader was goud- en zilversmid en bekleedde enkele openbare functies als raadslid en gemeenteontvanger van Oss.

Het leven van Cornelis Hermans stond voor een belangrijk deel in het teken van studie en wetenschap. Na het klein- en grootseminarie in Sint-Michielsgestel te hebben doorlopen werd hij in 1830 conrector aan de Latijnse School in Eindhoven. Daarnaast ging hij klassieke letteren studeren aan de *Leidsche Hoogeschool* (Universiteit Leiden).⁵ In 1834 promoveerde hij op een proefschrift over de letterkundige geschiedenis van Noord-Brabant (Hermans 1834). In datzelfde jaar

3 Andere (bescheiden) overzichten zijn *Archeologisch overzicht van Noord-Brabant* (Beex 1966), *Noord-Brabant in Pre- en Protohistorie* (Verwers 1975) en *Helse Hartstochten, 150 jaar archeologie in Noord-Brabant* (Verhagen 1987). Daarnaast zijn er publicaties die een overzicht geven van onderzoeken en/of vondsten uit een Brabantse regio w.o.: *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant* (Verhagen 1984); *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden* (Roymans & Theuws 1993); *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied* (H. Fokkens & R. Jansen 2002).

4 Voor een uitgebreide biografie verwijzen we naar een publicatie van Hermans stadgenoot Jan Cunen (Cunen 1937). Stadsarchivaris Cunen (1884-1940) is de grondlegger van het naar hem vernoemde museum in Oss.

5 Een studie klassieke letteren was in die tijd een gebruikelijke voorbereiding op de geschiedwetenschap. Hermans zou ook nooit een classicus worden, hij was een historicus.

Afbeelding 2 Portret van Dr. C.R. Hermans (© Collectie Noordbrabants Museum. Vervaardigd door Frans van Beers)

werd hij rector aan de Latijnse School in 's-Hertogenbosch (sinds 1848 Stedelijk Gymnasium), wat hij tot zijn dood zou blijven.

Op 9 september 1837 trouwde Cornelis Hermans met Henrica Maria Laffertée, met wie hij zes kinderen kreeg. Slechts twee van hen bereikten de volwassen leeftijd (Van de Ven 1958). Zelf overleed hij op 64-jarige leeftijd, op 14 december 1869 te 's-Hertogenbosch (afb. 2).

Het onderwijs was niet zijn enige verdienste. Hermans richtte zich naast de Brabantse letterkunde steeds meer op de geschiedschrijving van Brabant. Dat deed hij met een gedrevenheid die soms ten koste ging van zijn eigenlijke werk, getuige de klachten in verschillende jaarverslagen van het curatorium: *“Mogt de Rector minder door bijzaken worden afgeleid, en, waar het pas geeft, meer klem aan het gezag der leeraren bijzetten, dan zouden Curatoren zoo vaak niet, zelf ondanks leeraren en leerlingen, onder nietige voorwendsels door zijne aanvragen om vacantedagen worden lastig gevallen, en zoude hij zich niet over gejoel en leven op de speelplaats hebben behoeven te beklagen”* (Van de Ven 1958⁶). Het weerhield Hermans er overigens niet van door te gaan met zijn vele activiteiten naast zijn werk.⁷

2 De geschiedvorser

Het feit dat de provincie Noord-Brabant in de geschiedschrijving en literatuur van destijds weinig voorkwam, was Hermans een doorn in het oog. Hij ging het als zijn taak beschouwen om af te rekenen met het volgens hem negatieve imago van Brabant, dat mede door de Belgische Opstand meer in de publieke belangstelling was komen te staan (Krijbolder 1989). Hij was er van overtuigd dat het ‘grootse’ verleden van ‘zijn’ Brabant een betere plaats verdiende in de vaderlandse geschiedenisboeken (Van de Ven 1958; Krijbolder 1989). Hermans: *“... zoo komt het mij voor, die pligt te zijn van elken Noord-Brabander, die zich daartoe in de gelegenheid bevindt, om al datgene aan het licht te brengen, wat geschikt is, om deze blaam van zijnen geboorte-grond af te keeren”* (Hermans 1840, 29). Hij heeft deze oproep zelf ter harte genomen en zijn hele leven onderzoek gedaan naar menig aspect van de Brabantse historie.

Een belangrijk deel van zijn historisch werk beslaat, naast een groot aantal artikelen, de uitgave van vele charters en oorkonden. Opvallend is de verscheidenheid aan onderwerpen en de omvang van zijn bibliografie.⁸ Om een paar uitgaven te noemen:

6 Jaarverslag 1858/59, geciteerd in Van de Ven 1958.

7 Het aantal leerlingen van de Latijnse School / Stedelijk Gymnasium schommelde in Hermans' tijd tussen de 15 en 20 leerlingen. Hermans had dus de ruimte om een groot aantal nevenfuncties te onderhouden.

8 Voor een lijst van publicaties en geschriften zie Van de Ven 1958, 230 e.v.

Geschiedkundig Mengelwerk I en II (1840; 1841), *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en Beeldende Kunst der provincie Noord-Brabant* (1843-1845), *Analytische opgave van gedrukte charters, handvesten, plakaten en staatsstukken der Provincie Noord-Brabant van 704-1648* (1844) en Hermans bekendste werk *Verzameling van Charters en Geschiedkundige Bescheiden betreffende het Land van Ravenstein* (1848).⁹ De meeste van zijn werken worden in het algemeen positief gewaardeerd. Naar aanleiding van de uitgave van *Geschiedkundig Mengelwerk I* bijvoorbeeld wordt lof gesproken over Hermans' kennis en scherpzinnigheid, met een kritische noot over onnauwkeurigheden en "... de nu en dan wat verwaarloosde taal en stijl" (Van de Ven 1958, 220 noot 22¹⁰).

Hermans zat vol plannen. Zijn aanbod om hem te benoemen tot provinciaal archivaris vond geen weerklank maar op 16 juni 1841 werd Hermans wel benoemd tot de eerste stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch (Van de Ven 1958, 198¹¹). Net als in zijn andere functies ging hij ook hier voortvarend aan de slag. Vele charters, kronieken, brieven en andere stukken werden geordend en/of uitgegeven en binnen enkele jaren was het stadsarchief redelijk op orde. Dat was aanleiding voor de gemeente om het salaris van Hermans te korten. In 1849 wilde men de functie van stadsarchivaris zelfs opheffen als bezuiniging. Hermans schreef naar aanleiding daarvan een brief met het volgende verzoek: "... . Ik verzoek U E.A. dus met allen drang, om mij deze betrekking te laten behouden en zoo nodig zelfs zonder Tractement. ... ". Naar aanleiding hiervan besloot de gemeenteraad om hem als archivaris *honoris causa* te handhaven (Van de Ven 1958, 203 noot 12¹²).

9 Daarnaast had Hermans plannen voor (vele) andere publicaties die echter nooit het licht hebben gezien. Voor voorbeelden zie Van de Ven 1958, 219-225.

10 Algemene Konst en Letterbode, 1843, dl II, blz. 103-107 en 123-124, geciteerd in Van de Ven 1958.

11 Van de Ven verwijst naar een brief uit de collectie Martini van Geffen, lid van het eerste bestuur van het *Provinciaal Genootschap* en lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant.

12 Gemeentelijke ingekomen stukken, 30 jan. 1849, G.A. Den Bosch, geciteerd in Van de Ven 1958. Het feit dat Hermans hiermee akkoord ging is illustratief voor zijn toewijding.

Een belangrijk doel voor Hermans was de oprichting van een provinciale bibliotheek. Hij vond een dergelijk instituut echter pas nuttig als mensen met belangstelling voor geschiedenis ook daadwerkelijk de hier opgeslagen 'schatten' zouden gaan onderzoeken. Daarom pleitte hij eveneens voor de oprichting van een provinciaal genootschap ter bevordering van de bestudering van taal, geschiedenis en oudheden van Noord-Brabant.¹³ Dit pleidooi leidde uiteindelijk tot de oprichting van het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*.

3 Medeoprichter van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

In zijn dissertatie had Hermans al gepleit voor de oprichting van een provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen. Drie jaar later, in 1837, was de oprichting van het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* een feit. Een zeven-tal heren, waaronder de toenmalige gouverneur van Noord-Brabant A.J.L. Baron van de Bogaerde van ter Brugge, predikant en rector van de Latijnse school in Heusden C.W. Pape, boekhandelaar en eigenaar van een drukkerij H. Palier, de latere minister J.A. Mutsaers en Hermans zelf, stond aan de wieg van het *Genootschap*, al ging dat niet zonder slag of stoot. Er ging zelfs een stille machtsstrijd vooraf aan de eerste vergadering ervan, waarbij Hermans aanvankelijk naar het tweede plan werd verdrongen en zelfs zijn rol als initiatiefnemer door sommigen werd ontnegd (Krijbolder 1989, 92-95). Ook voor het uiteindelijke hoofdbestuur werd hij gepasseerd; hij werd bij de presentatie van de plannen aan Gedeputeerde Staten voorgedragen als bibliothecaris.¹⁴ Uiteindelijk was Hermans jarenlang de enige die

13 In de 18e en met name de 19e eeuw, de tijd van de Industriële Revolutie waarin de wetenschap grote stappen maakte, werden in veel provincies Genootschappen voor Kunsten en Wetenschappen opgericht. Het stimuleren van kunst en wetenschap was voor de meesten daarvan het belangrijkste doel, de leden behoorden veelal tot de notabelen.

14 De eerste voorzitter van het *Genootschap* was de gouverneur van Noord-Brabant A.J.L. Baron van den Bogaerde van ter Brugge. Overige bestuursleden waren in ieder geval Jhr. A. Martini van Geffen, J. Menu, C.W. Pape en H. Palier (Krijbolder 1989, 96-99).

Afbeelding 3 Het Stedelijk Gymnasium aan het Nachtegaalslaantje in 's-Hertogenbosch waar tussen 1856-1866 de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap was gehuisvest. Daarvoor was de bibliotheek gevestigd in de Latijnse School die ook op deze locatie stond (de straat heette overigens toen nog Papenhulst). Tijdens de sloop en nieuwbouw was de collectie tijdelijk ondergebracht bij Hermans thuis. In 1868 verhuisde de collectie naar de Boterhal op de Pensmarkt, na een tijdelijke opslag boven de Korenbeurs. Uiteindelijk is de bibliotheek (inclusief prentencollectie) overgegaan naar de Brabant-Collectie van de Universiteit van Tilburg (© Eugene Ball)

daadwerkelijk actief was binnen het *Genootschap*. Tot het jaar van zijn overlijden verscheen een groot aantal bijdragen van zijn hand in de *Handelingen van het Provinciaal Genootschap*.

Hermans bleef tot zijn dood bibliothecaris en daarmee de stuwende kracht van het *Genootschap*.¹⁵ Hij verzamelde, zover mogelijk, alle geschiedkundige en letterkundige boeken en handschriften die hij nuttig achtte. Omdat (uiteindelijk) ook medeoprichter Palier zijn

15 Plannen voor een provinciale bibliotheek hadden Hermans en Palier al in 1834 kenbaar gemaakt. Alle op Noord-Brabant betrekking hebbende stukken moesten op een plaats verenigd worden. Door (onbekende) 'bouwstenen' bijeen te brengen werd de mogelijkheid geboden om de geschiedenis van Brabant te onderzoeken en ontsluiten (Krijbolder 1989, 86-87).

particuliere bibliotheek afstond, ontstond een indrukwekkende boekenverzameling (Krijbolder 1994, 90 en 99). In 1840 bestond deze reeds uit 1440 boekdelen, in 1848 uit circa 5000, in 1853 uit meer dan 14.000 en in 1862 was dit opgelopen tot 20.000 boek(del)en (Van de Ven 1958, 199-200). Met zoveel kennis voorhanden zette Hermans zich met grote volharding aan zijn zelfopgelegde taak het Brabants' verleden te ontsluiten (afb. 3).¹⁶

De functie van bibliothecaris omvatte ook het toezicht over de collectie 'andere voorwerpen' en de doelmatige uitbreiding daarvan.¹⁷ Met 'andere voorwerpen' werden de archeologische verzameling en het penningkabinet bedoeld. Ook deze taak werd door Hermans met verve uitgevoerd. In zijn hoedanigheid als 'collectiebeheerder' doet Hermans vele aankopen en ontvangt hij menig schenking voor de archeologische verzameling van het *Genootschap*. Het gevolg was dat de huisvesting van het *Genootschap* in die tijd, behalve als bibliotheek en archief, ook als museum fungeerde.¹⁸

Het is duidelijk dat het overlijden van Hermans een gevoelig verlies was voor het *Genootschap*. In het verslag, uitgebracht door de Secretaris, aangaande de 34^e algemene vergadering gehouden op donderdag 7 juli 1870 wordt het als volgt verwoord: "*Onze vereeniging heeft slechts kunnen treuren om het verlies van hem, die daarvan de ziel was: om haren hooggeschatten Bibliothekaris, die op den 14 December 1869, na een langdurig lijden, aan zijn huisgezin, de wetenschap en zijn werkring ontvallen is.*" (Vermeulen 1870).

16 De bibliotheek van het *Genootschap* was tussen 1837 en 1866 gehuisvest op de eerste verdieping van de Bossche Latijnse School, waaraan het huis van de rector, Hermans, direct grensde. De boeken lagen dus letterlijk binnen zijn handbereik.

17 Verwoord in hfst. 6, art. 19 van het statuut (Van de Ven 1958).

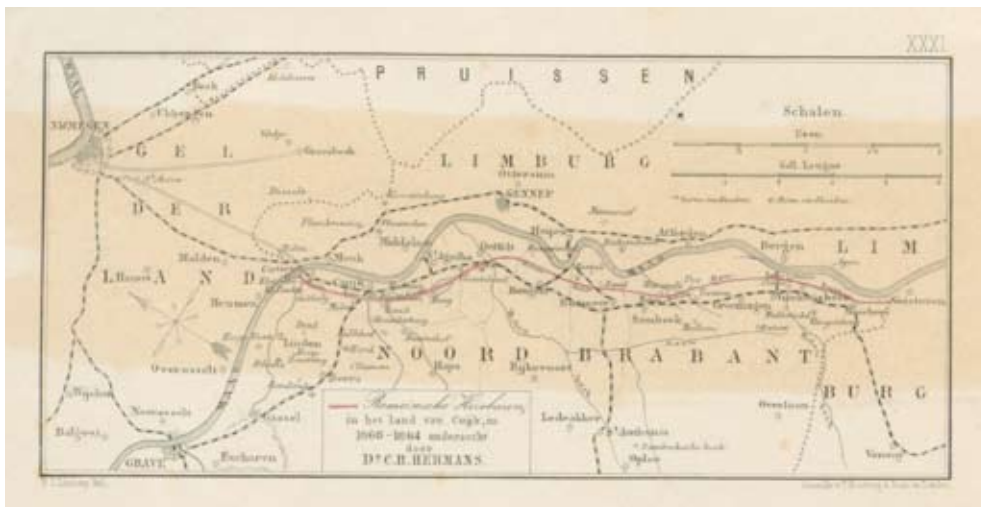
18 Door een grote schenking kon het *Genootschap* in 1925 zijn intrek nemen in de St. Jacobskerk in de Bethaniestraat in 's-Hertogenbosch. Omdat dit een grote ruimte betrof gaf de gemeente Den Bosch een deel van haar verzamelingen in bruikleen waarbij de naam Centraal Noordbrabants Museum ontstond. In 1980 werd het museum een zelfstandige stichting waarin het *Genootschap* zijn museale bezittingen onderbracht (men bleef wel eigenaar). Eind 1987 verhuisde het museum naar de huidige locatie. Wegens de enorme schulden die in de voorgaande jaren waren opgebouwd nam de provincie Noord-Brabant in 1986 de museum- en bibliotheekcollecties over van het *Genootschap* en saneerde de schuld. De museumcollectie, als eigendom van de provincie, bleef in het Noordbrabants Museum, de bibliotheek ging naar de UvT (Van de Ven 1987).

4 Pionier van de Noord-Brabantse archeologie

In 1846 werd Hermans benoemd tot lid van een door Gedeputeerde Staten opgerichte commissie die bevoegd was tot het opsporen van oudheden in Noord-Brabant (Van de Ven 1958, 207). Regelmatig trok hij er op uit om te (laten) graven naar overblijfselen uit het verleden, en met zijn vele contacten werd hij regelmatig gewaarschuwd door mensen die meenden iets belangwekkends te hebben gevonden.¹⁹ Hermans was de eerste die zich op wetenschappelijke wijze bezig hield met de archeologie van Brabant en de eerste die in deze provincie opgravingen verrichtte met een wetenschappelijk doel. Een van zijn belangrijkste ontdekkingen was de vondst van de Romeinse weg (*heirbaan*) die Nijmegen verbond met Tongeren.²⁰ Na bestudering van historische bronnen, waaronder de Romeinse reiskaart van Peutinger, traceerde Hermans tussen 1860 en 1864 op meerdere plaatsen in het Land van Cuijk resten van de weg. In *Noordbrabants Oudheden* deed hij daar uitvoerig verslag van (p. 16-27). Met behulp van de kaart die Hermans maakte en zijn omschrijvingen van locaties zijn de onderzoeken in het algemeen nog goed terug te plaatsen in de huidige topografie (Van der Heijden 2002, 44-46) (afb. 4). Bij het huidige Hagelkruis in Cuijk, waar nog steeds de Heerstraat loopt, liet Hermans bijvoorbeeld een greppel graven: “*Met welgevallen beschouwden wij de doorsnede van den geopenden weg, die eene glooiende tonronde gedaante had, zoo als thans nog onze kunstwegen gemaakt worden. De grindbaan is 8 el breed: zij werd van el tot el gemeten, waardoor wij de volgende cijfers bekwamen, 16, 24, 26, 27, 26, 24, 30, 18 en 12 duim. De leemlaag onder de grond, heeft eene dikte van 8 tot 10 duim. Ik heb eenig grind voor de verzameling van het Genootschap mede gebragt. De arbeiders verklaarden mij, dat dergelijke leemsoort hier nog*

19 Een belangrijke samenwerking is met Peter Norbertus Panken, onderwijzer uit Westerhoven, die ook als een pionier van de Brabantse archeologie wordt beschouwd. Geïnspireerd door Hermans' mededelingen in het *Provinciaal Dagblad voor Noord-Brabant* gaat hij op zoek naar lijkurnen in de vele grafheuvels op de Brabantse heidevelden. Hermans brengt in 1844 een bezoek aan Panken waarna een lange 'samenwerking' volgt, gebaseerd op beider interesse in de wetenschap (Biemans 1977).

20 Uiteraard betrof dit uitsluitend de vondst van de Romeinse weg op Brabantse grond, het enige onderzoeksgebied van Hermans.

Afbeelding 4 Op een 'topografische' kaart heeft Hermans, op basis van de resultaten van zijn eigen onderzoeken, het verloop van de Romeinse heirbaan in het Land van Cuijk aangegeven (rode lijn) (© Thuis in Brabant)

gegraven wordt, en dat de grind veldkiezel is" (Hermans 1865, 20; Van der Heijden 2002, 46).²¹

Naast de *heirbaan* onderzocht hij onder andere ook de Romeinse Magusanus-Herculus altaarsteen uit Ruimel bij Sint-Michelsgestel (afb. 5) en verspreid over de provincie diverse zogenaamde 'Germaanse' begraafplaatsen (Hermans 1841; 1865).²² Een aantal daarvan werd in zijn aanwezigheid 'opgegraven', bijvoorbeeld in Tilburg-Heuvel en Alphen-Molenheide (Hermans 1834, 52-53 en 57-60). Van de laatste vindplaats stuurde Hermans houtskool uit en-

21 Latere opgravingen door o.a. Van Giffen (1937-1938), Joan Willems (1948), Bogaers (1964-1966) en de ROB (1990-1993) hebben aangetoond dat Cuijk (*Ceuclum* op de Peutingerkaart) een belangrijke plaats is geweest in de Romeinse tijd, gelegen langs de betreffende *heirbaan*, en met een brug over de Maas (zie o.m. Van Enckevort & Thijssen 2002).

22 Voorbeelden zijn prehistorische 'begraafplaatsen' in Son (Potjesberg!), Gemonde, Baarle-Nassau, de Mun bij Oss, Tilburg en Alphen. Naast beschrijvingen in Noordbrabants Oudheden wordt een aantal daarvan uitvoeriger beschreven in een aantal artikelen in *Geschiedkundig Mengelwerk II*. Deze artikelen zijn ook opgenomen in deze facsimile.

Afbeelding 5 De altaar- of wijsteen gevonden bij Ruimel in de gemeente St.-Michelsgestel is gewijd aan Magusanus-Hercules door Flavius, zoon van Vihirmas, summus magistratus (de hoogste magistraat/rechter) van de civitas Batavorum (Roymans 2004, 201) (© Hermans 1865)

kele urnen naar het RMO voor determinatie. De conservator Janssen berichtte hem persoonlijk dat het restanten van eikenhout betrof (Hermans 1834, 60 noot 1).

Dat het werk van Hermans veelomvattend was lijdt geen twijfel, maar wat is de waarde ervan voor de hedendaagse Brabantse archeologie? Zijn opgravingen waren sterk gericht op het verzamelen en registreren van vondsten en het (spaarzaam) onderzoeken daarvan. De belangrijkste onderzoeksobjecten waren grafheuvels, waarbij de hoofdzaak het vinden van de urn(en) was. Vondstomstandigheden zoals bijvoorbeeld de grootte van een heuvel werden slechts summier vermeld. Profiel- of andere tekeningen en schetsen zijn van Hermans'

‘opgravingen’ ook niet bekend. We moeten echter niet vergeten dat deze plaatsvonden in de 19e eeuw, een periode waarin de professionele archeologie nog nauwelijks bestond. Paalsporen en kringgreppels waren bijvoorbeeld nog onbekende begrippen. Hermans had ook weinig voorbeelden: de opgravingen van Reuvens²³ naar de Romeinse resten op het landgoed ‘Arentsburgh’ in Voorburg tussen 1827 en 1834 behoorden tot de weinige die Hermans tot zijn beschikking had. Zoals gezegd, archeologie moest zich in het midden van de 19e eeuw nog ontwikkelen tot een volwaardige wetenschap. Zijn belangrijkste verdienste als archeoloog ligt dan ook vooral in de presentatie van vondsten en vindplaatsen waarmee hij aansluit op zijn eigen belangrijkste onderzoeksdoel, het ontsluiten van het verleden van Noord-Brabant. De archeologische vondsten en vindplaatsen gepresenteerd in *Noordbrabants Oudheden* kunnen worden beschouwd als de eerste ‘bouwstenen’ voor de prehistorische geschiedschrijving van Noord-Brabant. Als onderzoeker, maar meer nog als *chroniqueur*, is Hermans derhalve met recht te beschouwen als een pionier van de Brabantse archeologie.

5 Noordbrabants Oudheden

Het boek *Noordbrabants Oudheden* is in 1865 uitgegeven door het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* en gedrukt door de Gebroeders Muller uit ‘s-Hertogenbosch. In het voorwoord spreekt de toenmalige secretaris van het *Genootschap* dr. M. Godefroi namens het bestuur zijn waardering uit voor de werkzaamheden van Hermans aangaande deze publicatie, en zijn inspanningen voor het *Genootschap* in het algemeen (zie voorwoord *Noordbrabants Oudheden*).

Het leeuwendeel van het boek omvat een bespreking van 98 zogenaamde ‘vindingsplaatsen’ per regio²⁴, achtereenvolgens het ‘Land

23 Reuvens was vanaf 1818 zowel buitengewoon hoogleraar in de archeologie (de eerste ter wereld) aan de Universiteit Leiden als de eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden.

24 De vindplaatsen zijn per plaatsnaam opgenomen in een alfabetisch register voorin het boek. Vanuit hier wordt verwezen naar de tekst.

van Cuijk²⁵, het Land van Ravestein, het Kwartier van Maasland, 's-Hertogenbosch en omstreken, de landen van Heusden, Altena en de Langstraat, Tilburg en omstreken, Landen van Breda en Bergenopzoom, Bergeijk en omstreken, Eindhoven en omstreken en Helmond en omstreken'.²⁶ Naast Hermans eigen onderzoeken vormt de archeologische collectie van het *Genootschap* de belangrijkste bron. Daarnaast is er aandacht voor enkele oudheden van buiten de provincie, waaronder een drietal vuurstenen bijlen uit het Franse Amiens en Abbeville. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de in Noord-Brabant gevonden Romeinse munten uit het penningkabinet van het *Genootschap*, geordend op Romeinse keizer, met vermelding van de plaats waar de munt is gevonden en het jaar waarin de vondst is gedaan. Eerder had Hermans al enige naam verworven als penningkundige met zijn *Catalogus der Noord- en Zuid-Nederlandsche munten en der Historie andere penningen van het Provinciaal Genootschap*²⁷ en beschrijvingen van *Romeinsche en middeleeuwsche penningen in Noord-Brabant gevonden* in *Geschiedkundig Mengelwerk I* (1840).²⁸ In een uitgebreide verklaring ten slotte worden de dertig bijgevoegde

-
- 25 Met een aparte paragraaf over zijn onderzoek aan de Romeinse *heirstraat*. Heirstraat of Heerstraat is afgeleid van een oud woord voor leger: heer. De wegen waren in eerste instantie bedoeld voor verplaatsingen van het leger.
- 26 Hermans stelt het samen met medewerking van de conservator van het RMO dr. L.J.F. Janssen, waarmee hij vaker contact had (Ven de Ven 1958, 217). 50 jaar later, in 1917, verschijnt *Catalogus der Archeologische Verzameling van het Prov. Gen. V. K. en W. in N. Br.* Hierin wordt door J.H. Holwerda en J.P.W.A. Smit, respectievelijk directeur en medewerker van het RMO, de beschrijving van de collectie van het *Genootschap* deels herzien en aangevuld waarbij een waardering wordt uitgesproken aangaande Hermans werk (Van de Ven 1958, 218). Tussen de beschrijving van de vindplaatsen is ook een bijdrage opgenomen van dr. L.J.F. Janssen aangaande de echtheid en ware lezing van het opschrift aan Hercules-Magusanus op de gedenksteen uit Ruimel te Sint-Michielsgestel (Hermans 1865, 38-48).
- 27 Van de Ven 1958, 218-219. In 1860 ontvangt Hermans voor deze uitgave de zilveren medaille van het *Provinciaal Genootschap*.
- 28 De muntbeschrijvingen uit *Geschiedkundig Mengelwerk I* zijn in deze *facsimile* opgenomen.

platen toegelicht.²⁹ Deze platen bevatten tekeningen van honderden objecten.

Huidige betekenis

Noordbrabants Oudheden is in de eerste plaats een descriptieve studie, bestaande uit een geordende reeks van vindplaatsen en vondsten. In zijn interpretaties sluit Hermans slechts in beperkte mate aan bij de zich destijds snel ontwikkelende natuur- en geschiedwetenschappen (Van de Ven 1958, 218). Tussen 1830 en 1833 was Lyells' *Principles of Geology* verschenen, Thomsens' drieperioden-systeem van steen, brons- en ijzertijd was in 1836 gepubliceerd en Darwins' *On the Origin of Species* verscheen in 1859. Het merendeel van de literatuur die Hermans voorhanden had, kwam echter zeer waarschijnlijk uit de klassiek archeologische hoek. Dat verklaart mogelijk zijn pogingen om verschijnselen omtrent de (pre)historische bewoners van Brabant te verklaren met termen als Kelten, Germanen, Galliërs en Romeinen. Zijn denkbeelden zijn eigenzinnig en soms discutabel. Een voorbeeld is zijn artikel in *Geschiedkundig Mengelwerk II* met de veelzeggende titel: *Betoog dat er uit de Commentarii de Bello Gallico van Julius Caesar volstrekt geen bewijs kan worden getrokken, als of die veldheer of zijne krijgsoversten in Noord-Nederland, en bepaaldelijk in Noord-Brabant oorlog zou hebben gevoerd* (Hermans 1841). Daarin concludeert hij (terecht), dat niets wat *Caesar* vermeldt op Nederland betrekking heeft. Daarnaast beweert hij dat het 10e *caput* (hoofdstuk) van het vierde boek niet door *Julius Caesar* zelf is geschreven maar later is ingevoegd (Hermans 1841, 379). Ondanks commentaren en bedenkingen van veel collega-wetenschappers was Hermans niet (meer) van dit denkbeeld af te brengen (Van de Ven 1958).³⁰

29 Platen I – XXX. In de tekst wordt verwezen naar de afbeeldingen die zijn weergegeven op de platen. De platen zijn getekend door L.C. Hezemans del. (del.=delineavit, heeft getekend) met vermelding van steendr. v. T. Hooiberg & Zoon (uit Leiden). Daar zijn de tekeningen verwerkt tot litho of steendruk.

30 Het is veelzeggend dat de discussie die Hermans aansneed over het 10e hoofdstuk van het vierde boek van *Commentarii de Bello Gallico* anno 2012 nog steeds actueel is.

De verdienste van het boek ligt vooral in het feit dat het een eerste overzicht geeft van archeologische vindplaatsen en vondsten uit Brabant.³¹ Een tekortkoming daarbij is het ontbreken van kaarten. Plaatsbeschrijvingen als: “*Even buiten den Heuvel, aan de regterzijde van den weg op Moergestel, ter zijde van de onder Koning Willem II gebouwde kazerne voor paardenvolk, ligt een vlak akkerland, waarop een eeuwen oude eik staat, algemeen bekend onder den naam van Jan Aartenboimke*” zijn, in sommige gevallen, moeilijk in de huidige topografie te positioneren. Desondanks heeft Hermans met *Noordbrabants Oudheden* het fundament gelegd voor de Brabantse archeologie. Door het boek is de archeologie bij veel mensen bekend geworden en is een schat aan gegevens vastgelegd die anders verloren was gegaan. Zijn beschrijvingen van archeologische vondsten en waarnemingen per gemeente of streek, inclusief index van plaatsnamen, zijn ook nu nog van waarde. Het is alleen op die grond al meer dan interessant om zijn *Noordbrabants Oudheden* als *facsimile* uit te brengen, aangevuld met de belangrijkste archeologische artikelen uit zijn geschiedkundige mengelwerken. Hermans’ archeologische bouwstenen worden hiermee wederom ontsloten en zijn weer gemakkelijk te raadplegen. Bovendien geeft het een zeer inzichtelijk beeld van het beginstadium van de archeologiebeoefening in Brabant.

Tot slot

Hermans had een eigenzinnig en onverzettelijk karakter (Krijbolder 1994). Een treffend voorbeeld hiervan is een conflict met kapelaan Van de Laar van de Sint-Jan die in zijn preken voortdurend uitviel over het lager onderwijs in Nederland. Na zijn beklag te hebben gedaan bij bisschop Zwijsen en het parochiebestuur was dit aanleiding voor Hermans om zijn plaats in de kerk op te zeggen.³² Een stap die destijds door velen als maatschappelijk onaanvaardbaar werd

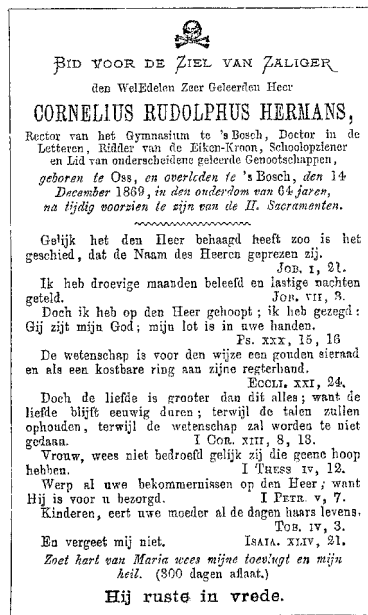
31 Daarnaast bevat het werk ook een aantal fouten in toewijzingen van vondsten. Zo worden urnen uit Baarle-Nassau-Molenheide inmiddels toegeschreven aan de vindplaats Alphen-Molenheide (Verhagen 1997).

32 Hermans was ook schoolopziener en zal zich deze kritiek persoonlijk hebben aangetrokken.

beschouwd (Krijbolder 1994, 63). Het typeert evenwel Hermans' karakter.

Ondanks dergelijke conflicten en andere tegenwerking heeft Hermans een indrukwekkende reeks boeken en artikelen nagelaten, en tegelijkertijd pionierswerk verricht op velerlei terrein. Daarnaast heeft hij een uitgebreide correspondentie nagelaten met betrekking tot het verzamelen en beoordelen van oudheidkundige vondsten, de ontcijfering van oorkonden en charters, het verrichten van opgravingen in de provincie en het speuren naar aanwinsten voor de bibliotheek of voor het munt- en penningkabinet. Ook op literair-historisch terrein heeft Hermans zijn sporen verdiend, ofschoon hij weinig bekendheid geniet als literatuurhistoricus (Van de Ven 1958, 211). Het is bijvoorbeeld aan hem te danken dat tientallen volksoverleveringen en legenden zijn opgetekend (o.m. Hermans 1867).³³

Afbeelding 6 Bidprentje van den Weledelen Zeer Geleerden Heer Cornelius Rudolphus Hermans, overleden 14 december 1869 te Den Bosch

33 Een letterkundige geschiedenis van Noord-Brabant, een onderwerp waar hij bijzonder veel onderzoek naar heeft verricht, is nooit integraal in druk verschenen.

Bovenal was hij echter geschiedkundige. Met recht wordt Hermans beschouwd als een pionier van de Noord-Brabantse geschiedbeoefening. Zelf zag hij zich eerder als *geschiedvorser* in plaats van geschiedschrijver. Het verzamelen en ontsluiten van gegevens was in zijn ogen belangrijk om anderen te interesseren en aan te zetten tot studie (Van de Ven 1958, 191; Hermans 1834 voorwoord). Volgens Krijbolder (1989) wilde Hermans de kennis van het verleden vermeerderen door de daarvoor benodigde 'bouwstenen' aan te dragen. Uiteindelijk moest dat leiden tot een algehele geschiedschrijving van de provincie die vervolgens kon worden opgenomen in de vaderlandse geschiedenis.³⁴

In die hoedanigheid, zo memoreert dr. M. Godefroi in een herdenkingsrede, heeft Hermans zichzelf een 'erzuil' gesticht in de vorm van het *Genootschap*. Zolang het *Genootschap* bestaat leeft Hermans' geestelijke nalatenschap voort (Van de Ven 1958, 226) (afb. 6). De *Archeologische Sectie* van het *Provinciaal Genootschap* wil daar aan bijdragen door deze *facsimile* uit te brengen, als eerbetoon aan haar grondlegger.³⁵

Literatuur

Aa, A.J. van der, 1839-1851 (14 delen). *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem.

Beex, G., 1966. *Archeologisch overzicht van Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch.

Biemans, J., 1977. Peter Norbertus Panken, pionier van de Brabantse archeologie, in: N. Roymans, J. Biemans, J. Slofstra & W.J.H. Verwers (red.), *Brabantse Oudheden* (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr. 16), Eindhoven, 225-236.

34 Aardig te vermelden is het feit dat Hermans bijvoorbeeld bijdragen heeft geleverd aan het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa. Dit werk bestaat uit veertien delen die tussen 1839 en 1851 werden gepubliceerd en samengesteld zijn met behulp van talloze regionale historici en andere wetenschappers, waaronder Hermans. Daarnaast is een deel van Hermans' archeologische gegevens opgenomen in een overzicht van oudheden gevonden in Nederland en omstreken (Reuvers e.a. 1845).

35 De auteurs danken Eugene Ball, François van den Dries, Yvonne Lammers-Keijsers en Martin Meffert voor correcties en (inhoudelijke) aanvullingen op eerdere versies van dit artikel.

- Cunen, J., 1937. *Dr. C.R. Hermans* (Ossensia. Geschiedkundige mededeelingen over Oss III), Oss.
- Darwin, C., 1859. *On the Origin of Species*, Londen.
- Enckevort, H. van & J. Thijssen (red.), 2002. *Cuijk. Een regionaal centrum*, Utrecht (Matrijs).
- Fokkens, H. & R. Jansen (red.), 2002. *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden.
- Ginkel, E. van & L. Theunissen, 2009. *Onder heide en akkers. De archeologie van Noord-Brabant tot 1200*, Utrecht (Matrijs).
- Godefroi, I., 1870. Verslag omtrent den toestand van het provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, uitgebracht door den Secretaris, in de 34ste algemeene Vergadering, gehouden Donderdag 7 Juli 1870, in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant over het jaar 1870*, 's-Hertogenbosch.
- Hermans, C.R., 1834. *Dissertatio inauguralis literaria sive introductio in notitiam rei literariae maxime provinciae Brabantiae Septentrionalis*, Leiden (proefschrift).
- Hermans, C.R., 1840. *Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Brabant I*, 's-Hertogenbosch (Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant).
- Hermans, C.R., 1841. *Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Brabant II*, 's-Hertogenbosch (Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant).
- Hermans, C.R., 1865. *Noordbrabants Oudheden*, 's-Hertogenbosch (Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant).
- Hermans, C.R., 1867. *Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant* (Werken van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 11), 's-Hertogenbosch.
- Heijden, P. van der, 2002. Het wegennet rond Cuijk, in: H. van Enckevort & J. Thijssen (red.), *Cuijk. Een regionaal centrum*, Utrecht (Matrijs), 42-47.
- Holwerda, J.H. & J.P.W.A. Smit, 1917. *Catalogus der Archeologische Verzameling van het Prov. Gen. V. K. en W. in N. Br.*, Leiden.

- Krijbolder, W.M.J., 1989. 'C.R. Hermans en het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant, 1830-1840', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (Stichting Historisch Jaarboek), 79-104.
- Krijbolder, W.M.J., 1994. C.R. Hermans (1805-1869), pionier van de Noordbrabantse geschiedbeoefening, in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. Deel 2, Amsterdam/Meppel (Boom en Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening), 60-64.
- Lyell, C., 1830/1833. *Principles of Geology*, Londen.
- Reuvs, C.J.C., C. Leemans & L.J.F. Janssen, 1845. *Romeinsche, Germaansche of Gallische Oudheden gevonden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen*, Leiden (Brill).
- Roymans, N., 2004. *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire* (Amsterdam Archaeological Studies 10), Amsterdam.
- Roymans, N. & F. Theuws (red.), 1993. *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch.
- Thomsen, C.J., 1836. *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed*, Kopenhagen.
- Ven, F.J.M. van de, 1958. 'Dr. C.R. Hermans'. Leven en werk van de pionier van de Noordbrabantse geschiedschrijving in de 19e eeuw, *Brabantia* VII (Maandblad van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en de stichting Brabantia Nostra), 184-206 & 211-234.
- Ven, F.J.M. van de, 1987. Anderhalve eeuw Noordbrabants Genootschap 1837-1987, in: *150 Jaar Noordbrabants Genootschap 1837-1987, lustrumprogrammaboekje september – december 1987*, -s-Hertogenbosch.
- Verhagen, J.H., 1984. *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant* (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr. 24), Waalre.
- Verhagen, J.H., 1987. *Helse Hartstochten. 150 jaar archeologie in Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch (Museum Kempenland Eindhoven/Noordbrabants Genootschap).

Verhagen, J.H., 1997. *De grafheuvels en urnenvelden in Baarle-Nassau, Alphen en Riel. De geschiedenis van twee eeuwen onderzoek* (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr. 38), 's-Hertogenbosch.

Verhagen, J.H. & J. Broertjes (red.), 1997. *Archeologisch Repertorium Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch.

Vermeulen, F., 1870. Verslag omtrent den toestand van het provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, uitgebracht door den Secretaris, in de 34ste algemeene Vergadering, gehouden Donderdag 7 Juli 1870, in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant over het jaar 1870*, 's-Hertogenbosch, 9-26.

Verwers, G.J. (red.), 1975. *Noord-Brabant in Pre- en Protohistorie*, Oosterhout.

Overig:

Provinciaal Genootschap 1837 t/m 1947. *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch.

NOORDBRABANTS
O U D H E D E N

DOOR

Dr. C. R. HERMANS.

~~~~~  
MET PLATEN.  
~~~~~

*(Uitgegeven door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en
Wetenschappen in Noordbrabant.)*

's HERTOGENBOSCH,
GEBROEDERS MULLER.

1865.

INHOUDS-OFGAVE.

	BLADZ.
Het land van Cuijk.	1.
De Romeinsche heirstraat in het land van Cuijk. . .	16.
Land van Ravestein.	27.
Kwartier van Maasland	29.
's Hertogenbosch en omstreken.	33.
Dr. Janssen, over de echtheid en de ware lezing van het opschrift aan Hercules Magusanus op den gedenk- steen uit Reumel te St. Michiels-Gestel	38.
De landen van Heusden, Altena en de Langstraat. .	49.
Tilburg en omstreken	51.
Landen van Breda en Bergenopzoom.	68.
Bergeijk en omstreken	74.
Eindhoven en omstreken	89.
Helmond en omstreken	98.
Oudheden buiten de provincie	102.
Romeinsche munten, in Noordbrabant gevonden en berus- tende in het Penningkabinet van het Provinciaal Ge- nootschap	108.
Verklaring der Platen	117.
Bijvoegsel. Bladel en Netersel	152.

ALPHABETISCH REGISTER

VAN

VINDINGSPLAATSEN

IN NOORDBRABANT.

	BLADZ.
AA, RIVIER DE	149.
AARLERIXTEL	95, 113.
ALEM	30.
ALPHEN	55—60, 67, 119, 120.
ALTENA, LAND VAN	115.
BAARLE-NASSAU.	55, 56, 62—66, 118, 120, 136.
BEERS.	7.
BERCHEM.	29, 116.
BERGENJK.	75, 80, 117, 119.
BEST.	90—95, 120, 138.
BEUGEN	22.
BLADEL	86, 151.
BOXMEER.	6, 23.
BOXTEL.	36, 117.
BREDA	68.
GASTEREN	87.
CATWIJK.	12, 19.
GROMVOIRT	33.
GUIJK	3, 4, 7—11, 20, 108—113, 115, 116, 119, 121—130, 133—135, 146, 149, 150.
DEMEN	27.
DENNENBURG.	28.
DEURNE.	96—100, 118, 119, 142.
DEURSEN of DEURNE	28, 110, 134, 136.

DEUTEREN.	33.
DIEDEN. . . ,	116.
DIESSEN	51.
DOEVEREN	51.
EINDHOVEN.	89, 108.
EMPEL	30—32, 51, 117, 120.
ENGELN	49, 50, 133.
ESCH	33, 151.
ESCHAREN	13, 110.
GASSEL.	110, 113, 115.
GEMONDE	35, 36, 119.
GENDEREN.	51.
GOIRLE.	55, 56, 67, 114.
GRAVE.	13, 109, 112, 113.
's GRAVEMOER.	49, 112—115.
HAPERT	82.
HAPS	13.
HAREN.	28.
HEEZE	89, 119.
HELMOND	100.
HERPEN.	27, 109.
's HERTOGENBOSCH	33, 51, 154.
HEUSDEN	49, 110, 111.
HILVARENBEEK	52, 108.
HINTHAM	34, 35.
HUISSELING	28.
HULSEL.	55.
KNEGSEL	85.
LEENDE	90.
LIEMPDE	33.
LIEROP	100.
LIESHOUT	96.
LINDEN.	4, 11, 130.
LITH	30, 115, 150.
LUKSGESTEL	80, 82, 120.

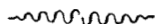
MAASHEES	1, 5, 11, 117.
MACHAREN	28.
MAREN	110, 114.
ST. MICHIELS-GESTEL	37, 108, 109.
MILL.	7.
MEGEN	27, 108.
NETERSEL	85, 151.
NUENEN	100, 101.
ST. OEDENRODE	111, 138, 141.
OEFFELT.	2, 6, 21, 22.
OERLE	85.
OPLOO	2.
ORTHEN	150.
OSS	29, 30, 110.
REUMEL.	37.
RIEL, 55, 56, 60—62, 67, 109, 111, 112, 114, 115, 120.	
RIETHOVEN.	80.
ROSMALEN	34, 51.
RIJSBERGEN.	70—74.
SAMBEEK	24.
SCHAIJK	110.
SCHIJNDEL	149.
SON	90.
STEENSEL	82—85, 120.
STIPHOUT	96, 138, 142.
TERHEIDEN	69.
TETERINGEN	69.
TILBURG.	52—55, 119, 142.
UDEN.	27.
VEGHEL	96.
VELDHOVEN.	87—89, 111.
VELP.	27, 110.
VIERLINGSBEEK	2, 5, 109, 110, 117.
VLIERDEN	95.
VUGHT	33, 109, 113, 140.

WAALWIJK	49.
WESTERHOVEN.	80, 117.
WINTELRE	86, 120.
WOENDRECHT.	69.
WOUDRICHEM	49.

BUITEN NOORDBRABANT.

	BLADZ.
ABBEVILLE	107.
ACHEL	113.
AFFERDEN	104.
APPELTERN.	105.
BATENBURG.	106.
BERCHAREN.	104.
BRESKENS	106.
ECHT.	103, 117.
GENNEP.	26, 103.
GROESBEEK.	15, 103.
HEUMEN.	27.
HERKENBOSCH	102, 117.
HEIJEN	14.
HILVERSUM	106.
HORSEN	105.
KATWIJK AAN ZEE	145.
MAASNIEL	104.
MELICK	104.
MONTFORT	103.
MOOK EN MIDDELAAR	14, 15, 26, 143.
WANKUM	107.

Eindelijk ziet zich het Bestuur van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant in staat gesteld, aan zijn, reeds in het jaar 1862, gedane belofte gestand te doen en de Leden een plaatwerk aan te bieden, waarin zij de Germaansche en Romeinsche oudheden, te gelijk met eenige gedenkwaardige overblijfselen der middeleeuwen, in onze verzameling voorhanden, vinden afgebeeld. — Steeds heeft het in de bedoeling onzer Vereeniging gelegen, bij de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in het algemeen, de geschiedenis van Noord-Brabant meer in het bijzonder te leeren kennen. Voortdurend was het haar streven de bronnen daarvoor op te sporen. Te dien einde werden niet slechts manu-

scripten, charters, chronijken door haar verzameld, maar zijn oud- en zeldzaamheden uit en overblijfselen van den grijsen voortijd, benevens munten en penningen, in of voor dit gewest geslagen of aldaar gevonden, met zorg bijeengebracht.

In hoeverre het Bestuur met vrucht werkzaam geweest is, moge den Leden blijken uit de twee Catalogi, die reeds van onze boekerij en het munt- en penning-kabinet bestaan, uit den weldra uit te geven supplement-catalogus, waarin allerbelangrijkste werken worden aangetroffen over verschillende takken van wetenschap en kunst, en, niet het minst, uit het werk, dat wij de eer hebben thans de Leden aan te bieden.

Het Bestuur beaamde ten volle het voorstel van zijn geachten Bibliothecaris, Doctor C. R. HERMANS, om de Germaansche, Romeinsche en Frankische oudheden, alsmede de in ons kabinet voorhanden metalen voorwerpen op steen te doen brengen en vergezeld van een nauwkeurige beschrijving het licht te doen zien. Aan wien kon het die taak beter opdragen dan aan den Bibliothecaris,

die, van de oprichting van het Genootschap, de archaeologische verzameling als zijn troetelkind zorgvuldig had bewaakt, wiens voortdurend streven was, haar tot ontwikkeling te brengen en aan wien zij de uitbreiding te danken heeft, waarin zij zich thans mag verheugen. Door Z.Eg. werd aanteekening gehouden van alles, wat strekken kon, om de geschiedenis van elk gevonden of ten geschenke ontvangen voorwerp op te helderen; den tijd, die hem van zijne drukke ambtsbezigheden overbleef, wijdde hij aan de studie der vaderlandsche oudheden of hield hij zich onledig met de nauwkeurige vergelijking van het hem aangebodene met de overblijfselen uit vroegere eeuwen, zoowel in als buiten ons vaderland opgedolven.

Opdat het werk den toets der wetenschap geheel zou kunnen doorstaan, heeft het Bestuur des Genootschaps, op verlangen van Dr. HERMANS, de medehulp ingeroepen van Dr. L. J. F. JANSSEN, Conservator aan 's rijks Museum te Leiden, die met zijne bekende dienstvaardigheid onzen Bibliothecaris trouw heeft ter zijde gestaan. Het is mij een aangename taak, namens het Bestuur, den heer JANSSEN

hier openlijk dank te zeggen voor zijne rustelooze pogingen, om het werk aan de eischen der wetenschap te doen beantwoorden. Hij, die vroeger de oudheden van Zeeland, Drenthe en andere gewesten van ons vaderland, door zijn veelomvattende kennis, zoozeer heeft opgehelderd, heeft thans ook in Noord-Brabant aanspraak op de erkentelijkheid van alle vrienden en beoefenaars der vaderlandsche oudheidkunde.

Tot niet minder genoegen strekt het mij den welgemeenden dank van het Bestuur te brengen aan den oud-Kolonel P. Noor, die ons kabinet van Romeinsche penningen op een echt wetenschappelijke wijze heeft beschreven. Van deze beschrijving is door Dr. HERMANS dankbaar gebruik gemaakt bij de samenstelling der lijst van de in dit gewest gevonden Romeinsche munten, welke men in het werk aantreft.

Het Bestuur is van oordeel, dat door het thans uitgegeven plaatwerk, hetwelk zooveel onderzoek en nasporing gevorderd heeft, een hechte grondslag is gelegd voor de geschiedenis van Noord-Brabant,

over een tijdvak, toen alle geschriften nog daarvan zwegen. Slechts ter loops wordt door PLINIUS in de eerste, en onder keizer JULIANUS in de vierde eeuw, van ons gewest, onder de benaming TAXANDRIA, melding gemaakt. Vóór het bekeeringswerk van den geloofs-verkondiger WILLEBRORDUS, in de achtste eeuw, waren deze streken zoo goed als onbekend. Door het thans verschenen werk worden de oudste bewoners in hun begraafplaatsen bespied en vele hunner zeden en gewoonten in het helderst licht geplaatst. Men ziet daarin dat zelfs kleine dorpen reeds zeer vroeg bevolkt waren, en dat de ontwikkeling der bewoners, te oordeelen naar het ruwe aardewerk, toen nog gering was; doch tevens ook, dat een beschavende hand zich van lieverlede over de provincie uitstreckte, en onze vaderen allengs vorderingen maakten in de vervaardiging van hun huisraad en verdere benoodigdheden. Van het land van Cuyk verspreidde zich de beschaving alom. Geen wonder dan ook, dat Dr. HERMANS de Maas-streek herhaaldelijk heeft doorkruisd, vooral nadat hij het voorrecht had, de romeinsche heirbaan te ontdekken, die van Maastricht langs

den linker Maasoever naar Nijmegen liep. Bij de veelvuldige aldaar door hem gevonden merkwaardigheden, is het hem tevens mogen gelukken, het kenmerkende onderscheid op te sporen tusschen Germaansche, Romeinsche, Frankische en middeleeuwsche oudheden.

Ontvang voor Uw voortdurend streven in het belang van ons Genootschap hier den regtmatigen en welverdienden dank des Bestuurs, hooggeachte Bibliothecaris! Aan Uwe pogingen is het wel voornamelijk te danken, dat het nederig plantje, voor meer dan het vierde eener eeuw door U, met eenige andere voorstanders van wetenschap en kunst, aan den toen schralen grond toevertrouwd, tot een weelderigen boom is opgeschoten, in wiens kwistige vruchten wij ons reeds vele jaren verlustigen. Gij hebt het gekoesterd en gekweekt met al den gloed, die in U was. — Geene opoffering van kostbaren tijd was U te groot, voor geene inspanning van den geest deinsdet gij terug, waar het gold, den luister onzer Vereeniging te verhoogen. Hoevele nieuwe bronnen voor de kennis der geschiedenis en der archaeologie van ons gewest zijn niet door U opgespoord!

Hoeveel is niet door U aan het licht gebracht, dat voor altijd in den boezem van stoffige perkamenten scheen te zijn verscholen! Waar in Noord-Brabant's grond, een grond, zoo rijk aan overblijfselen van lang vervlogen eeuwen, ooit iets merkwaardigs werd opgedolven, waart Gij het, die, meestal ter plaatse aanwezig, door nuttige wenken of het leiden der werkzaamheden, zoovele schatten voor vernietiging vrijwaardet. Ons kabinet van oudheden is zijn aanzijn geheel aan U verschuldigd. — Het werk, dat wij thans de Leden als geschenk aanbieden, en dat de nauwkeurige beschrijving dier oudheden bevat, zal hun het bewijs leveren, dat wij trotsch mogen zijn op onze verzameling, en dat daarin menig voorwerp wordt aangetroffen, waarnaar elders te vergeefs zal worden gezocht. — Dat wij ook dit werk wederom aan Uwen ijver, aan Uwe kunde te danken hebben, zal ik, na het gezegde, nog noodig hebben, het te vermelden?

Moge het U nog lange jaren gegeven zijn, met denzelfden ijver en lust de belangen onzer wetenschappelijke vereeniging te behartigen!

Niet slechts ons Genootschap, geheel Noord-Brabant zal U daarvoor
ten allen tijde erkentelijk blijven !

NAMENS HET BESTUUR,

De Secretaris

D^r. M. J. GODEFROI.

NOORDBRABANTS OUDHEDEN.

HET LAND VAN CUIJK.

Germaansche Oudheden te Maashees, Vierlingsbeek, Oploo, Oeffelt, Cuijk en Linden. Romeinsche Oudheden te Maashees, Vierlingsbeek, Oeffelt, Mill, Cuijk, Heijen, Mook en Groesbeek; en Frankische Oudheden te Linden.

Het land van *Cuijk* is bijzonder merkwaardig wegens Germaansche, Romeinsche en Frankische oudheden. Tot opsporing van den Romeinschen weg, welke volgens de kaart van Peutinger door deze landstreek geloopt heeft, heb ik den regter en linker Maasoever in 1860, 1861, 1862 en 1864 bezocht, veeltijds vergezeld van den Heer G. van den Bosch, Burgemeester van *Cuijk* en *Linden*, en dat ons onderzoek niet onvruchtbaar geweest is, zal uit de volgende berigten blijken.

GERMAANSCH E OUDHEDEN.

In 1861 werden te *Maashees* op een stuk bouwland, vroeger Domein, thans toebehoorende aan de wed. van den Bosch, oostelijk van den provincialen grindweg, bij het rooijen van eikenhakhout, ongeveer 100 Germaansche urnen met asch en beenderen, en slechts weinig sporen van houtskool, gevonden. Op dien akker lagen bij mijn bezoek hier en daar nog enkele scherven. De Heer H. G. Strik van Wijk te *Vierlingsbeek*, verkreeg de volgende voorwerpen, welke hij aan het genootschap schonk:

- 1°. Eene bijna gave lichtgele en vrij ruwe urne, hoog 21

duim, omtrek 69 duim, vorm als Plaat IV N°. 8. In deze urne zat een stukje geoxydeerd koper.

2°. Een pot, in den vorm van een modern bierglas, van ruwe, lichtgele aarde. Hoog 6 duim, omtrek 20⁵ duim.

3°. Een fijn korligen steenen bal, denkelijk graniet, met een geul over den buik en twee deuken aan de aspunten (Plaat I N°. 12^a en 12^b). Zeldzaam. Hij zat in eene urne.

4°. Zes fragmenten van urnen, merkwaardig om de ingekrabde figuren, nagenoeg als op de urne Plaat V. N°. 1.

In eene andere urne zat een koperen muntje, driemaal zoo dik als een halve cent, met onkenbaar beeldwerk. Het is jammer dat het verloren is geraakt, omdat men zoo zeldzaam geldstukjes in Germaansche urnen aantreft.

Te *Vierlingsbeek* vond de Heer F. A. Gerdessen in 1858 op een stuk bouw- vroeger boschland, een steenen wig, het bovenstuk van dergelijk werktuig van lichtgelen zandsteen, (breed 6 duim, lang 7 duim) en een soortgelijk benedenstuk van kwarsiet (Pl. I. N°. 7), benevens een uit de natuur gevormd hart van vuursteen, als bijl bekapt (lang 23 breed 5 duim). Met de drie laatstgenoemde oudheden verrijkte hij onze verzameling.

Te *Oploo* vertoevende, (Sept. 1864) deelde mij de molenaar H. Rutten mede, dat in het laatst der vorige eeuw eene Germaansche urne met asch en beenderen, in de *Weijer* niet ver van den watermolen, gevonden en vele jaren op de pastorij bewaard geweest is. In 1862 ontdekte Henr. Christiaans bij het delven van grind, ongeveer 150 ellen van de eerste plaats verwijderd, een soortgelijken pot, dien hij in stukken sloeg. In 1854 vond M. van Mil in de scheigraaf, tusssen *Oploo* en *Sambeek*, een fraaije gepolijste vuursteen wigge, welke hij verbrijzelde om er ketssteenen van te maken.

In het hoogland aan den grindweg te *Oeffelt*, toebehoorende aan Jac. Kuijpers, trof men in 1849 insgelijks Germaansche urnen aan, benevens een koperen pot van boven wijder dan aan den bodem: de laatste was ruw bewerkt,

en kon ongeveer een emmer water bevatten. ⁽¹⁾ Volgens berigt van den Oud-Burgemeester, den Heer van de Voordt, waren zij met asch en beenderen gevuld.

Te *Cuijk* heeft men op twee verschillende plaatsen, namelijk op den *Haanshof*, langs den weg naar *Haps* en op den *Galberg* naar den kant van *Catwijk*, Germaansche begraafplaatsen ontdekt.

Toen de heide van den *Haanshof* in 1799 gedeeltelijk met mast beplant werd, trof men een menigte ronde heuvelen aan, waarvan eenige 20 el in doorsnede groot en van 5 tot 8 el hoog waren. Deze heuvelenrij strekte zich van den *Kalkhof* tot voorbij den *Haanshof* een half uur ver uit.

In 1825 ontdekte men in den *Kalkhof* vele scherven van urnen, benevens asch en verbrande beenderen. Volgens berigt van den Heer van Duijnhoven, in leven Secretaris van *Cuijk*, waren de urnen ruw bewerkt, doch met schuinsche ruiten bekorven.

Dezelfde vriend van oudenheid vond in October 1844, bij het beplanten van den *Haanshof*, in 13 grafheuvelen zeer vele urnen met verbrande menschenbeenderen en asch, waarvan de meeste merkkelijk beschadigd en enkele bijna geheel vergaan waren. Sommige waren zeer ruw van vorm, grof van specie, het leem slecht gebakken en met kiezelgruis vermengd, andere daarentegen sierlijk van vorm en hard gebakken. Hier en daar vond hij enkel verbrande beenderen, houtskool en asch doch geene urnen ⁽²⁾. Zijn zoon, de Heer P. van Duijnhoven, schonk mij in Augustus 1862 de eenige nog bij de familie berustende urne, zijnde van graauwe goed gebakken aarde. Eenige beenderen uit deze urne zijn bewaard. (Pl. IV, N°. 3).

(1) Te *Anlo* in *Drenthe* werd eveneens op eene Germaansche begraafplaats een koperen emmertje opgegraven met verbrande beenderen gevuld. Dr. Janssen, *Oudheidk. Verhandelingen*, II. Pl. I. Fig. 3 en III. bladz. 14 en volg.

(2) Zie zijne *Bedenkingen over de aloude grafheuvels te Cuijk gevonden*. (8 blz. 8o.) die hij onder zijne vrienden verspreidde.

Tegenover den *Haanshof* ontdekte de Heer Mr. H. C. Snoeck, Notaris te *Cuijk*, in 1853, bij het beplanten van zijn land, de *Klef* genaamd, en het slechten van heuvels of onevenheden, verscheidene urnen en zes bijpotjes, alle gevuld met verbrande beenderen, asch en zand, die hij ten geschenke aan het Genootschap heeft afgestaan. (Zie Pl. IV. N°. 4 tot 13). Dit Germaansch aardewerk is van wel doorkneed leem gemaakt, met een leemsop gladgestreken en goed gebakken ⁽¹⁾.

Bij denzelfden Heer Snoeck zag ik eene te *Cuijk* gevonden bronzen wig, zooals er afgebeeld zijn op Pl. XX. N°. 1—3.

Toen ik in 1861 met den Burgemeester van *Cuijk* andermaal naar den Romeinschen weg of heirbaan van de kom der gemeente *Cuijk* tot *Linden* onderzoek deed, kwamen wij op den zoogenaamden *Galberg*, bij verkorting voor *Galgenberg*, omdat daarop de galg van *Cuijk* plagt te staan. De bewoner P. van Hout berigtte ons, dat deze heuvel vroeger veel hoger geweest, doch door het uitgraven van zand merklijk lager geworden was en dat hij, nu twaalf jaren geleden, bij het verlagen van het land, vele urnen gevonden had, die bij de minste aanraking in stukken geraakten. Bij het zoeken in dien grond vond ik werkelijk menigvuldige scherven van Germaansche urnen, die ik voor het Noord-Brabantsch kabinet bewaarde.

Tusschen de Maas en de kerk te *Linden* ligt de zoogenaamde *Hooge Voort*, waarin men groote gebakken steenen had opgemerkt. Op den naam *Voord*, voor *Woerd*, afgaande, dacht ik hier aan eene Heidensche begraafplaats en werkelijk heeft men in 1852 op een stuk bouwland van dien Voord, toebehoorende aan Jan de Wild, omtrent ééne el onder den grond, 3 of 4 potten met asch en beenderen gevuld, aangetroffen, die men om hunne broosheid zonder breken niet uit den grond kon nemen, en verwaarloosde.

(1) De Heeren van *Duijnhoven* en *Snoeck* hebben de tumuli weder opgemaakt en toen met hout beplant. Op de bergjes, door den eersten onderzocht, staat berkenhout, in het omliggende land enkel schaarhout. Eenige grafheuvelen zijn nog onaangeroerd.

ROMEINSCHE OUDHEDEN.

Den 23 Augustus 1862, bragt de Heer F. A. Gerdessen ons bij een zandheuvel, den *Vliegenberg* genaamd, onder *Maashees*, ongeveer 500 el westelijk van den Provincialen grindweg, alwaar hij in 1850 veel Romeinsch aardewerk gevonden had. Ten zijnen huize trof ik daarvan de volgende voorwerpen aan:

1°. Eene kruik met twee ooren, van witte ruwe pijpenaarde, met zes regelmatige cirkels aan den buik; hoog 28 duim, omtrek 84 duim.

2°. Een beker van fijne aarde en zwart van kleur met gekabelde kringen; omtrek 33 duim. Hij heeft veel overeenkomst met de bekens op Pl. IX. N°. 24 en 28.

3°. Eene schaal van fijne aarde en zwart van kleur met den rand binnenwaarts; omtrek 53 duim. Vergelijk Pl. X. N°. 44.

De kruik stond in het midden van vijf bekens, allen met eene schaal gedekt. De Heer Gerdessen schonk mij een paar fragmenten van het aldaar gevonden aardewerk en de Heer Strik van Wijk een denarius van Geta en een bronzen penning van Antoninus Pius, mede aldaar ontdekt.

Vierlingsbeek heeft ook Romeinsche overblijfsels opgeleverd. De Heer Gerdessen berigtte mij dat vele Romeinsche munten gevonden zijn in twee akkers, het *Makkeveld*, vroeger boschland en het *Doevestuk*. Hij schonk mij een zilveren Domitianus en twee bronzen van Nero, aldaar gevonden, en berigtte mij dat hij nu vijf en twintig jaren geleden, eene menigte Romeinsche denarii aan den toenmaligen Gouverneur, Baron van den Bogaerde van ter Brugge, geschonken had, alle te *Maashees* en *Vierlingsbeek* aan het licht gekomen.

Ongeveer 30 el van de Maas, tegenover het dorp *Bergen*, ligt eene hoogte in grachten, met de grondslagen van een kasteel, het *Oordje* genaamd. De fundamenten zijn van bak-

en zandsteen met sterken mortel. Het schijnt eene Romeinsche sterkte te zijn geweest, om de *Maas* en het riviértje de *Beek* te bestrijken. ⁽¹⁾

Te *Boxmeer* werden in het najaar van 1843, bij het verlagen of uitdiepen van eene weide, toebehoorende aan den Heer Mr. J. B. Hengst, op de limieten van *Beugen*, een kwartier uur afstands van de *Maas* gelegen, vele Romeinsche voorwerpen gevonden, die ik in 1860 bij Z. Ed. nog aantrof, als:

1°. Zes bronzen Romeinsche munten van de 1ste grootte, met edel groen overdekt, waaronder een Nerva, Marcus Aurelius Antoninus en Trajanus.

2°. Eene aschkleurige kruik met tuit; het oor is gebroken.

3°. Een dergelijk kruikje met twee ooren, en één zonder oor.

4°. Een chocolade-kleurig sierlijk kannetje, met deuken, ter hoogte van 17 duim.

5°. Een aschkleurig aarden lampje.

6°. Drie roode schoteltjes van terra sigillata en twee kommetjes van dezelfde aarde.

7°. Een schotel van lichtgrauwe aarde, hoog 4 duim, doorsnede 25 duim, waarin drie kruikjes in eene hellende rigting lagen.

8°. Fragment van een diota of wijnkruik met twee ooren, die ongeveer 60 duim hoog geweest is, van aschgrauwe aarde. Zij heeft aan den hals eene doorsnede van 16 duim.

In den nazomer van 1843 werd op een akker te *Beugen* een aureus gevonden van keizer Arcadius. ⁽²⁾

Te *Oeffelt* werd in of omtrent het jaar 1814, door Jan Barten, bij het verlagen van zijnen akker langs de *Heirstraat*, niet ver van de grenzen van *Cuijk*, allerlei Romeinsch aardewerk,

(1) Te *Oeffelt* aan het Veer ligt in een weikamp eene ruïne van een oud gebouw, genaamd de *Oijevaarsnest*. Ik heb daar nasporingen gedaan, doch bevonden, dat men hier aan geen Romeinsch werk mag denken, even zoo min als bij een ander puinhoop bij het Veerhuis. De steenen zijn van beide gebouwen van dezelfde soort en 24 duim lang: de steenen der ruïne van het Gennepershuis zijn van dezelfde grootte.

(2) Uitspanningslectuur blz. 189.

als schaaftjes, potjes met beenderen, asch, glazen fleschjes, verroest koper en ijzer gevonden, en omstreeks het jaar 1835 vond J. van der Biezen, tegenover het huis van Barten aan den overkant der *Heirstraat*, thans Provinciale grindweg, dergelijk aardewerk, alsmede in 1842, terwijl hij zich bezig hield met het rooijen van eikenknoesten. Van dit alles is echter niets bewaard gebleven.

Te *Mil* werd een geraamte met wapenrusting en een Romeinsch medaillon van Valentinianus ⁽¹⁾ en in 1845 drie voet onder den grond in de *Peel*, een koperen braadpan gevonden. Tegen deze pan zat een ijzeren afbeeldsel van een aangezigt vastgeroest; door de Provinciale Commissie van Oudheden aan het Genootschap afgestaan. (Pl. XXII. N°. 3. en Pl. XII. N°. 1.)

Te *Beers* vond wijlen de Burgemeester Arts in 1836 twee Romeinsche urnen bij het verlagen der traversen van de *Beersche Maas* op het *Zendonksche veld*, niet ver van de brug bij het Gasselsche bosch, dat toen gerooid werd.

In 1802 werden in het broekland, het *Bord* genaamd, tusschen *Beers* en *Cuijk*, een zwaard, eene urne en een gouden medaillon gevonden ⁽²⁾.

De hoofdplaats van het land van *Cuijk* is vooral merkwaardig om de aldaar ontdekte Romeinsche oudheden, als gouden, zilveren en bronzen penningen van allerlei grootte, medaillons, ringen met edelgesteente, ook sleutelringen en gesneden steenen, eenige van veel waarde: veelvuldig Romeinsch aardewerk, urnen, kruiken, roode schalen, veel van terra sigillata, drinkbekers, potjes en lampjes, reukfleschjes in allerlei vorm, ook glazen kommetjes; verder koperen huisraad en keukengereedschappen; ook metalen spiegels, koperen, ijzeren, ivoeren en beenen naalden, schrijfstiften en

(1) Alfabëtische naamlijst, behoorende bij de oudheidkundige kaart van Reuvens, Leemans en Janssen.

(2) Breeder omschreven in Dr. Hermans, *Geschiedk. Mangelwerk*, dl. I, bl. 20—22.

allerlei soorten van mantelhaken, waarvan vele ons op het Frankische tijdvak wijzen; eindelijk groote ijzeren spijkers, met resten van houtdeelen, gehengsels, beslagen en sleutels van kisten.

Uit dit laatste wordt bevestigd, hetgeen ons de abt Cochet ⁽¹⁾, die verschillende Romeinsche graven wetenschappelijk onderzocht heeft, leert, dat de Romeinen de verbrande menschenbeenderen in eene urne deden, daar rondom verschillende kruiken, potjes en bekers, ook lampjes en reukfleschjes voegden, die te zamen in eene zware houten kist sloten en aldus onder den grond begroeven. Door langdurigheid van tijd, de zwaarte van den bovengrond en het werken daarin, zijn die kisten vernield en eindelijk ingestort, waardoor veel aardewerk gebroken werd. Daar de reukfleschjes en fijnere schaaltjes in een grooteren pot gedaan werden, zijn vele daarvan ongeschonden tot ons gekomen, gelijk op onze platen kan worden gezien. Tot nog toe is geen enkele tuin te *Cuijk* wetenschappelijk onderzocht; men zou anders het gezegde van dien geleerde ook hier bevestigd vinden.

De inwoners van *Cuijk* vonden die voorwerpen in hunne tuinen toevallig, bij het planten of rooijen van boomen, het maken van aardappelkuilen of het graven naar wit zand, wanneer zij door de teelaarde, ter diepte van ongeveer eene el, waren doorgedrongen. Wijlen de heer S. H. van der Noorda ⁽²⁾ bezat vele van zulke oudheden, die gevonden waren in den tuin achter het huis van Klaassens, thans van L. Dekkers in de Maasstraat (n°. 25^b); in 1823 in den tuin van P. Sneltjes (Wijk A n°. 57), behoorende thans aan de Hervormde diakonie; in den tuin van de weduwe Jongendijk, links van de groote straat aan den gemeente-grindweg op *Catwijk* en in den tuin van jufvrouw Wacker (Wijk A

(1) *La Normandie souterraine, passim.*

(2) Zie zijne belangrijke opgave in de *Oudheidkundige Mededeelingen* van Dr. Janssen, bl. 362—390.

n°. 33), thans bewoond door Israël Vermeer in de Maasstraat. Blijkens de door van der Noorda beschreven munten in die begraafplaatsen gevonden, hebben de Romeinen hier hunne lijken in urnen bijgezet, van keizer Augustus tot Valentinianus I, en dus van Christus geboorte tot het jaar 375.

De emeritus predikant Pape heeft in de *Handelingen* van ons Genootschap in 1841 medegedeeld, wat hij, bij zijn ambtgenoot Hamelberg, van Romeinsche oudheden, in diens tuin gevonden, had opgemerkt, hetgeen hem bewoog insgelijks daarnaar onderzoek te doen. In 1860 had ik zelf het genoegen die oudheden te bezichtigen en tevens nog vele andere, die de tuin der predikants woning van 1823 tot 1856 had opgeleverd. Vooral troffen mij de fragmenten van Romeinsche dakpannen, omdat ik hierdoor op het Romeinsch gebruik gewezen werd, dat men de urnen met verbrande beenderen wel eens omsloot met vier dergelijke pannen en van boven met een vijfde bedekte, waarna rondom aarde aangehoopt werd: hiertoe kan de 32 duim hooge en stevige urne behoord hebben, die op pl. IX n°. 7 is afgebeeld.

De zware wijnkruik, pl. VIII 2, in 1827 in den tuin van Dr. Sleurs opgegraven, herinnert ons een ander gebruik. Men besloot namelijk in de zoogenaamde doliums of groote ronde aarden vaten, eene lijkvaas, benevens allerlei aardewerk enz., dat alzoo in den grond werd bijgezet. De dikke wanden maakten het onnoodig die met dakpannen tegen breken te beveiligen. De abt Cochet geeft daarvan verscheidene voorbeelden uit Normandije op (1). Daar de amphora's met twee ooren voorzien zijn, werden zij gevuld aan stokken naar de rustplaats gedragen.

Naast het huis van Ds. Hamelberg woont Michiel Verplakt (Wijk A n°. 45), die in den winter van 1860, bij het graven van een aardappelkuil, twee kruiken en fragmenten

(1) *Normandie souterraine*, in het register *Doliums*.

van schalen en kommetjes, benevens ijzeren spijkers aantrof, waarmede hij onze verzameling verrijkte.

Het vrij uitgestrekte kerkhof bij de Roomsche kerk zit vol trassteen en stukken van Romeinsche tegels en pannen, zoowel ronde als met staande boorden. Er wordt jaarlijks bij het maken der graven zeer veel tras uit den grond opgeworpen. De doodgraver heeft voor ons een massa stukken van pannen benevens vele koperen munten uit het lagere keizerrijk verzameld. Uit deze steenen mag men afleiden, dat hier een Romeinsch gebouw bestaan heeft.

Tijdens de Belgische revolutie heeft de heer Mr. J. W. Nahuis vele Romeinsche oudheden van allerlei aard op verschillende plaatsen, doch vooral in den tuin van voornoemden Sneltjes gevonden, welke thans nog te *Utrecht* bij zijne weduwe bewaard worden.

In den tuin van den smid Jan Elders (Wijk A n°. 52) werden twee kruiken en twee potjes opgegraven, welke in ons kabinet zijn overgegaan.

Achter den tuin van genoemden Elders ontdekte de Notaris Mr. A. C. Snoeck, op den akker, den Pikkert genaamd, achter de Protestantsche kerk, eene Romeinsche begraafplaats met eenige urnen en fleschjes, waarmede hij ons genootschap heeft verrijkt.

Door tusschenkomst van Jhr. A. Martini van Geffen mogten wij twee kruiken en eenige Romeinsche penningen ontvangen van den heer J. J. de Loecker aldaar.

Bij het rooijen van eiken wallen aan weerszijde van de Heirstraat bij den Hantert, waar de Romeinsche weg onder den grond nog vrij goed bewaard is, zijn in de laatste jaren vele zoogenaamde aardmannetjes-potten ontdekt. De arbeider A. van Elst te *Cuijk* deelde mij mede dat hij er wel veertig gevonden, doch in stukken geslagen had. (De eerw. kruisheer J. de Vlam schonk mij een zwaard, mede in zulk een wal ontdekt, zijnde uit den Spaanschen tijd, 1574.)

De Burgemeester, de heer G. van den Bosch, schonk

mij eenige Rom. penningen, en zijne echtgenoot een fleschje en een lampje.

Dat *Cuyk* zeer rijk is aan overblijfsels van de Romeinsche overheersching blijkt nog uit de veelvuldige verzamelingen, als van de heeren In de Betouw, Guyot, enz., van het Museum te *Leyden*, alsmede uit het penningkabinet van den heer G. W. J. Heinsius te *Cuyk*, waarin ik vele Romeinsche penningen uit die plaats aantrof.

Eindelijk moet ik nog mededeelen, dat, bij het verbouwen van een huis aan de Steenstraat n°. 7, door wijlen L. van den Bosch, diep onder den grond, een keiweg ontdekt is, en dat in het huis, bewoond door den gepensioneerden kapitein Scheiderman, naast het raadhuis in 1861, een kelder van mergel en trassteen is opgemerkt, die wel een nader onderzoek verdienen zou.

Linden. Omtrent het jaar 1847 werden bij het afgraven van een perceel lands, bij de kapel te *Klein Linden*, vijf Frankische potten van goed doorbakken aarde gevonden. Een kwam in het bezit van den heer Bovens, kapellaan te *Cuyk*: deze is aschgrauw van kleur met vijf evenwijdige kringen waartusschen blokjes (hoog 25 duim, doorsnede 28 duim). In 1861 schonk mij de eigenaar, de heer M. van der Aa, te *Catwijk*, twee urnen, welke hij nog bewaard had en die zijn afgebeeld op Pl. XIII n°. 2 en 3; terwijl de versierde rand voorkomt op Pl. XXIX n°. 2^a en 2^b.

Toen ik den Heer van der Aa in September jl. weder bezocht, bood hij mij nog eene kruik zonder ooren aan, in dezelfde plaats gevonden (hoog 28 d. omtrek 25 d.) van vrij ruwe goed doorbakken aarde, die mij nog meer in het gevoelen versterkt, dat hier aan een frankisch kerkhof moet worden gedacht. Tevens wees hij mij, naast het bedoelde perceel land bij de kapel, een hoog stukje bouwland aan, toebehoorende aan M. Gerrits, waarin hoogst waarschijnlijk ook nog Frankisch aardewerk verborgen zit.

Op den hoogen *Renning* ten zuiden van den *Drul*, stond vroeger een klooster der Tempelheeren. Op dezen *Drul* werden in 1838 1½ el diep in het bouwland vijf zoogenaamde Jacoba-kannetjes ontdekt, waarvan de heer J. Witz te *Arnhem* er ons een geschonken heeft.

Op korten afstand van den *Hoogen Renning* ligt een oude schans, vierkant in hare wallen en grachten, welke zoo niet van den Romeinschen tijd, echter van zeer oude dagteekening is.

Aan den grooten weg ligt de *Hetsberg*, waarop eenige huizen staan. De heer H. Cruysen, secretaris der gemeente, die ons bij ons onderzoek ijverig ten dienste stond, heeft in zijn huis een met zwaren tras gemetselden kelder van zandsteen. Hij liet in onze tegenwoordigheid dat gedeelte van den kelder, hetgeen zich tot in den tuin uitstrekt, opgraven; met geweld werd er een stuk uit het gewelf voor onze verzameling gebroken. De heer Cruysen zeide mij, dat hij bij eene vroegere ontblooting had opgemerkt, dat deze kelder 1.25 el diep is en dat de vloer ook van zandsteen en tras is zamengesteld. De *Hetsberg* ligt 10 minuten van de *Maas*, waarop denkelijk in den voortijd een Romeinsch gebouw gestaan heeft.

In 1862 bragt ik een bezoek aan den heer Kloosterman, steenfabriekant op den Middelweerd in de *Maas* te *Catwijk*, die mij mededeelde dat hij eens bij het uitdelven van leem een menschelijk geraamte, benevens ijzeren voorwerpen, als oude messen enz., gevonden had. Of hier aan Romeinsche dan wel aan Spaansche wapenen moet gedacht worden, kan eerst blijken als dergelijke voorwerpen andermaal gevonden en bewaard worden.

Bij mijn laatste bezoek bood de Heer H. Cruysen mij twee ijzeren spaden of schoppen aan van vreemdsoortigen vorm, althans verschillende van onze tegenwoordige schoppen. De eene heeft een gat, om er een houten steel in te steken, de andere is van eene sluif of dubbele plaat voorzien,

waartusschen die bevestigd geweest is. De arbeider, die in het leem in den Middelweerd vindende, heeft ze, door mijn voorgaand bezoek opmerkzaam geworden, bewaard. Naar de meening van den gepensioneerden Kolonel P. Noot, zijn het spaden uit den Spaanschen tijd (1574).

Het Benedenland van *Cuyk*, heeft met uitzondering van Romeinsche penningen, tot nog toe weinig opgeleverd. Wij danken die aan de heeren M^r. van Tuerenhout, P. Hermans, J. van der Marck te *Grave* en J. Witz te *Arnhem*. Bij het ten geschenke aanbieden van 18 denarii voegde de heer Witz, die voor 20 jaren te *Grave* woonde, er het volgende bij: »Die penningen zijn door mij gevonden of bij daglooners opgekocht: 1°. Aan den weg bij de Escharensche brug. 2°. Op het landgoed den Hantert te *St. Agatha*. 3°. In het gehucht *Vianen* tusschen *Beers* en *Cuyk*. 4°. Aan den nieuwen weg van *Cuyk* naar *Haps*. 5°. Tusschen de Gasselsche zandheuveld, die nu en dan verstuiven, en bij het rooijen van boomen in het Tongelaarsche bosch. Met succes heb ik meermalen die uitgestrekte en vlakke heide, die zich tusschen *Beers*, *Haps*, *Rijckevoort*, *Wanrooy* en *de Peel*, in de rigting van *Beugen* en *St. Theunis* uitstrekt, vooral na inundatiën afgeloopen. Ik noemde u straks den weg bij de Escharensche brug; die was voor mij na afloop der Beersche Maas, eene goudmijn.” Nog schonk de heer Witz ons twee Frankische gouden munten, aldaar gevonden, als eene van *Dorestat* en een van een onbekend Frankisch Vorst, die prof. van der Chys in zijne Frankische munten zal mededeelen.

Voor eenige jaren vond men buiten de Maaspoort te *Grave* een keiweg, welke in de Maas loopt. Vermoedelijk is deze keistraat door de Romeinen over de geheele bedding der rivier gelegd, om bij laag water met rijtuigen de Maas over te komen. Over zulke rivierstraten kan men nazien Bergier *Histoire des Chemins Romains*, pag. 189.

Bij het onderzoek, waar de Romeinsche weg over de Maas naar *Nijmegen* liep, heb ik te *Heijen*, te *Mook* en te *Groesbeek* de volgende Romeinsche en Germaansche overblijfselen opgespoord. Tegenover het Mazenburgsche veer te *Boxmeer* ligt onder *Heijen* 40 minuten van de Maas, een stuk bouwland, behoorende tot de buurtschap *Diekendaal*, waarin de eigenaar J. Tax in 1857 bij het riolen of diepploegen, ongeveer 40 tot 50 duim onder den grond, allerlei Romeinsch aarde- en glaswerk, Romeinsche bronzen munten, benevens een koperen sleutel gevonden heeft, hetgeen grootendeels in de verzameling van den heer Siepen te *Roermond* overging.

Dezelfde landbouwer Tax, wees mij regts van den grindweg het *nieuwe erf*, waar in het jaar 1862 Germaansche lijkurnen ontdekt waren, onder anderen een pot met deksel ter hoogte van $\frac{1}{2}$ el; hij was echter in stukken geraakt en verwaarloosd.

In 1860 bragt ik een bezoek aan den oud-burgemeester van *Mook* en *Middelaar*, den heer W. G. Goossens, die mij mededeelde, dat hij in 1829 in den uithoek, de *Plankraay*, ter plaatse waar vroeger een windkorenmolen gestaan had, bij het graven van zand, aschgrauwe urnen gevonden had, elk omringd van rood aardewerk, schaaltes, kannetjes, ligt groene glazen fleschjes, verroest koperen huisraad, en ijzeren lanspunten, wel een stortkar vol, hetgeen hij overdeed aan Ds. van Schevichaven, in leven predikant te *Heumen*.

Uit dezen vond bezit het Genootschap eene bronzen kan (Pl. XXII n°. 2), zijnde een geschenk van genoemde Goossens.

De Oud-Kantonregter van *Gennep*, Jhr. Mr. J. B. van Sasse van IJsselt, heeft in 1856 omtrent dezelfde plaats nasporingen gedaan. Het gevonden Romeinsch aardewerk zag ik in 1861 in een der zalen van het kantongeregte te *Gennep*.

Bij het aanleggen van den Rijks-grindweg van *Nijmegen* op *Gennep* vond men aan den Plasmolen Romeinsche dakpannen, gelijk mij Ds. Rutinck, predikant te *Gennep*, verzekerd heeft.

Bij genoemden Plasmolen ligt de Kloosterberg, naast den

Johannesberg, behoorende tot de uitgestrekte buitenplaats van den Heer B. F. J. A. Baron Verschuer, die haar met fraaije waterwerken, wegen en paden versiert. De Kloosterberg heeft in de helling naar *Mook* en *Middelaar* een vrij uitgestrekt plateau, dat vol zit met allerlei puin van bak- en trassteenen, hier en daar zich onder het struikgewas vertoonende. Bij het aanleggen van een weg (1863) ontdekte hij eene kruik, welke verloren ging. Bij het graven stiet men, één el onder puin en struikgewas, op een vloer van gegoten kalk en steentjes ter dikte van 8 of 10 duim. In dien vloer een gat gekapt zijnde, bleek het, dat hij op den zandgrond was aangelegd. Door den eigenaar daar ter plaatse geleid, trof ik eenige platte en ronde tegels aan, die ik voor Romeinsch werk houd: ook andere platte steenen met groeven en eenige ronde schijven. Waar het een en ander voor gediend kan hebben, is mij een raadsel; heeft hier een Romeinsch gebouw gestaan en heeft men op zijn puinhoop later een klooster gesticht? De overlevering zegt, dat hier de Tempeliers gewoond hebben en dat daarvan deze berg de *Kloosterberg* genoemd wordt. Op het kasteel vond ik eenige dergelijke steenen verzameld, en met vergunning van den Heer Verschuer heb ik er op de plaats zelve eenige opgeraapt en in het Noordbrabantsch Museum ter vergelijking nedergelegd. De eigenaar heeft het voornemen den gevonden vloer na te graven, tot dat men aan opstaand muurwerk komt; als wanneer de bestemming van het voormalige gebouw welligt bekend zal worden.

In September jl. naar de voortzetting van de Romeinsche Heirstraat van het land van *Cuijk* zoekende, kwam ik te *Groesbeek*, alwaar de Heer Montenberg in Maart 1862, bij het ontginnen van heide, in het Vildje, niet ver van het huis der Zusters van Liefde, Romeinsch aardewerk aantrof, waarvan hij de volgende voorwerpen bewaarde:

1°. Een donkergeel kruikje, hoog 19 duim, omtrek 36 duim, met een oor,

2°. Een lichtroode kruik met twee ooren, hoog 21 duim, omtrek 61 duim; vorm omtrent als het glazen fleschje Pl. XV N°. 6.

3°. Een rood schaalte van terra sigillata.

4°. Een zeer licht graauw kommetje, welk alles de eigenaar aan ons kabinet ten geschenke aanbood.

De Heer Montenberg berigtte mij tevens, dat zijn vader bij het beplanten van bosschen eene steenen urne, in den vorm van eene Etrurische vaas gevonden en aan den Pastoor ten geschenke gegeven had. Ik vond in de sakristie der kerk werkelijk eene sierlijke vaas van fijnen blaauwen steen, hebbende eene doorsnede van 43 duim; de diepte der kuip is 18 duim. De buitenrand ter breedte van 11 duim, is met krulwerk versierd.

Deze urne wordt thans als doopfont gebruikt: men heeft het deksel van binnen wat uitgekapt, omdat dit anders te zwaar zou wezen, om er die bij het doopen af te ligten.

De Heer Montenberg deelde mij tevens mede, dat hij in 1838 te *Holdeurn*, bij het ontginnen van woest land, vele Romeinsche dakpannen ontdekt had met kenbare aanduiding, dat die daar gebakken waren; doch dat men er plotseling mede uitgescheiden was, latende den steenoven liggen, zoo als hij was. (1)

DE ROMEINSCH E HEIRSTRAAT IN HET LAND VAN CUIJK.

Op de Romeinsche reiskaart van Peutinger, die reeds onder keizer Augustus schijnt gemaakt en ten tijde van Theodosius den Groote bijgewerkt, en zooals wij die thans bezitten, veranderd te zijn, is een weg geteekend langs den linker Maas-oever, waarop de volgende plaatsen staan uitgedrukt: *Atvaca*,

(1) Men vergelijke de uitvoerige berigten over de ontdekkingen in *Holdeurn*, met platen, de *Oudheidkundige Mededeelingen* van Dr. Janssen bladz. 323 volg.

Teresne, *Catualium*, *Blariaco* en *Ceuclum* naar *Nouiomagi*. Men heeft allerlei gissingen geopperd, op welke plaatsen die namen moeten worden toegepast. Men is het vrij algemeen eens, dat door *Blariaco* het dorp *Blerik* en door *Nouiomagi* de stad *Nijmegen* moet verstaan worden, terwijl men *Ceuclum* in *Cuijk* zoekt. Thans echter wordt door eenige geleerden omtrent de laatste aanwijzing bedenking gemaakt ⁽¹⁾. Ofschoon ik de meening toegedaan blijf, dat *Ceuclum* wel degelijk in laatstgenoemde gemeente moet gezocht worden, wil ik dit geschilpunt thans in het midden laten, en hier slechts mededeelen, wat mij door veelvuldige plaatselijke nasporingen omtrent de Romeinsche heirbaan in het land van *Cuijk* bekend is geworden.

In de gemeente-archieven van *Boxmeer* en *Cuijk* trof ik vele schouw-verbalen aan betreffende het land van *Cuijk*, die omtrent de heirstraat nog al licht verspreiden. De schouw over de openbare wegen werd gevoerd volgens art. 24 van het reglement van 31 Augustus 1683, door prins Willem III, als heer van het land van *Cuijk*, voorgeschreven ⁽²⁾.

De schouw begon te *Maashees* aan de Limburgsche grenzen. Te *Vierlingsbeek* liep de heirstraat van het *Staaiveld* tot *Vortum* over *Groeningen*. De heirbaan moest 2 roeden of 28 voet breed wezen, waaromtrent in een der schouw-cedulen staat: «Deese beleydinge is altyt geschiedt met alsulcke mate, soo ende gelyck als op de Tooren toe *Vierlingxbeek* staet geteekent ende van ouwde tyde ende onbedencklycke jaere herwärts gestaen heeft, ieder roede gerekent tegen 14 voet.» Worden hier rijnlandsche voeten bedoeld, waaraan wel niet te twijfelen valt, dan had de heirbaan eene breedte van 8.79 el.

Van *Vortum* liep de weg over *Sambeek*, *Boxmeer*, *Beugen* en *Oeffelt*, ook ter breedte van 2 roeden. De heirstraat van

(1) Dr. Jac. Schneider onder anderen meent *Ceuclum* in *Siffik* bij *Wielder* en *Beek* te vinden. Zie *Neue Beiträge zur allen Geschichte und Geogr. der Rheinlanden*. Düsseldorf, 1860, 8°.

(2) Bij van Alen, *Beschrijving van Grave*, bl. 783.

den schutsboom te *St. Agatha* tot voorbij het Hagelkruis te *Cuijk* werd op ééne roede en van daar door de heirstraat naar *Elsteren* onder *Linden* op $1\frac{1}{2}$ roede breed gerekend. Uit het versmallen van dien weg blijkt, dat een andere (die van *Oeffelt* langs *St. Agatha* en *Cuijk* naar *Linden*) meer in gebruik was gekomen. De heirstraat van *Cuijk* naar *Linden* is thans geheel vervallen en zou niet meer te vinden zijn, indien de kaart der Meijerij van Verhees ons die niet aanwees.

Uit de schouw-verbalen blijkt verder, dat er ook eene heirstraat was te *Linden*, *Gassel* (bij de Togtgraaf) en *Escharen*, alsmede te *Mil* en *Wanroij*. Of al die heirstraten door de Romeinen zijn aangelegd, althans met eene grindbaan bedekt zijn geweest, daarvan zijn geene bewijzen voorhanden. Alleen is mij bij onderzoek gebleken, dat er een met grind aangelegde kunstweg bestaan heeft van *Geisteren* over *Maashees*, *Vierlingsbeek*, *Groeningen*, *Vortum*, *Sambeek*, *Boxmeer*, *Beugen*, *Oeffelt*, *St. Agatha*, *Cuijk*, tot *Catwijk* aan de *Maas* tegenover *Mook*.

Aangespoord door de gunstige resultaten, welke de overste T. W. Schmidt in de Rijnprovinciën⁽¹⁾ en de notaris Ch. Guillon in het hertogdom *Limburg*⁽²⁾ omtrent de Romeinsche wegen verkregen hadden, begaf ik mij in Augustus 1860 naar *St. Agatha*, met de gedachte: «Als de Romeinen in het land van *Cuijk* een kunstweg hebben aangelegd, moet hij er nog liggen of er althans sporen van te vinden zijn,» en naauwelijks had ik met den burgemeester van *Cuijk*, den heer G. van den Bosch, in de heirstraat bij zijn huis, den Hantert, de schop in den grond laten steken of de weg was ontdekt.

Wij willen nu onze bevinding in eene geregelde orde mededeelen en beginnen bij het veer te *Catwijk*.

(1) Het werk van dezen, in 1829 opgesteld, werd met vier kaarten en vele bijvoegselen in 1861 op nieuw uitgegeven in de *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*.

(2) Medegedeeld in den *Kunst en Letterbode* voor 1842, n°. 25 en 26.

Eerst na een viermaal herhaald onderzoek in de jaren 1860, 1861, 1862 en 1864 vind ik mij in staat, den Romeinschen weg aldaar naauwkeurig te beschrijven.

In Augustus 1862 spoorden de Secretaris van *Linden*, de heer Crusen en de heer H. Bardoul den weg te *Catwijk* na en vonden dien werkelijk achter het huis van Hendrik de Bruijn op den Maasdijk, zoodat hij de *Maas* moet overgegaan zijn, omtrent terzelfder plaatse, waar thans nog het veer op *Mook* is (1).

Dit gedeelte wegs sluit zich aan op de grindbaan¹, in een stuk bouwland in het *Elsterveld* te *Linden*, reeds in 1861 door mij erkend als een gedeelte der Romeinsche heirbaan.

Genoemde Bardoul had waargenomen, dat eene strook van dat land ter breedte van 5 of 6 el niet zoo vruchtbaar was, als het overige gedeelte van den akker, en dat het graan bij drooge zomers aldaar merklijk slechter stond en wel $\frac{1}{3}$ minder waarde had.

Toen wij op het land kwamen, stond de haver juist gemaaid en in schoven. Zonder moeite werd de weg door boren en graven ontdekt: een half el onder de teelaarde kwam eene grindbank met leem vermengd te voorschijn, ter dikte van 30 tot 40 duim en ter breedte van 5.50 el.

Volgens de kaart van Verhees heeft de heirstraat van het *Elsterveld* geloopt langs den *Galberg* over de Zandstraat tusschen den molen en de kerk te *Cuijk* tot in de nabijheid van het Hagelkruis aldaar. Wij mogten echter geene sporen der heirbaan meer vinden; alleen bij en over het bouwland *Oeiep* genaamd, lag grind over den weg verspreid, doch te weinig om er eenig besluit uit te trekken. Dat de weg geloopt had door den tuin van den predikant te *Cuijk*, bleek uit de verklaring van Ds. Hamelberg, die bij het bouwen en aanleggen van huis en tuin in 1823 eene grindlaag ter breedte van ruim 7 el onder den beganen grond had opgemerkt. Van daar moet de heirbaan door de akkers geloopt hebben, totdat men op

(1) In September 1864 heb ik mij, door herhaalde ontgravingen te laten doen, daarvan persoonlijk overtuigd.

den weg tegenover het Hagelkruis komt, die thans nog de heirstraat genoemd wordt.

Ik liet in tegenwoordigheid van den Burgemeester van *Cuijk* in de breedte van de gemelde heirstraat, 440 el van den provincialen weg verwijderd, een greppel graven ter diepte van 75 duim en ik bevond dat de bovengrond boven de grindbaan van 25 tot 30 duim hoog was, terwijl de eigenlijke Romeinsche weg, zijnde kiezel met leem vermengd, van ter zijde eene dikte had van 16 en in het midden van 27 duim. Met welgevallen beschouwden wij de doorsnede van den geopenen weg, die eene glooiende tonronde gedaante had, zoo als thans nog onze kunstwegen gemaakt worden. De grindbaan is 8 el breed: zij werd van el tot el gemeten, waardoor wij de volgende cijfers bekwamen, 16, 24, 26, 27, 26, 24, 30, 18 en 12 duim.

De leemlaag onder de grond, heeft eene dikte van 8 tot 10 duim. Ik heb eenig grind voor de verzameling van het Genootschap mede gebragt. De arbeiders verklaarden mij, dat dergelijke leemsoort hier nog gegraven wordt, en dat de grind veldkiezel is.

Even boven dit punt raakten wij den ouden grindweg kwijt, ⁽¹⁾ doch aan het voetpad, dat loopt van de heirstraat naar den Hantert, vroeger ook wel het hooghuis genoemd, vonden wij dien terug, ruim 800 el van onzen eersten greppel.

Na den weg wederom in de breedte te hebben opgegraven, bevonden wij dat de grondslag boven de Romeinsche grindlaag van 10 tot 14 duim hoog is en dat de grindweg hier veel moet hebben geleden, aangezien wij duidelijk bespeurden dat er telkens nieuwe grind in de karsporen gestort was.

De Romeinsche baan is hier 9.50 ⁽¹⁾ breed, op eene dikte aan de kanten van 14 en 12 en in het midden van 16

(1) De heirstraat, zoo als die thans in bogten kronkelt, is blijkbaar hier en daar bij later tijd verlopen, toen zij niet meer onderhouden werd. Van daar dat zij op veel punten niet meer te vinden is, en onder de eikenwallen of het aangrenzende bouwland verscholen zal zijn.

duim; in de oude karsporen van 20 tot 33 duim. Zie hier de maat in profiel; 14, 14, 20, 14, 27, 16, 26, 16, 33, 16, 15, 12 duim, zijnde de afstanden nu niet bij de el gerekend, maar naar gelang er hier en daar grind in de karsporen gestort was. De stof waaruit de weg bestaat, is wederom dezelfde, namelijk veldkiezel en leem.

Verder de heirstraat napeilende, raakten wij het spoor van den Romeinschen weg bij de bouwhoeve *den Heuij* bijster.

Van die hofstede beginnen de Stapperstraat en de Hoefsche straat in eene elliptische rigting te loopen en komen even aan deze zijde van de limieten van *Oeffelt* bij elkander. Ik heb met den Burgemeester het bouwland tusschen die twee straten begaan, en overal grind en kluiten uit kiezel en leem bestaande, opgemerkt, blijkbaar afkomstig van den Romeinschen weg, welken de landlieden doorbreken en uitwerpen. De ingezetenen noemen de Hoefstraat verkeerdelijk Heirstraat. Zij was voortijds geen openbare weg, maar het eigendom van het klooster *St. Agatha*, dat er een sluitboom had hangen. Later is daar evenwel ook de schouw gegaan, doch niet zonder protest van de kruisheeren.

Tusschen de Stapperstraat en den Groenen weg, zijnde de scheiding tusschen *St. Agatha* en *Oeffelt*, kwam de weg weder voor den dag, die zonder boren of graven overal langs den kant zichtbaar is, daar hij ter regterzijde versmald en het afgestoken stuk bij het bouwland getrokken was, doch tegenover den *Vossenkuil* onder *Oeffelt* verdween hij wederom.

Niet ver van de grenzen van *Oeffelt* staan regts van den provincialen grindweg, twee huizen, thans bewoond door Jan Barten en Hendrik Barten, alwaar bij het afgraven van den

(1) Het is opmerkelijk, dat wij de heirbaan zoo breed vonden, aangezien de Romeinen hunne wegen plagten aan te leggen op 8 Rijnl. voet. De ondervinding leert intusschen bij onze moderne grindwegen, dat die door het gebruik jaarlijks breeder worden, daar zij zich uitzetten. De Romeinen hadden daarom op vele plaatsen de kunstwegen door kantsteenen bevestigd, hetgeen zij bij de heirstraat aan den linker Maasoever blijkbaar niet hebben gedaan.

grond, voor eenige jaren Romeinsch aardewerk gevonden is (zie bladz. 7).

Welke moeite ik mij met de Burgemeesters van *Cuijk* en *Oeffelt*, in 1860 ook gaf, wij mogten den Romeinschen weg op *Oeffelts* grondgebied niet terugvinden: doch ons onderzoek had de ingezetenen opmerkzaam gemaakt, zoodat hij kort na mijn vertrek op twee plaatsen ontdekt werd, tusschen den molen en de brug over de *Oeffelsche beek* en wel in een perceel bouwland toebehoorende aan de beide weduwen Simons en Geurts, ter regterzijde en op dat van A. Mooren, links van den provincialen grindweg, beide op de volle breedte van 28 voet.

Van de brug te *Oeffelt* over de heirstraat naar *Beugen* gaande, (regts zijn bouwakkers en links is weiland), mogten wij den Romeinschen grindweg wederom ontdekken in het gehucht *Hazewinkel* onder *Beugen*, ongeveer 138 el van de limieten van *Oeffelt*. Hij heeft eene breedte van 5 tot 6 el, en 22 tot 31 duim bovengrond: de grindlaag zonder de leem is in profiel 1,46, 31, (hier is een karspoor zichtbaar) 27 (hier is weder een spoor zichtbaar) 10, 10, en 7 duim dik. De breedte van de eerste drie ellen is thans de karweg, die nog de heirstraat of Hazelwinkelsche Dijk genoemd wordt. Het akkerland daarnaast vertoont veel grind, wel een bewijs dat de grindbaan versmald is. Op verlangen van den heer H. van de Voordt Burgemeester van *Oeffelt*, lieten wij 15 el van den dijk op den akker graven, om te zien of daar ook soms eene grindlaag mogt zitten; doch wij vonden onder de teelaarde niets dan den ongeroerden oorspronkelijken grond (terre vierge). Deskundigen verklaarden de grind, nadat men die had laten wasschen, voor veldkiezel, die veel in stukken gereden was.

Verder op raakten wij het spoor van den Romeinschen weg weder bijster; doch hier en daar bewees de grond dat hij meer regts geloopt had.

Ongeveer 200 el beneden de kerk van *Beugen*, tegenover

een akker, toebehoorende aan den Wethouder Jasper Arts, vonden wij hem terug. Nadat de graszoden weggestoken en een greppel gegraven was, zagen wij dat de Romeinsche baan op den oorspronkelijken grond zonder leemlaag was gelegd. Deze ondergrond was niet begaan of begroeid geweest, denklijk omdat men voor het leggen der grindlaag eerst den grondslag effen had gemaakt. De weg is 5.50 el breed. Van el tot el gemeten is de dikte dezer laag als volgt: 21 duim (hier is een spoor), 16, 16, 16, 16, 21 duim (hier is een spoor en 9 duim bovengrond), 10 duim (hier is 17 duim bovengrond) en 1 duim. De grind is met leemachtig zand en verbrokkelde kiezels gemengd. De Romeinsche weg lag na de ontblooting zuiver tonrond en is 0.75 el hooger dan de weikampen, maar 1.50 el lager dan de akkerlanden. Het is opmerkelijk dat wij tusschen de beide greppels, welke wij gegraven hadden, de heirstraat niet op den thans gebruikten weg konden vinden; hij moet dus hier wederom meer regts geloopen hebben.

Boven *Kleinwater*, zijnde een overstroomd gedeelte van de heirstraat te *Beugen* op de grensscheiding van *Boxmeer*, ligt de grind overal zichtbaar op den weg verstrooid; wij hebben onderscheiden putjes laten maken en vonden overal de grindlaag op den oorspronkelijken grond liggen; deze laag is ongeveer 20 duim dik, met weinig bovengrond.

Op *Boxmeer's* grondgebied vonden wij geen grind meer boven of onder den grond; doch de heer Mr. J. B. Hengst, Burgemeester van *Boxmeer*, verzekerde ons, dat hij in den weikamp, alwaar hij in 1843 Romeinsch aardewerk gevonden had, bij het uitlagen van den grond aan de heg, een grindlaag vond ter breedte van een grooten weg, welke dus de Romeinsche heirbaan moet geweest zijn en hier meer links of naar het kasteel zal hebben geloopen.

De heirstraat liep verder van de grenzen van *Beugen* tot aan de Veerstraat te *Boxmeer*, vervolgens over den Provincialen klinkerweg tot aan de kapel van den H. Joannes Nipomucenus,

over het *Zand* en de *Zeven hutten*, langs *Klein Mazenburg* en kwam even beneden *Sambeek* op den provincialen grindweg. Over deze geheele uitgestrektheid van *Beugen* tot *Sambeek* is de Romeinsche weg door ons niet gevonden.

Van *Sambeek* tot *Geisteren* wees de heer Gerdessen ons de rigting duidelijk aan, waar de oude Heirstraat geloopt had. Hij berigtte mij, dat de landlieden een hoogen rug op het bouwland tusschen de Maas en den Provincialen grindweg, den *Kop* noemen, omdat hij eenigzins boven het andere land uitsteekt; dat die strook harder en drooger is, en het koren daarop gewoonlijk $\frac{1}{3}$ slechter staat dan het graan daarnaast; hetgeen vooral met half April in het oog valt.

Deze kop of rug, zijnde ongeveer 8 el breed, begint tusschen den molen en de warande te *Sambeek*, en loopt langs de Hees, de Vortumsche Pes, Vortum, Groeningerpes, door de Maasstraat over het Groeningerveld langs het Assenbosch, (thans Asmus genaamd) onder *Vierlingsbeek*, vervolgens over den krommen weg en het Staaiveld door de Molenbeek (zijnde op de limieten van *Maashees*) over het Bossche-veld door de Oortjensche straat, langs de Weerthoef, over den hoogen weg tot tegenover de kerk te *Maashees* en eindelijk van daar langs de Maas tot op het *St. Annaboschje* en het kasteel te *Geisteren*.

De heer Gerdessen bragt ons op den *Kop* en daar bevestigden mij de landbouwers zijne aanwijzing. De tijd ontbrak mij om den weg bloot te leggen. Ik kon hem mij intusschen voorstellen, naar hetgeen ik in het Elsterveld te *Linden* had opgemerkt.

Bij Dr. Janssen te Leijden zag ik eene kaart van de Belgische Grenzen tot *Catwijk* door hem en den heer Guillon naar plaatselijke onderzoekingen opgemaakt. Dit verraste mij, aangezien ik niet wist dat deze heirbaan door die bekwame oudheidkundigen reeds was opgespoord. Het deed mij genoegen, dat hunne bevindingen met mijne opgaven overeenstemden.

Uit het gezegde blijkt, dat er door het land van *Cuijk*

voortijds een grindweg geloopt heeft en dat die thans nog uit de overblijfselen naauwkeurig kan worden nagegaan. Dat het eene Romeinsche route geweest is, toont de naam van heirstraat aan (bestrate weg voor een heir of leger, via strata militaris) en voornamelijk de menigvuldige Romeinsche oudheden langs dien weg gevonden. Ook is deze heirstraat hoogerop door het hertogdom Limburg en verder in België tot Maeseijk bekend.

Volgens de kaart van Pentinger liep zij van Cevalum over de Maas naar *Nijmegen*: doch waar is zij die rivier overgegaan? Ondanks alle moeite kan ik deze vraag niet beantwoorden. Ik heb het terrein onderzocht aan de veren van *Boxmeer* op *Heijen*, van *Oeffelt* op *Gennep*, van *Cuijk* op *Middelaar*, van *Catwijk* op *Mook* en van het *Spijksche veer* op *Heumen*, doch al mijne pogingen bleven zonder gevolg. Daar ik vermoed, dat anderen in later tijd zich zullen opgewekt gevoelen, deze vraag op te lossen, kan het niet ongepast zijn, hier mede te deelen wat mij daaromtrent opmerkelijk is voorgekomen.

De Burgemeester van *Oeffelt* legde mij eene geteekende kaart zijner gemeente voor, omtrent het jaar 1725 door een landmeter vervaardigd. Hierop zijn twee wegen onder den naam van Heirstraat opgeteekend: beiden beginnen bij de *Oeffelsche brug*; de eene gaat naar *Beugen*, de andere naar de Maas op *Gennep*. Deze tweede weg wordt op de provinciale kaart van Piek de *Grootestraat*, doch in de wandeling de *Diepestraat* genoemd, en loopt van het Hoogeind naar den Middelwaard in de Maas. In deze straat vond de Burgemeester in 1846 twee Romeinsche penningen, welke hij destijds afstond aan Dr. Francken te *Boxmeer*. Daar in de schouw-verbalen des lands van *Cuijk*, vele wegen *Heirstraten* genoemd worden, is dit nog geen stellig bewijs, dat hier een Romeinsche kunstweg geweest is.

Om te weten of deze heirstraat over de Maas werd voortgezet, ging ik met de Burgemeesters van *Cuijk* en *Oeffelt* de

rivier over en kwamen wij langs een lastigen rijweg te *Gennep*. De Burgemeester van dit oud stadje, de Heer L. Muskens, verklaarde ons, dat hier, zoo ver hem bekend was, nimmer Romeinsche oudheden gevonden waren. Hij liet ons een geteekenden atlas van *Gennep* en omliggende dorpen, door een landmeter omtrent het jaar 1725 opgemaakt, zien, waarop de Hoogstraat (die hohe Strasse) mijne aandacht trok, die te *Gennep* de Rivier de Niers overgaat ter plaatse waar vroeger een windmolen gestaan had. Mij zijn verder geene sporen voorgekomen, om daaruit tot een Romeinschen weg te besluiten.

Te *St. Agatha* ligt een veer op Middelaar en den Plas-molen. Op den Kloosterberg loopt wel een weg naar *Groesbeek*, doch hij is zoo weinig gebaad, dat er niet dan met de grootste moeite eene kar door kan rijden.

Te *Mook* kent men eene Hoogstraat, die zich van de varkensmarkt tot de R. C. Kerk uitstrekt. Van het *Catwijksche veer* liep voortijds de weg op *Nijmegen* langs den *Heumenschen molen*, de *grootte Lier* en *Heumensch-Oord* door de heide over *St. Anna*, en dus oostelijker dan de rijkskunstweg van *Mook* naar genoemde stad. In September 1864, begaf ik mij voor de derde maal naar deze gemeente, omdat men mij verzekerd had, dat er eene grindbaan op den *Mookschen berg* tusschen den rijksweg en het gehucht *Bisselt* ontdekt was. Mij met de Heeren van den Bosch en Cruysen derwaarts begevende, vonden wij in den opgegeven weg wel stroken grind, doch die uit de natuur aldaar lagen; gelijk dan ook de *Mooksche bergen* met grind uit het Maas-diluvium als overdekt zijn. Wij kwamen tot de overtuiging, dat langs dit gedeelte van den *Mookschen berg* geen Romeinsche grindweg kan geloopt hebben.

Even voorbij het *Catwijksche veer* hebben de ingezetenen in de velden een *schien* (schijn, heischijn) opgemerkt, aan de mindere vruchtbaarheid van den grond. Ik had geene gelegenheid die plaats te onderzoeken.

Reeds in 1861 had ik een dergelijk onderzoek ingesteld te *Heumen*, omdat men mij had medegedeeld, dat in het *Heumensche broek* eene grindbaan ontdekt was. En werkelijk bleek dit ons; doch de Burgemeester F. W. van den Broek merkte op, dat men overal in dat broekland grind vindt en verkeerde in de meening, dat hier vroeger de bedding der Maas geweest was. Ook liet ik in den weg van den molen naar het *Spijksche veer* boren, doch daar werd geen grind of iets dergelijks aangetroffen.

Korten tijd voor mijn bezoek had men een Romeinsche bronzen munt aan den Grooten weg gevonden, die vóór 1842 de gewone route was op *Nijmegen*, misschien reeds tijdens de Romeinsche overheersching als de groote baan in gebruik.

LAND VAN RAVESTEIN.

Te *Uden* in het land van *Ravestein* vond men in 1853 een Aureus van Domitianus; in 1850 te *Herpen* insgelijks een Aureus van Nero, ons geschonken door den Notaris van der Heiden te *Ravestein*; in 1854 te *Velp* een zilveren en bronzen munt van Hadrianus, waarmede de Heer J. van der Marck te *Grave* ons kabinet verrijkte; in 1852 te *Megen* een Denarius van Augustus, ons ten geschenke aangeboden door pater P. Meurs aldaar, en eindelijk in 1860 te *Demen* een gouden Quinarius van keizer Justinus.

Onder *Herpen* mogen wij niet onvermeld laten, dat in 1841 een gegoten koperen voorwerp met twee tuiten, in den vorm eener hanglamp. (Zie Pl. XXVIII n°, 5) in een perceel land ten zuiden van het dorp, genaamd het *Slotje*, gevonden is. Ik heb dat voorwerp eene lamp genoemd, omdat het daarmede veel overeenkomst heeft.

In het land van *Ravestein* vindt men eenige akkers die den naam van Woerd dragen. In vele dergelijke landerijen heeft men Germaansche (?) oudheden ontdekt, en daarom kan het zijne nuttige zijde hebben op de zoogenaamde Woerden de aandacht te vestigen.

Te *Dennenburg* ligt een Woerd een half kwartier uurs van het Steenwerk of de Woerd te *Deursen*.

Te *Huisseling* zijn twee Woerden, de eene tusschen *Ravestein* en *Neerloon* langs de Maas, de andere aan de overzijde van dit dorp, beiden een kwartier uurs van elkander.

Te *Macharen* worden drie perceelen land opgegeven, die de groote Woerd, de kleine Woerd en de drie Woerd heeten. Voor Woerd zegt men in de wandeling meestal Woord.

Te *Haren* liggen drie stukken grond die hier in aanmerking moeten komen, als :

1°. De Woerd, ook wel de groote Woerd genoemd, zijnde bouwland en omtrent een bunder groot.

2°. De kleine Woerd, in twee perceelen bouwland afgedeeld, te zamen ruim 1 bunder groot. Beide deze Woerden behoorden vroeger aan het Domein, dat ook de tienden daarvan afzonderlijk verpachtte. (1).

3°. De Hogenhof, groot ruim één bunder bouwland, belend aan het domein, het kerkhof, den buitenhof en de straat.

Deursen. Bij het uitlagen van een perceel bouwland, genaamd het Steenwerk of de Woerd te *Deurne* of *Deursen*, werden in het voorjaar van 1858 ongeveer 700 Germaansche lijkurnen ontdekt, waarvan eenige bij verscheidene ingezetenen van *Ravestein* bewaard worden. De Heer Clarenbeek en Rector van den Bogaard aldaar gaven er ons berigt van met het aanbod elk van eene urne. De eene is van zeer fijne aarde, vrij gaaf en met een oor voorzien. (Hoog 19 d. omtrek 69 d.), de andere van ruwe aarde, met kuiltjes op den rand (hoog

(1) Zij zijn in den Catalogus der te verkoopen Domeingoederen, op den 30 Julij 1827 en volgende dagen, bladz. 8, 9 en 28 omschreven.

24 d. omtrek 76 d.) Verder werd nog verzameld en ons gedeeltelijk afgestaan:

1°. Eene zilveren gevulde munt (nummus subaeratus) van Antoninus Pius, en een denarius van Septimius Severus Pertinax.

2°. Een verguld koperen mantelhaakje (Pl. XVII n°. 7), benevens een fragment van een' ander.

3°. Twee platte amberschijfjes (Pl. XV n°. 8 en 13), benevens de helft van een dergelijk schijfje. De drie laatstgenoemde voorwerpen vond men bij elkander, omtrent 2 voet diep in het zand.

4°. Dertien driehoekige ruw gebakken steenen, elk voorzien van drie gaten. Zij werden in een kuil omtrent een el dieper dan de urnen aangetroffen en schenen daar voetstoots nedergeworpen te zijn. Thans nog worden dergelijke steenen gebruikt om de vischnetten te verzwaren.

5°. Drie kleine tobbetjes van Germaansch maaksel.

6°. Drie ellipsvormige gebakken balletjes, waarvan een in een dier potjes zat.

7°. Een fragment van een handmolen van graniet, (32 duim in doorsnede) dat veel overeenkomst heeft met den legger van den maalsteen van *St. Michsels-Gestel*. (Pl. II n°. 3).

Op dit perceel land trof men ook overblijfsels aan van een oud gebouw, waarnaar het genoemd zal geweest zijn.

KWARTIER VAN MAASLAND.

In dit gedeelte der Meijerij van 's *Hertogenbosch* leverde de grond de volgende Romeinsche penningen op: te *Berchem* in 1857 een Aureus van Justinus, ons geschonken door Mr. Coolen, kantonregter te *Veghel*, en te *Oss* in 1850 een der-

gelijk goudstuk van Trajanus. Te *Lith* en *Alem* tegenover *Rossum*, alwaar blijkens de overblijfselen, door Dr. Leemans in het licht gesteld, de Romeinen eene standplaats bezeten hebben, komen dagelijks Romeinsche munten te voorschijn. Te *Berlicum* zijn vroeger munten van Vespasianus tot Commodus benevens een Rom. wapentuig uit de rivier de Aa gebaggerd ⁽¹⁾.

Over de *Mun* te *Oss*, als Germaansche begraafplaats is elders gehandeld ⁽²⁾.

Te *Alem* ligt een perceel land, de Woerden genoemd (kad. kaart sectie F. n°. 76). Onder *Empel* vond ik melding van een stuk hooiland, met de naam van *Kleyt Woörde*.

In April 1837 werd in een perceel land, genaamd de Koude Noord, aan den Maasoever, bij de Blaauwe sluis te *Gewande*, een Germaansche beitel van Siënet gevonden (Pl. I n°. 3) en ons geschonken door Jhr. A. Martini van Geffen.

Empel. Een paar honderd el van den rijks grindweg van 's *Hertogenbosch* op *Zaltbommel* ligt ten Oosten een vierkant stuk weiland onder *Empel*, bij het kadaster bekend onder den naam van den armen Hoogaard (Sectie A. n°. 21), toebehoorende aan het algemeen armbestuur van 's *Hertogenbosch*, vroeger aan de armen van het gehucht *Orthen*. Deze weide had eene verhevenheid, die doorgaans 1.10 tot 1.30 el hooger lag dan het omliggende land, zoo dat het hoogere gedeelte bij drooge zomers verbrandde en het lagere om de vochtigheid schier niets opbragt.

Het armbestuur overtuigd dat van deze weide meer partij kon worden getrokken, besloot haar gelijk te doen maken, waarmede eenige werklieden den 2 November 1859 aanvingen. Toevallig in gesprek met den Heer Bolsius, ontvanger van het armbestuur, werd mij medegedeeld dat er lijkurnen bij het omzetten van dat land ontdekt werden.

Den 25 November, begaf ik mij met dien Heer op weg

(1) Reuvsens enz. Alfab. naamlijst . 9.

(2) Geschied. mengelwerk II. 100, 276.

om de zaak nader te onderzoeken. Aldaar aangekomen, berigtte mij de opzigter van het werk, met name van der Steen, dat de werklieden reeds 80 tot 100 potten met asch, zand, beenderen en een weinig houtskool gevonden hadden, die bij de minste aanraking in stukken geraakten. De Heer Bolsius had dit in de voorgaande week opgemerkt en de werklieden gelast de urnen met omzigtigheid uit den grond te nemen en te bewaren, terwijl hij hen tevens met de bestemming dier lijkbussen nader bekend maakte.

Bij onze aankomst zag ik werkelijk overblijfsels van drie urnen, die ik voor de verzameling van het genootschap erlangen mogt.

Den 28 daaraanvolgende begaf ik mij wederom derwaarts, en had het genoegen nogmaals overblijfsels te ontvangen van drie urnen, gedurende dien tijd uitgedolven, doch kleiner en meer beschadigd dan de voorgaande. Sedert heeft men dat jaar er geene meer gevonden. Doch den volgenden winter, bij het hervatten van het werk, ontdekten men weder eene lijkbuis, welke de werklieden mij den 28 December 1860 bragten.

Deze lijkurnen zaten 3 tot 4 palm diep in den zandgrond, ongeveer ééne el van elkander, in de rigting van het Westen naar het Oosten, in een vierkant stuk land van 22 op 20 el.

Op mijne vragen, of de werklieden ook hoopjes met beenderen, asch en houtskool hadden opgemerkt, en of zij ook eenig koperdraad of iets anders van metaal ontdekt hadden, werd mij op de eerste bevestigend geantwoord: op de tweede berigtte men mij, dat zij meenden wel soorten van verroeste pinnetjes te hebben aangetroffen, die zij met de vingers aan stukken gewreven hadden en nu wel voor metaal zouden houden, doch dat zij niet konden zeggen of het koper of ijzer geweest was.

Toen ik in 1841 eene *Verhandeling over de in Noord-brabant ontdekte Germaansche Begraafplaatsen* in mijn

Geschiedkundig Mengelwerk (dl. II. bl. 262) openbaar maakte, heb ik over deze begraafplaats gesproken, maar ik stelde op gezag van Mr. J. C. Ackersdijk, *Orthen* voor *Empel*, of-schoon van *Heurn* naauwkeuriger *Empel* als de vindings-plaats had opgegeven. Prof. J. C. Palier had deze ontdek-king ook besproken doch het dorp niet genoemd. Zie hier zijne woorden :

«Genoegzaam vlak over den doorbraak van den Maasdijk (den 14 Februarij 1757 even boven het dorp *Hedel* voorgevallen) naauwelijks een half uur van den Dijk en één uur van 's *Hertogenbosch*, heeft men in de maand December 1766, in eenen zeer grooten zandheuvel, welke ongetwijfeld door menschenhanden op een vlakken kleigrond is opgeworpen, omtrent 20 urna's of begraafbussen met haar assche en gebrande menschen-beenderen gevuld, uitgegraven.

Gemelde zandheuvel is maar ten deele geslegt en daarom is 't zeer waarschijnlijk, dat er nog vele soortgelijke bus-sen in dezelve verborgen zijn.» ⁽¹⁾

Ackersdijk berigtte daarbij, dat slechts twee urnen be-waard werden, de eene bij Dr. A. Bonn, de andere bij den wondarts J. van der Haar; doch waar die na hun overlijden gebleven zijn, is onbekend. ⁽²⁾

Van deze begraafplaats bewaren wij, behalve eenige scherven, drie urnen, dun van wand en van eene licht-gele aarde. (Pl. VII n°. 1 en 3).

(1) *Verhandeling over twee groote beenderen in den Bommelerwaard gevonden.* Geplaatst in de verh. der *Hollandsche Maatschappij. Haarlem.* XII. Dl. Bl. 389.

(2) *Ackersdijk, verhandeling over het landschap Taxandrie*, geplaatst in de Nieuwe werken der *Leidsche Maatschappij* (v. dl. 1 st. bl. 170). Ook van *Heurn* maakt hier melding van in zijn *Hist. der Stad en Meijerij* 1.37, die voor *Orthen*, *Empel* schrijft.

'S HERTOGENBOSCH EN OMSTREKEN.

Volgens Cannegieter werd omtrent het jaar 1768 een schat van Romeinsche munten, waaronder eenige consulaire, te 's *Hertogenbosch* gevonden; in 1790 vond men in den omtrek dier stad een zilveren munt van de gens *Acilia*, en in 1837 een denarius van Augustus op den straatweg tusschen de forten *Isabella* en *St. Antonie*. Zeker is de laatste penning met het aanhoogen van den weg van elders aldaar gebragt.

In Augustus 1858 werden in een perceel hooiland in den polder de *Maij* buiten de *St. Janspoort* twee koperen wiggen ontdekt, thans berustende bij den gepensioneerden kolonel *P. Noot*. In 1766 vond men te *Esch* omtrent 400 Romeinsche munten, en in 1789 te *Vught* een gouden denarius van keizer *Tetricus* den vader ⁽¹⁾, thans het eigendom van het Genootschap.

In het voorjaar van 1862 vond een landbouwer te *Liempde* eene buitengewoon schoone en groote Germaansche wig van vuursteen, (lang 24 d.) ons geschonken door den heer *E. van de Sande*. Uit dezelfde gemeente bood ons in 1864 de Heer *C. H. van Aert* te *Boxtel* een dergelijk werktuig aan, lang 14 d. van dezelfde steensoort en fabrikaat als het voorgaande. Bij het ontginnen van heidegronden te *Esch*, trof men een merkelyk beschadigd mes met een versierden hecht aan, waarmede wijlen de heer *J. D. de Wijs* ons kabinet verrijkte. Volgens de versierselen mag men het mes voor Frankisch houden. Het is *Pl. XXVIII n°. 4* en *5*. afgebeeld, en daarnaast *n°. 3* een dergelyk, in den omtrek van *Santen* gevonden, uit Houben *Denk mähler etc. Taf. 47 n°. 7*.

Cromvoirt. In het gehucht *Deuteren* ligt een stuk weiland, de *Helst* genoemd, omdat het juist in het midden ligt tusschen 's *Hertogenbosch* en *Vlijmen*, aan den provincialen kunstweg. Op deze weide lag een zoo hooge heuvel, dat

(1) *Aekersdijck Taxandria*. bl. 88.

hij bij het hooge water in Januarij 1861 nog wel 1,5 el droog bleef. Bij het verlagen en bewerken van die hoogte werden fondamente[n] van een zwaar gebouw ontdekt, benevens allerlei aarde- en ijzerwerk, en in een' hoek van die weide aan den voet van den heuvel werd in 1859, een menschelijk geraamte met de overblijfsels van een vergulde koperen ciborie gevonden. Van den eigenaar, Mr. F. baron van Rijkevorsel van Kessel mogten wij ontvangen:

1°. De overblijfsels van genoemde ciborie (hoog 33 d. breed 12 d.), waarvan de heer A. P. Hermans, fabrikant in zilveren kerksieraden te *Eindhoven*, eene nette teekening gemaakt en ons berigt heeft, dat zij blijkens den stijl tot de elfde eeuw moet gebragt worden.

2°. Een ijzeren voetkluister (lang 8 palm en afgebeeld op plaat XXV N°. 3). Door de beugels, die gesloten kunnen worden, werden de voeten tot aan de enkels gestoken: het slot werd met een pin gesloten. Een dergelijk slot wordt onder de folterwerktuigen in het archief te 's *Hertogenbosch* bewaard. Ter plaatse waar deze kluister gevonden werd, ontdekte men een groote hoop asch en houtskolen.

Blijkens de gevonden ciborie zal het geraamte dat van een priester geweest zijn, misschien der bidplaats van het op de ontgraven fondamente[n] gestaan hebbend kasteel of van een bedienaar der kapel, welke voor 1629 te *Groot Deutenen* bestond en later verbouwd is tot eene boerenwoning, waarin thans de Wed. Olijslagers woont.

Rosmalen. Bij het omzetten van een stuk bouwland, de *Prathoek* genaamd, ten noorden van den straatweg even buiten het aarden fort bij de barrière te *Hintham* onder *Rosmalen*, werd in December 1861, ter diepte van 1,50 el een kerkhof ontdekt, dat wegens de daarbij gevonden voorwerpen, de aandacht der arbeiders tot zich trok.

Eerst vonden zij in den noordoostelijken hoek een lijk, met eene van kalk of gips en leem goed doorbakken half-

bolvormige tobbe aan het hoofdeinde, en niet ver van daar eene schoone bruine verglaasde kruik, ongeveer 30 duim hoog met de opening naar boven. Noordelijk vond men zestien lijken in eene regte rij, met de hoofden naar het westen gekeerd en ruim 1 el van elkander. Bij deze menschelijke geraamten trof men allerlei soorten van potscherven aan, deels verglaasd en deels onverglaasd, benevens eene half-bolvormige tobbe gelijk aan de bovengemelde.

Vervolgens ontdekten zij een cirkelvormigen gemetselden vuurhaard, in doorsnede ongeveer 2 ellen groot; naar het noorden was een toegang, die blijkbaar met een ijzeren deur gesloten was geweest; daarvan werd nog een geheng, een sleutel, een kram en ijzeren plaatstukken verzameld.

Oude lieden verhalen dat het op den *Prathoek* plagt te spoken. Men zou bij nacht een veulen zonder kop en op de daarbij gelegen hoeve een zwarten hond hebben zien rond-waren.

Tot welke eeuw deze begraafplaats moet gebragt worden, is moeilijk te bepalen.

Indien het waar is, dat het verglazen van aardewerk eerst in de 13^e eeuw ontdekt werd, kan zij wel tot dien tijd opklimmen ⁽¹⁾. Misschien plagt men hier de Leprozen te begraven, daar een Leprozen-huis te *Hintham* gestaan heeft. Volgens menigvuldige bewijzen, die Cochet in zijn *Normandie souterraine* bijbrengt, zou men mogen vermoeden, dat de bij de lijken gevonden potten voor wijwater gediend hebben, dat men tegen de booze geesten in den grond bijzette. De vuurhaard kan gediend hebben om de kleederen en andere overblijfselen der zieken te laten uitdampen of verbranden.

Gemonde. Aan den eigenaar der groote Wielsche hoeve te *Gemonde*, bij *St. Michiels Gestel*, behoort een perceel

(1) Op het jaar 1283 leest men in eene Duitsche kronijk. „Obiit figulus Stezstall qui primus in Alsatiâ vitro vasa fictilia vestiebat.” *Le moyen age et la renaissance*. Tom. IV *Ceramique*. Volgens Dr. Janssen klimt het verglazen van aardewerk stellig tot den Karlovingischen tijd op.

bouwland aan de rivier de Dommel, hooger gelegen dan de omliggende landerijen, de *Dommelakker* genaamd; naast dezen ontmoet men een heilig *weike*, aan twee zijden door de Dommel en aan de derde door een diepen wiel begrensd, waarnaar de boeren hofstede de wielsche hoeve genoemd wordt. Dit huis en erf werd den 7 April 1803, van wege het domein van den gewezen heer van *St. Michiels Gestel* aan een particulier verkocht: aan dit pand behoorden *St. Martens cijnsen*, door menig ingezet in de nabuurschap verschuldigd. Aan de cijnspligtigen werd jaarlijks een cijnsmaal gegeven. Al deze bijzonderheden zijn in het *Geschiedkundig Mengelwerk* (II Dl.) uitvoerig uiteengezet, werwaarts wij den lezer verwijzen.

De zoogenaamde *Dommelakker* is een begraafplaats geweest uit den heidenschen voortijd. De eigenaar was in 1835 begonnen van jaar tot jaar dit land uit te zanden en telkens trof hij lijkurnen aan. In September 1839 werd mij dit medegedeeld en aanstonds begaf ik mij tot nader onderzoek derwaarts. De landbouwer berigtte mij dat hij omtrent O. L. V. Lichtmis van den jare 1839 een pot had uitgegraven, waarin beenderen, asch en zand zaten, doch dat deze zeer broos zijnde bij de behandeling in stukken was gevallen. Tevens berigtte hij mij, dat hij vroeger er nog vijf had aangetroffen, waarvan hij de scherven maar in den grond had gelaten. Door mij op het belang dezer oudheden opmerkzaam gemaakt zijnde, beloofde hij mij, in het vervolg zijne aandacht daarop te vestigen. In het voorjaar van 1840 werd een bijpotje met asch en zand ontdekt, dat in stukken vallende verloren ging. Eindelijk den 7 October 1841 gelukte het hem eene urne van geel-bruine kleur, fijn van aarde, net van vorm, dun van wand en hard gebakken, te ontdekken, die maar weinig beschadigd, plaats kon nemen in het kabinet van het Noord-Brabanschen Genootschap. (Pl. IV N°. 4).

Boxtel. Eene andere oudheid van aanbelang dankt het

Genootschap aan den medebestuurder, Mr. F. van Lanschot, die in 1860 in een heuvel te *Boxsel* een zeer ouden handmolen of maalsteen ontdekte, bestaande uit twee groote granietsteen, die blijken dragen van menigmaal over elkander te zijn rondgewenteld, denkelyk om er koren op kort te wrijven. De grootere steen of legger is lang, 42 d. en breed 24 d. Op eene dikte van ongeveer 4,5 d.; de bovensteen is lang, 27 d. breed 17,5 d. en hoog 7,5 d.

Deze zeldzame handmolen is afgebeeld op Pl. II N°. 3. Men kan bij Klemm in zijn bekend *Handbuch der Germanischen Alterthumskunde*, afbeeldsels vinden van twee dergelyke granietmolens, beide in offerplaatsen onzer heidensche voorouders in Duitschland gevonden.

St. Michiels Gestel. Deze uitgestrekte gemeente is sedert 150 jaren bij de oudheidkundigen bekend om de Romeinsche geloftesteenen, welke in het gehucht *Reumel* gevonden zijn. Eer wij daarover berigt geven, merken wij vooraf op, dat deze vroegere heerlijkheid ook thans nog van tijd tot tijd overblyfselen van den Romeinschen voortijd oplevert, als: In 1839 een zilveren nummus serratus of zaagpenning van de gens Sabina. Men weet dat deze munten alzo genoemd worden, omdat zij op den rand getand zijn. Volgens Tacitus ⁽¹⁾ hielden onze voorvaderen veel van zulke geldstukken, denkelyk omdat zij zich niet gaarne gevulde munten (nummi subaerati) in handen lieten spelen.

In 1840 vond Jhr. Custis te 's *Hertogenbosch* op zijne hoeve aldaar eene bronzen, zeer beschadigde munt van keizer Domitianus, welke hij aan ons kabinet ten geschenke gaf.

Omstreeks het jaar 1680 werden de oudheidkundigen opmerkzaam gemaakt op twee Romeinsche geloftesteenen, die men aantrof in het gehucht *Reumel* op den zoogenaamden *Kapelberg* aan de regterzijde van de Dommel, bij

(1) De Moribus Germ. Cap. 5.

het kasteel den grooten *Ruwenberg*, waarop vroeger eene kapel van den heiligen Willebrordus gestaan had. Ik heb in mijn *Geschiedkundig Mengelwerk* breedvoerig over deze ontdekking gesproken, werwaarts ik den lezer verwijs. Ik heb sedert 1839 nog een paar keeren op dien berg onderzoek gedaan: volgens verklaring der bijwonende landlieden was hun niets voorgekomen, wat hunne aandacht bijzonder getroffen had. Ik mag niet ontveinzen dat het vinden van Romeinsche steenen met zulke merkwaardige opschriften, bij mij vroeger wel eenigen twijfel omtrent de echtheid had doen ontstaan. Dr. Janssen heeft mij echter geheel overtuigd dat beide steenen echt zijn. Hij heeft den steen van Hercules Magusanus op verzoek van 't Genootschap naauwkeurig laten afbeelden (Pl. XXX), en daarbij eene aantekening gevoegd, welke hij mij vergund heeft in dit werk op te nemen. Zij is deze:

Aantekening over de echtheid en ware lezing van het opschrift aan Hercules Magusanus, op den gedenksteen uit Reumel, bij St. Michiels Gestel, in Noordbrabant. (1)

Dat het opschrift aan Hercules Magusanus op den gedenksteen uit Reumel, sedert zijne eerste bekendmaking door Cuperus in het jaar 1684, door de oudheidkundigen voor zeer belangrijk gehouden is, behoeft onze aanwijzing niet.

(1) Zie dat opschrift bij *Cuper* Mon. Ant. p. 218 of p. 290; *Murator* Thes. I; *H. Cannegieter* Post. p. 158; *Chishull* Iter per Turciam, Hungariam, Germ. Belg. p. 162.; *Hagenbuch*, Misc. Obs. Nov. X—XII p. 366; *Otto* Diss. IX de cons. qui intra Roman., p. 462; *H. van Wijn*, Hist Avondst. I. bl. 17 en Huisz. Leven I bl. 127, 344; *Ackersdijck* Taxandria, in: N. Werkw. d. Maatsch. v. Nederl. Lett. V. I. bl. 167; *Orelli* Inscr. lat. N°. 353, 2004; *Schajes* Les Pajis-Bas avant

De inhoud, zoo zeldzaam uit een mythologisch en historisch oogpunt, is daarvan oorzaak. Op die belangrijkheid werd dan ook meermalen, zoowel door Cuperus als door latere geleerden, de aandacht gevestigd. Maar zoo ver wij weten is nog door niemand opgemerkt, dat het opschrift tot hiertoe niet met juistheid gelezen en dat het zóó zeer afgesletten en later met zwarte verf hernieuwd is, dat een eerste blik op den steen zelven den indruk geeft, zoo al niet van onechtheid, dan toch van latere hernieuwing en interpolatie. Denkt men hierbij aan de, elders niet voorkomende, benamingen van *summus magistratus* en *civitas Batavorum*, dan zal het niet bevreemden, dat er tegen de echtheid van dit opschrift bedenkingen konden oprijzen ⁽¹⁾. Hierbij komt, dat de eenige afbeelding, die van het opschrift uitgegeven is, vervaardigd naar eene schets van wijlen den hoogleeraar Verburg te *Deventer*, in Dr. C. R. Hermans' *Gesch. Mengelwerk van Noordbrabant*. I, 321, zulk een modern karakter vertoont, dat men, daarnaar oordeelende, in zijne twijfeling aan de echtheid noodzakelijk moet versterkt worden.

Daarom zal het niet geheel overbodig zijn bij deze gelegenheid rekenschap te geven van een onderzoek naar de echtheid en de ware lezing van dat veel besproken opschrift. Wij gevoelen ons daartoe zelfs eenigermate verplicht, omdat wij zelf, in het jaar 1845 over dat opschrift gehandeld hebbende (in het werkje *Romeinsche beelden en gedenkstenen van Zeeland* bl. 30), zonder den oorspronke-

et dur. la dom. Rom. II, 267 (2^e. editie); C. R. Hermans Mengelwerk der Prov. Noordbrab. I. bl. 318; L. J. F. Janssen De Rom. beelden en gedenkst. van Zeeland; J. M. ab Utrecht Dresselhuis De Godsdienstleer der aloude Zeelanders bl. 169; C. Leemans in: Konst- en Letterbode, 1846 N°. 7; J. de Wal, Mythol. Septentr. Mon. p. 109.

(1) Zoo is ook reeds openlijk de echtheid van het opschrift in twijfel getrokken door de heeren Hermans en de Wal in hunne even aangevoerde geschriften.

lijken steen te kennen, geen twijfel aan de juistheid der overgeleverde lezingen geopperd en alzoo medegewerkt hebben tot bestendiging eener onjuiste opvatting. Daar de oorspronkelijke steen zich sedert 1857 in het museum van oudheden te *Leiden* bevindt, bestond er voor ons ruimschoots gelegenheid tot een naauwkeurig onderzoek. Dat onderzoek was intusschen voor het grootste gedeelte reeds in 1848 bewerkstelligd, toen wij het gedenkstuk te *Deventer* bij den toenmaligen bezitter, den Heer van Tricht, bezichtigden en afbeeldden. Na diens dood in bezit gekomen zijnde van zijn zoon, den emeritus predikant van Tricht te *Ubbergen*, werd het in 1857 van dezen ten behoeve van het museum aangekocht. En dat die in 1857 gekochte steen dezelfde is als de voor omstreeks twee eeuwen door Cuperus bezetene, is niet twijfelachtig, omdat men zijne geschiedenis tot op Cuperus met zekerheid vervolgen kan. Na den dood van Cuperus bleef hij nog zóó lang in diens woonhuis, tot dat gemeld huis door zekeren Schouten, een lateren erfgenaam van Cuperus, verkocht was aan den hoogleeraar Verburg. Toen liet Schouten den steen overbrengen naar zijne nieuwe woning, en deze woning met den zich daarin bevindenden steen ging later bij erfenis over op de echtgenoot van genoemden van Tricht, van wiens zoon hij in 1857 voor het museum te *Leiden* verworven werd. Over deze geschiedenis kan men uitvoeriger raadplegen Dr. C. R. Hermans t. a. pl.

De steen was, volgens bericht door Cuper in 1687 in druk gegeven ⁽¹⁾, in het gehucht Rummel (l. Reumel) gevonden en wel terzelfder plaats, die eenige jaren te voren het opschrift geleverd had van C. Januarius Sextus interpres, welk opschrift hem door H. Copes in afschrift gezonden en door hem in 1683 uitgegeven was in zijne *Apoth. vel consecratio Homeri* p. 271 ⁽²⁾. Dezelfde H. Copes,

(1) Mon. Antiq. p. 218.

(2) Waar die steen zich thans bevindt, en of hij nog in wezen is, hebben wij niet kunnen opsporen; maar zeker is dat Hendr. Canne-

secretaris en schepen te 's *Hertogenbosch*, die aan Cuperus van laatstgenoemden steen een afschrift gezonden had, ver-
eerde hem later den oorspronkelijken steen van Hercules Ma-
gusanus; zie Cuperus *Monumenta Ant.* p. 218. Dit geschied-
de in het jaar 1686 blijkens zijn dankbrief aan H. Copes,
van den 1 Mei 1686 ⁽¹⁾. Intusschen moet de steen zelf
reeds in 1679 bekend geweest zijn; want in een brief van
H. Copes aan Cuper van den 27 Jan. 1679, had Copes toen
reeds afschriften van beide destijds nog te *St. Michiels Gestel*
aanwezige steenen aan Cuper gezonden, en in een brief
aan Cuperus van 3 Maart 1679 had Copes nogmaals af-
schriften van beide steenen ingesloten, vervaardigd «door
den Heer Noortberge, Conreector te 's *Hertogenbosch*.» Uit
laatstgenoemden brief blijkt tevens, dat Copes toen reeds
het uitzigt had den steen van Herc. Mag. te erlangen. Cuperus
dankte Copes reeds in zijn brief van den 27 Jan. 1679
voor de afschriften van *beide* gedenksteen, »nuper in
agro vestro suburbano repertas" ⁽²⁾. Het is daarom eenigzins
vreemd, dat Cuperus, die in 1683 in zijne *Consecratio*
Homeri het opschrift uitgaf van den steen aan C. Janua-
rius Sextus gewijd, met geen woord gewag maakt van
den tweeden, meer belangrijken, van Herc. Magusanus;
waarvan hij toen toch reeds lang het opschrift kende, en
dat hij in 1687, bij gelegenheid van zijne uitgaaf van het
opschrift van Hercules Magusanus, zegt, dat die steen ge-

gieter hem nog in het jaar 1718 te 's *Hertogenbosch* gezien heeft; hij
lag toen in twee stukken gebroken in eene herberg „daar de postchesen
naar *Maastricht* afrijden," volgens eene hs aantekening van H. Canne-
gieter, waar bij eene schetsteekening gevoegd is van beide stukken, die
toen het opschrift nog volledig bevatten. Over de vindingsplaats zie
vooral de Rapporten daarover, voorkomende in Hermans' Mengelwerk
t. a. pl.

(1) Die brief, waarvan de minnte nog te 's *Hage* op de Kon. bibl. berust,
is reeds door Ackersdijck in zijne *Taxandria*, en daaruit door Hermans
in zijn Mengelwerk l. c. uitgegeven.

(2) Deze brieven berusten op de Kon. bibl. te 's *Gravenhage*.

vonden is ter zelfder plaats «qui ante annos aliquot nobis dedit C. Januarium Sextum interpretem.»

Van een vroeger en later vinden dier beide steenen kan, naar de door mij geraadpleegde bescheiden, geen sprake zijn, ofschoon de Heer Hermans, in zijn Mengelwerk I bl. 306, dat veronderstelde, en daarvoor een tusschentijd van drie jaren aannam, denkelijk op grond van het feit, dat het eerste opschrift vier jaren vroeger dan het tweede door Cuperus werd uitgegeven.

De betuiging van blijdschap en dank door Cuperus aan zijn vriend Copes gerigt voor het geschenk van den steen van Hercules Magusanus, was zeer groot. Cuperus kan aan de echtheid en oudheid niet van verre getwijfeld hebben⁽¹⁾.

En dat Copes hem voor oud en echt gehouden heeft, is boven bedenking verheven. Had hij er aan getwijfeld, hij zou het aan Cuperus, den vriend zijner jeugd en met wien hij onafgebroken door de edelste vriendschap verbonden bleef, gezegd hebben. Copes zou ook niet ligt de dupe geweest zijn van een ander, die hem met een onechten steen mogt willen bedriegen, want hij was een zeer oordeelkundig onderzoeker van soortgelijke oudheden⁽²⁾.

In de geschiedenis derhalve van den steen is geene aanleiding te vinden om zijne echtheid en oudheid in twijfel te trekken. Maar ook de stof en vorm van den steen zelven, leveren daarvoor geene gronden op.

De steensoort is kalksteen (koolzure schulpkalk), waaruit de meeste aan den Nederrijn en de Maas gevonden romeinsche gedenkstenen bestaan. Hij heeft een langwerpig vierkante,

(1) Zie *Cuperi* Epist. ad Smet. pag. 28 sqq. en *Ackersdijk* Taxandria, in: N. werken der Maatschappij van Ned. Lett. IV, 83.

(2) Daar H. Copes in onze letterkundige geschiedenis bijna onbekend is, hopen wij te eeniger tijd over hem te berichten, naar aanleiding van hss. bescheiden, van hem zelven en van zijn vriend Cuperus, bij de Maatschappij der Nederl. Letterk. te *Leiden* en op de Koninklijke Bibliotheek te 's *Gravenhage* berustende.

altaarvormige gedaante, allezins overeenkomstig met die van vele bekende altaren en geloftesteeën van Romeinsche afkomst. De breedte is 60, de dikte 20, de hoogte 80 Nedl. duim. Daarbij is in het oog te houden, dat hij oorspronkelijk 20 duim hooger zal geweest zijn, terwijl thans het bovenstuk, de zoogenoemde abacus, met zijne vooruitspringende lijsten ontbreekt. Dit ontbrekende bovenstuk kan in evenredigheid tot het voetstuk 20 duim hoog geweest zijn. De oorspronkelijke hoogte zal dus eene nederl. el hebben bedragen; eene hoogte die, gepaard aan de breedte en dikte, den steen geschikt maakte om tot voetstuk van een standbeeld te dienen. Hij is van boven, waar hij waarschijnlijk reeds bij zijne eerste opgraving geschonden was, door eene latere hand plat bijgehakt. Het voetstuk en de zijden dragen vele sporen van door langdurigen invloed van weêr en water, door botsing en schuring, geschonden te zijn. Sommige letters van het opschrift zijn geheel, andere gedeeltelijk uitgesleten, terwijl het opschrift later met zwarte verf opgehaald en overgeschilderd is. Die latere bijschildering moet als de voornaamste oorzaak beschouwd worden, dat het opschrift tot hiertoe onjuist gelezen en voor verdacht gehouden is; want de letters, voor zoo ver zij enkel gebeiteld zijn, dragen alle kenmerken van oudromeinschen oorsprong. Zij zijn met eene fiksche hand en vrij diep gegrift en, wat men bij echte romeinsche opschriften meermalen aantreft, sommige regels verschillen van andere in grootte van letters. De drie eerste en de zevende regel zijn in zeer groote letters, de vierde in kleiner en de vijfde en zesde in nog kleiner letters gebeiteld. Bovendien zijn soms twee letters zamengevlochten of in elkaâr geplaatst, gelijk men zulks bij echte romeinsche opschriften meermalen aantreft. Voorbeelden dier zamenvlechting of ineenlassching vindt men in regel 2, in den naam HERCVLI, waar de V met de C vereenigd is, en in regel 5, in het woord MAGISTRA, waar de T en de R één gemeenschappelijk been hebben en de T enkel erkenbaar is aan den dwarsbalk die

boven de R uitsteekt. Wat eindelijk nog de echtheid versterkt, is, dat enkele letters zoo klein zijn dat zij het voorkomen hebben van latere tusschenvoegsels, ofschoon door denzelfden steenhouwer aangebragt, nadat deze bespeurd had die letters bij vergissing uitgelaten of zijne berekening der plaatsruimte niet juist gemaakt te hebben. Zoo is in den naam HERCVLI de I zeer klein gebeiteld, en eveneens de laatste i in VIHIRMATIS; terwijl in den naam FLAVS, op regel 3, de letter A mede zeer klein gebeiteld is. Denkelijk vond iets dergelijks plaats in het woord MAGISTRA, waar achter oorspronkelijk nog eene kleine S schijnt gestaan te hebben. Op deze gronden hebben wij het gebeitelde opschrift voor echt en oud te houden. Er is ook geen spoor te ontdekken dat het later met den beitel zou getouchéerd zijn; integendeel, alle letters, zelfs de half uitgesletene, vertoonen een en hetzelfde palaeographische karakter. Hierdoor nu wordt het gemakkelijk den oorspronkelijken tekst van het opschrift te herstellen. Men heeft toch slechts de later opgebragte zwarte verw weg te denken, en alleen op het gebeitelde opschrift te letten. En wanneer men dit alléén in oogenschouw neemt komt er deze tekst te voorschijn:

[M]AGVSA
 NO HERCVL[I]
 SACRVFLAVS
 VIHIRMATISFIL
 [S]VMMVS MAGISTRA[S]
 [C]IVITATIS BATAVOR

V. S. L. M.

Het minst zekere en diepst uitgesletene gedeelte van het opschrift is HI, in den naam VIHIRMATIS (of gelijk vroeger verkeerd gelezen werd: VIHTIRMATIS en VITHIRMATIS). Intusschen achten wij het zeker, dat er oorspronkelijk VIHIRMATIS gebeiteld was. Van eene T, die met de H verbonden zou zijn, is op den steen geen spoor te vin-

den; deze is stellig te houden voor eene interpolatie met de zwarte verw. Tot bevestiging daarvan kan dienen, dat de gewaande dwarsbalk der T niet boven de H uitsteekt, gelijk in het woord MAGISTRA het geval was, maar niet eens de hoogte der H bereikt. Die gewaande dwarsbalk is eene toevallige beschadiging op den steen, en komt dan ook niet voor op de oudste bekende teekening van voornoemden Noortberge, van het jaar 1679.

Hieruit blijkt tevens, dat de vreemde bijnaam MACSVSANO, sedert Cuper's eerste uitgave algemeen verspreid (en slechts bij wijze van gissing in MACVSANO of MAGVSANO verbeterd) op den steen zelven niet gevonden wordt, en dat dus die foutieve, enkel met verf aangebragte, spelling niet tegen de echtheid van het opschrift kan aangevoerd worden. Wij hebben hier dezelfde spelling van dien bijnaam als men aantreft op twee andere nog aanwezige geloftesteenen van Hercules Magusanus, de een te *Westkapel* gevonden en daar nog bewaard (uitgegeven in onze *Romeinsche beelden en gedenksteen van Zeeland* bl. 27), de andere te *Polmont* in *Schotland* gevonden (zie *Stuart Caled. Rom.* Pl. XV, 9 p. 51; *Orell. III*, 147 n°. 5729), alsmede, gelijk hij geschreven staat op munten van Postumus (zie o. a. *Vaillant Num. imp. Rom. L*, 187, en vooral *de Witte Médailles inédites de Posthume* (in de *Revue numism* 1845) (1).

De naam FLAVS op regel 3 (bij Cuperus, door eene drukfout, FLVAS) is door alle uitgevers gelezen of

(1) In het opschrift op den derden der tot dus ver bekende geloftesteenen aan Hercules Magusanus, die in de Betuwe gevonden, maar thans niet meer voorhanden is, wordt de bijnaam, volgens de bekende uitgaven van dat opschrift, niet Magusanus maar Macusanus geschreven (zie onze *Rom. beelden* enz. bl. 29); maar wij achten het zeer mogelijk, dat de afschrijver het kleine verschil van de C en de G op den steen zal hebben over 't hoofd gezien.

Het bronzen bracelet, in het museum te *Bonn*, waarop (volgens *Lersch Centralmuseum III*, 88 n°. 147) H·E·R·C·V·L·I· M·A·C·V·S·A·N·O gelezen wordt, is mij voorgekomen van zeer verdachte oudheid te zijn.

verklaard, FLAVIVS. Intusschen is op den steen niets te lezen dan FLAVS. En ofschoon eene schuinsche streep achter de V aanleiding zou kunnen geven tot het vermoeden, dat achter die V nog eene kleinere V gestaan had (ten gevolge waarvan de oorspronkelijke schrijfwijz FLAVVS zou geweest zijn) is daarvoor toch geen grond genoeg aanwezig. Te minder grond is er voor de eenmalige aanwezigheid van eene tweede kleinere V, omdat niet te veronderstellen is dat de steenhouwer, die zich in het geheele opschrift slechts vier malen veroorloofd heeft eene zeer kleine letter te bezigen, in den enkelen naam FLAVS (en waarop het nog al aan kwam) twee zulke kleine letters zou gebeiteld hebben. Wij behoeven er naauwelijks bij te voegen dat het nog onaannemelijker is, dat oorspronkelijk FLAVIVS op den steen zou gestaan hebben. Van eene I is op den steen niet het minste spoor overig. Cuperus heeft in zijne uitgave boven het eene been der V wel een puntje geplaatst, als aanwijzing van eene I die met de V verbonden zou zijn, maar hij deed dit ten onregte. Zoo schreven de Romeinen niet, en het kuiltje dat men op den steen boven de V ziet, is eene toevallige beschadiging. Er zou bovendien ook even weinig ruimte voor eene I zijn, als zij er voor eene tweede V is, ten zij de I zeer in 't klein binnen de V gegrift geweest was. Maar voor dit laatste is op den steen geen spoor van bewijs te ontdekken. Ook zou dan dit geheel onwaarschijnlijke moeten plaats gehad hebben, dat in den naam FLAVS door den steenhouwer bij abuis drie letters uitgelaten waren, die hij er later in het klein tusschen gebeiteld had. Daarom meenen wij de lezing FLAVS als de meest waarschijnlijke te moeten handhaven. Wie nu hierin eene verkorting van den romeinschen naam FLAVIVS mogt willen zien, van hem zouden wij een voorbeeld van zulk eene verkorting, uit een ander opschrift, verlangen. Is men niet bij magte dit te leveren, dan zullen wij den naam FLAVS als een germaanschen beschouwen, even als de naam zijns vaders VIHIRMAT, ger-

maansch of gallisch van afkomst zijn zal. — Voorts is aante-merken, dat alle vroegere uitgevers het laatste woord van regel 5 MAGISTRA gelezen, en daarin de verkorting van MAGISTRatus gezien hebben. Wij meenen achter dit woord nog sporen eener kleiner gebeitelde S gevonden te hebben, en lezen het daarom MAGISTRAS. De beteekenis erlangt daardoor wel geene verandering, maar de soort van schrijfwijze verdient opmerking. Dezelfde komt echter voor op een steen in *Zevenbergen*, te *Alba Julia*, gevonden, waarop een PRIMVS MAGISTRAS vermeld is; zie Orell. n°. 5798. Wanneer wij op het palaeographisch karakter van het opschrift letten, zouden wij het tot den tijd der Antonijnen brengen; het was echter ook mogelijk, dat het tot dien van Postumus behoorde. Uit munten van Postumus weet men, dat door dezen keizer de vereering van Hercules Magusanus op hoogen prijs gesteld werd; die vereering moet dus in zijn tijd wel zéér levendig, zéér in zwang zijn geweest. En daar de steen, gelijk gemeld is, geschikt was tot voetstuk voor een standbeeld, zal er het beeld van dien Hercules op gestaan hebben. Maar gesteld dit ware zoo, dan zou dat beeld, zoo het eens terug gevonden werd, aangaande het karakter en de attributen van dezen Hercules Magusanus niets nieuws leeren, omdat deze Hercules, naar de romeinsche voorstelling, uit de munten van Postumus genoeg bekend is.

Daar wij ons hier enkel bij de echtheid en de juiste lezing van het opschrift bepalen, onthouden er wij ons van in nadere opheldering van den inhoud te treden. Intusschen zal door de bovenstaande vaststelling van den tekst, het vroeger tot opheldering daarvan geschrevene en gegiste, voornamelijk door Cuperus, Leemans en mij, reeds aanmerkelijk verbeterd kunnen worden. Evenwel verdienen de hoofdvragen, op dien inhoud betrekkelijk, als: wat is door *Civitas Batavorum* te verstaan; welke was haar omvang, regtstoestand en bestuur, en welke beteekenis is aan den ambtstitel

van *summus magistratus* te geven? bij het licht der jongste ontdekkingen, nog wel eene nadere behandeling. Hetgeen wij echter hier niet mogen voorbijgaan is, de beantwoording der vraag: wanneer en door wien werd het opschrift met zwarte verf opgewerkt en alzoo verminkt? Die interpolatie moet reeds hebben plaats gegrepen voor Cuperus der steen bezat; want de tekst door Cuperus vermeld, luidt in den eersten regel . . . ACSVSA; daaruit blijkt, dat toen de met zwarte verf beschilderde eerste regel reeds op den steen gestaan heeft. Cuperus heeft dus, naar allen schijn, den steen reeds opgeverfd uit handen van Copes ontvangen, en heeft bij zijne uitgave van het opschrift op die bijzonderheid te weinig acht geslagen. Heeft Copes dan misschien de opverwing laten bewerkstelligen? Ofschoon zich dit als mogelijk laat voorstellen, ofschoon men veronderstellen kon, dat Copes, zeer ter goeder trouw, het geschenk, voor zijn vriend bestemd, een weinig had laten oprisschen, achten wij zulks toch niet aannemelijk. Een man als Copes zou zulks naauwkeuriger hebben laten doen, en vooral, hij zou er Cuper iets van gemeld hebben, waarvan uit zijne brieven niets blijkt. Maar bovendien, er blijkt uit de afschriften door bovengenoemden Noortberge ten jare 1679 te *St. Michiels Gestel* van de beide steenen genomen, en door Copes aan Cuper toegezonden, dat er toen reeds op den eersten regel iets gelezen werd wat met . . ACSVSA veel overeenkomst heeft. Ik geloof dus, dat de interpolatie met verf reeds te *St. Michiels Gestel* heeft plaats gehad, vóór de drie genoemde geleerden, Noortberge, Copes en Cuper, den steen zelven leerden kennen. Wie nu die interpolator geweest zij, weten wij niet. Maar wij achten het mogelijk, dat de steenen niet eerst in 1679 te *Reumel* zijn opgegraven; mogelijk zijn zij toen slechts voor het eerst weder aan het licht gekomen of ter kennis gebragt van een publiek, dat er eenig belang in stelde. Zeker is, dat Copes nergens in zijne brieven van eene *opgraving* dier

steen en op een bepaald tijdstip gewag maakt. Het was ook mogelijk dat de steenen veel vroeger opgegraven, een tijdlang tot andere einden gebruikt en onzichtbaar geweest, en eerst in 1679 weder aan het licht gekomen waren, een lot, gelijk niet zelden aan andere Romeinsche gedenksteen en ten deel gevallen is.

L. I. T. JANSSEN.

DE LANDEN VAN HEUSDEN, ALTENA EN DE LANGSTRAAT.

Deze landen in de kleistreek van Noordbrabant gelegen en daarom sedert eeuwen sterk bevolkt en bebouwd, hebben ons een spaarzamen oogst opgeleverd: slechts de volgende berigten kunnen wij mededeelen.

Vóór een vijftiental jaren vond de heer H. Verzijl te Engelen, in een vrij hoog gelegen tuin, een zilveren denarius van Keizer Hadrianus en twee bronzen munten van Nerva en Faustina. Van dezelfde vorstin werd in 1835 een zilveren denarius en in 1840 een dergelijke van Julia Moesa, beide te Heusden, ontdekt. Te 's Gravenmoer kwamen, nu dertig jaren geleden, vele koperen munten uit het lage keizerrijk, en in 1819 een gouden denarius, bij het rooijen van aardappelen uit een stuk land, aan den zoogenaamden weg *de eerste Zeine* te Waalwijk, te voorschijn. In of omtrent het jaar 1805, werd op den oever van de Merwede, tusschen Woudrichem en Sleenwijk, een koperen penning, van de derde grootte, van Keizer Constantijn den Groote gevonden, gelijk ook in hetzelfde land van Altena twee penningen van hetzelfde metaal en dezelfde grootte van Licinius en van genoemden Constantijn.

Te Engelen zijn mij, behalve de reeds genoemde tuin, nog drie plaatsen voorgekomen, die hier verdienen herdacht te worden, ik bedoel de *Woerd*, de *Beemd* en de *Bulk*. In 1839 vond ik de beide eerstgenoemde perceelen land als

bezaaid met licht blaauwe en licht gele, goed doorbakken potscherven, die noch van Germaansch, noch van Romeinsch aardewerk zijn en toch alle blijken dragen van hoogen ouderdom. Elders hebben wij reeds over beide deze ontdekkingen gesproken. ⁽¹⁾

De *Bulk* is een stuk bouwland, liggende bij en behorende aan de Hervormde kerk, dat nog veel meer potscherven bevat dan de beide voorgaande plaatsen, doch van een geheel ander fabrikaat, gelijk blijkt bij vergelijking van menigvuldige scherven, welke uit die drie perceelen voor ons Genootschap verzameld zijn. Het onverglaasd aardewerk, dat ik in 1841 van de *Bulk* verkreeg, is van graauwe, hardgebakken aarde en afkomstig van kommen en kannen (zie pl. XIII N°. 7—13 en XIV 1—5). Dr. Janssen merkt het volgende daaromtrent op:

»Fig. 7—9 en 13 zijn randstukken; fig. 10, 12 voetstukken; fig. 11 is het oor eener kan. Het is vooral op grond van de gedrukte en omgebogen randen der voetstukken, dat ik deze overblijfselen voor niet ouder dan de 13^e eeuw moet houden; mij zijn geene potten met soortgelijke voeten vóór dien tijd bekend. Uit dien tijd echter en uit de 14^e eeuw zijn er gevonden bij de opgravingen op de burgt Tannenburg; zie *Die Burgt Tannenburg und ihre Ausgrabungen* von Dr. J. von Heffner und Dr. J. W. Wolff (Francfort a/M, 1850) Taf. V. fig. M. Veel vroeger daarentegen, reeds in den carlovingischen tijd, komt de versiering voor, die op fig. 8 gezien wordt, zijnde schubvormige in reliëf opgelegde streepen; deze is veel op frankisch aardewerk van Wijk-bij-Duurstede aangetroffen. Daar evenwel deze scherf van dezelfde stof en bewerking is als het overige, daar gevonden, aardewerk, is het aannemelijk, dat de evengemelde frankische versiering nog zeer laat in de middeleeuwen voortbestaan heeft. Het is te betreuren dat de potscherven uit Engelen

(1) Geschiedkundig mengelwerk, deel II, bladz 300.

te klein zijn, om met zekerheid de oorspronkelijke gedaante der potten en kannen te kunnen herstellen, weshalve wij ons daarvan meenden te moeten onthouden."

Bij het bouwen der Schutssluis aan den mond van de Dieze bij Crefcoeur (1859—1860) heeft men onder den grond een oven gevonden, die klaarblijkelijk tot het bakken van aardewerk gediend had. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hier die potten en pannen gebakken zijn, te meer, daar men er goede steen- en pottebakkersleem vindt.

Uit den *Prathoek* te Rosmalen (bladz. 35), de *Helft* te Cromvoirt (bladz. 33), en 's *Hertogenbosch* in 1861 heb ik potscherven verkregen, welke tot denzelfden tijd schijnen te behooren; vooral is de gave pot merkwaardig, die in 18^{57/58} bij het gewezen slot of kasteel te *Empel* is opgegraven; hij is 21 d. hoog en heeft een omtrek van 84 d. Met dezen werd een ijzeren haak gevonden met drie half rond gebogen tanden, zijnde denkelijk gebruikt als braadspit voor pluimgedierte. Beide laatste zeldzaamheden bood ons onze Secretaris Dr. Godefroi, namens den Notaris de Bergh aan.

De kerkdorpen Doeveren en Genderen bezitten elk eene Woerd, waar insgelijks in 1840 overblijfsels van aardewerk ontdekt zijn, waarover reeds elders gesproken is. ⁽¹⁾

TILBURG EN OMSTREKEN.

Van de Germaansche begraafplaatsen te Tilburg en Hulsel, gemeente *Hooge- en- Lage-Mierde*, zullen wij afzonderlijk handelen, na eerst het volgende te hebben medegedeeld:

In de verzameling van wijlen den Heer van den Noord te Dordrecht, berustte een zegelring van geel koper met het monogram van Jesus Christus, te Diessen ontdekt. ⁽²⁾ Bij het uitdiepen van een perceel land, genaamd de *Kakelbosch*,

(1) Handelingen van het Noordbrabantsch Genootschap voor 1840, bladz. 49 en Geschiedkundig Mengelwerk, deel II, bladz. 299.

(2) Reuvers enz. Alph. Naamlijst, bl. 20.

in het gehucht de *Voort* onder *Hilvarenbeek*, werden in 1792 verscheidene koperen wiggen gevonden: daarbij lag ook een gladde steen, omtrent eene vuist groot, en een bijna vergane stok. ⁽¹⁾

Volgens couranten-berigten van 1836, werden er bij eene kapel te Hilvarenbeek lijkurnen gevonden. Bij nader onderzoek is het gebleken, dat het kookpotten geweest zijn uit de 17de eeuw. Wij mogen veronderstellen, dat zij met wijwater gevuld, bij de lijken zijn bijgezet geweest, die bij deze kapel begraven waren.

TILBURG.

Door wijlen den heer J. A. van Spaendonck, werden hier op drie plaatsen lijkurnen ontdekt, als: in de wijk *den Heuvel*, in het gehucht *Stokhasselt* en in het gehucht *Hullen*.

Begraafplaats aan den Heuvel. 1841.

Even buiten den *Heuvel*, aan de regterzijde van den weg op Moergestel, ter zijde van de onder Koning Willem II gebouwde kazerne voor paardenvolk, ligt een vlak akkerland, waarop een eeuwen oude eik staat, algemeen bekend onder den naam van *Jan Aartenboimke*. In 1841 begon men dezen akker uit te zanden, bij welke gelegenheid er verscheidene lijkurnen ontdekt werden.

Er waren reeds eenige potten verbrijzeld, toen er de heer van Spaendonck kennis van kreeg, die de arbeiders aanspoorde, de urnen, welke nog mogten gevonden worden, met omzigtigheid uit den grond te nemen en hem af te staan. Op deze wijze werden er vier bewaard, waarvan er drie overgingen in het Kabinet van het Noord-Brabantsch Genootschap en eene den heer P. Cuijpers geschonken werd.

(1) Mr. Akerdijk *Taxandria*, bladz. 87.

Deze urnen werden in eene onregelmatige rij, van het westen naar het oosten, gevonden. De zwarte aarde wees den werklieden de plaats aan, waar zij onder het uitzanden in den akker eene urne vinden zouden. Op enkele plaatsen vonden zij eene menigte beenderen zonder potten.

In September van hetzelfde jaar begaf ik mij met de heeren Jhr. Mr. H. de Grez en P. Cuijpers van Veldhoven, onder begeleiding van den heer van Spaendonck, naar deze begraafplaats. Door vier arbeiders werd de grond hier en daar omgewoeld, die ter diepte van 60 tot 80 duim met teelaarde bedekt was. Zoodra men tot den ondergrond was doorgedrongen, vertoonde zich op ééne plaats eene eenigzins zwartere aarde, en werkelijk vonden wij daar menschenbeenderen met asch, doch zonder urne. Het hoopje had het voorkomen, als of alles daar neder gestort en vervolgens met aarde bedekt was geworden.

In mijn *Geschiedkundig Mengelwerk* (Dl. II. 304—310) waar deze begraafplaats uitvoeriger besproken wordt, zijn twee urnen afgebeeld, van de zes, welke door de arbeiders ontdekt waren, als:

1°. Urne, van ruwen vorm, dik van wand, met een geel sop overstreken en vrij hard in het vuur gebakken.

Omtrek 60 d.; hoogte 20,5 d.

Deze urne werd aan voornoemden heer Cuijpers afgestaan.

2°. Urne van ruwe geelbruine aarde (omtrek 92 d., hoogte 34 d., dikte van den wand 1,5 d.; zie Pl. III, N°. 14.) Uit deze urne zijn eenige beenderen, asch en zand bewaard, benevens twee fragmenten der hersenpan, der kaak en vier kiezen.

3°. Urne als de voorgaande, om den buik loopt een kabelrand (omtrek 100 d., hoogte 33 d., Pl. III N°. 16). Eenige doodsbeenderen, asch en zand zijn van deze urne bewaard.

4°. Het benedenstuk en een gedeelte van het bovenstuk eener urne, van donkergrauwe, ruwe aarde. (Hoogte vermoedelijk 25 d.; zie Pl. IV N°. 1).

Stokhasselt. In Julij 1845 gelukte het den heer van Spaendonck wederom eene Germaansche begraafplaats te ontdekken in de heide bij de wijk Hasselt, op het einde van de Heistraat bij Stokhasselt, aan de oostzijde van de baan of grooten weg van Tilburg op Dongen. »Ik heb, zoo schreef hij mij, met een arbeider zes heuvels afgegraven en in alle, stukken van urnen, gebrande beenderen en houtskool gevonden. Jammer dat ik er geen heele bij heb kunnen vinden." In eenen heuvel vond hij eene zeer ruwe urne aan stukken, die ik voor het bovenste gedeelte weder met moeite tot een geheel gekregen heb, terwijl de bodem er nog bij ligt. (Pl. IV N°. 2). Nooit heb ik zulk eenen ruwen pot ontmoet: de wand is 3 duim dik, het binnenste gedeelte is niet doorbakken, wel de binnen en buiten korst. De stof is slecht gekneede zwarte leem.

Op dit kerkhof bij het Kreiven, niet ver van den zoogenaamden Graaf Hendriks-berg, werd te zelfder gelegenheid een koperen haarnaald ontdekt, met fraai kopergroen bezet, lang 14,5 duim, welke in ons Kabinet bewaard wordt en afgebeeld is Pl. XXI N°. 5.

Bij het aanplanten van een mastbosch, digt bij dien berg, omtrent het jaar 1825, werd er eene zeer groote urne uitgegraven, die echter verbrijzeld werd. Volgens opgave moet zij wel 3 voet hoog en 2½ voet in doorsnede groot geweest zijn.

Nog ontdekte hij een stuk conglomeraat van zand, asch en menschenbeenderen, welke echter niet verbrand zijn, ter grootte van ¼ kubieken palm, hetgeen wij insgelijks der bewaring hebben waardig gekeurd.

Hulten. De overblijfselen van lijken bij den Heuvel en te Hasselt gevonden, wijzen ons terug op de Kempers of Toxanders; thans moet ik een overblijfsel onder de aandacht brengen, dat van Franken, misschien wel van Christen-Franken, getuigt (zie Pl. III N°. 15).

Den 23 Julij 1825 namelijk , werd in de Hultensche heide , ter linkerzijde van den straatweg op Breda , vier voeten diep onder den grond , bij het omwoelen van een perceel heide , om er mast te planten en toebehoorende aan jufvrouw A. van Gils , een goed doorbakken aschgrauw versierd potje gevonden , dat op een soortgelijk schoteltje stond , doch hetgeen aan stukken gestooten , verloren ging. Men vond daarin niets als aarde. Denkelijk is daar een Frank begraven geweest. Men weet toch dat de Franken niet verbrand , maar met het geheele lijk , meestal gekleed en met de wapens , in een kist begraven werden en dat tusschen de beenen een pot werd geplaatst , blijkens vele frankische graven als in de laatste jaren ontdekt en beschreven zijn , waarover inzonderheid *das Germanische Todtenlager bei Selzen in der Provinz Rheinhessen von den Gebrüdern von Lindenschmit* , (Mainz 1848 , 8o.) kan worden geraadpleegd.

Hulsel. In dit kerkdorp , makende met Hooge- en Lage-Mierde ééne gemeente uit , ligt omtrent 10 minuten N. O. van de kerk , de zoogenaamde *Kermisberg* , dien de Burgemeester in 1857 liet omspitten ten einde er mast in te planten. De Hoofdonderwijzer A. Verhoeven deelde mij mede , dat er ongeveer 30 urnen met asch en beenderen gevuld , gevonden zijn , die alle braken. In eene groote urne zat een klein potje , dat gaaf zijnde , in handen kwam van den Pastoor , doch later ook verloren ging. Volgens een brief van den Burgemeester S. Verhagen aan Dr. Janssen , zouden er slechts 10 of 12 urnen en een spiespunt in die heide zijn opgegraven.

De heide tusschen Goirle , Alphen en Riel , Baarle-Nassau en de Belgische grenzen. 1770--1842.

Deze uitgestrekte heidevlakte , die door de aanplanting van mastbosschen , jaarlijks kleiner wordt , heeft van het

jaar 1770 tot 1842 eene menigte lijkurnen met asch en beenderen opgeleverd, uit heuvelen, oogenschijnlijk door menschenhanden opgeworpen en die over de geheele vlakte verspreid lagen. Er schijnt bij het opwerpen dier bergjes geene orde of regelmaat te zijn gehouden; wel lagen zij groepsgewijze bij elkander. Zoo trof men een groep aan in het gehucht Bedaf, gemeente Baarle-Nassau, eene andere op de Molenheide, regts langs den weg van Alphen en Riel, onder Alphen, een derde groep aan dezelfde zijde van den weg in het gehucht Brakel, onder het kerkdorp Riel, terwijl in de heide van Goirle insgelijks dergelijke grafheuvelen ontdekt zijn.

Het is mijn plan niet uitvoerig te herhalen, wat reeds omtrent deze, verscheidene vierkante mijlen groote, vóórchristelijke begraafplaats geschreven is: slechts enkele punten willen wij hier zamenvatten uit hetgeen de abt van Tongerlo, Godefridus Hermans in 1792, de heeren Jhr. Mr. H. de Grez en P. Cuijpers van Veldhoven aan het publiek medegedeeld, en de heeren de Grez en J. A. van Spaendonck ⁽¹⁾ mij mondeling hebben berigt. ⁽²⁾

(1) Wijlen Jan Antonie van Spaendonck, geboren te Tilburg den 27 Julij 1792 en aldaar den 15 September 1849 overleden, volle neef van de beroemde schilders Gerard en Cornelis van Spaendonck, heeft zich bij het Genootschap allerverdienstelijkst gemaakt, doordien hij de verschillende verzamelingen, vooral van archeologie, ethnographie en numismatiek, met belangrijke stukken verrijkt heeft.

(2) Men zie daarover 1°. A. H. C. T. (*A. Heijlen Canonicus Tongerloënsis*) *verlichtingen der Brabantsche en andere Nederlandsche oudheden of vaderlandsche verhandelingen over eenige urnen ofle lijkvaten, onlangs door zorg en bekostiging van den Eerw. Heer Godefr. Hermans, prelaat der abdij Tongerlo, ontdekt bij het dorp Alphen. Maastricht, 1793, 4° Pl.*

Dit zeer zeldzame boekje is in 1838 te Turnhout met andere *historische verhandelingen over de Kempen* van dien geleerden Kanunnik in 8° herdrukt. 2°. *Begraafplaats te Alphen* geplaatst in Dr. Hermans *Geschiedk. Mengelwerk* II Dl. bl. 265—272. 3°. De Grez en Cuijpers, *Germaansche begraafplaats te Baarle-Nassau*, geplaatst in voormeld *Mengelwerk*. II Dl. bl. 346—352. 4°. *Berigt omtrent oude grafheuvels onder Alphen, geopend en onderzocht door Prosper Cuijpers*, geplaatst in Nijhoffs *Bijdragen voor de Vad. geschied- en oudheidk.* IV Dl. bl. 181—194,

De Molenheide onder Alphen.

De grafheuvelen op de Molenheide te Alphen hebben het eerst de aandacht getrokken, weshalve wij daarmede aanvangen; Deze heide loopt langs den weg van Baarle naar Tilburg. De door Cuijpers onderzochte grafheuvels, liggen op twee stukken heide, welke op de kadastrale kaart met N°. 967 en 970 gemerkt zijn. In diezelfde perceelen hebben Hermans en van Spaendonck gegraven, de laatste ook meer noordwaarts naar het gehucht Brakel onder Riel.

In 1770 waren aldaar drie urnen gevonden, die uit onkunde verbrijzeld zijn. In 1791 en 1792 deed er de abt Hermans zijne nasporingen, die in September 1842 werden voortgezet door Cuijpers en van Spaendonck. De eerste heeft eene wetenschappelijke beschrijving gegeven der 31 door hem onderzochte heuvelen, de laatste heeft de gevonden lijkurnen aan het Genootschap ten geschenke gegeven: de opmerkingen des eersten omtrent de urnen kan ik alzoo toetsen aan het geschenk des laatsten.

Hermans zegt dat hij 23 heuvels heeft laten omwoelen, waarvan de grootste 6 à 7 voet hoog was en 200 voet in den omtrek had. Volgens Cuijpers verschillen de grafheuvelen aanmerkelijk in hoogte en omvang. Eenige zijn nagenoeg

met 3 uitslaande platen. 5°. *Berigt omtrent eenige oude grafheuvelen onder Baarle-Nassau, onderzocht en beschreven door Prosper Cuijpers*, geplaatst in voornoemde *Bijdragen* van Nijhoff, IV Dl. 49—74, met drie uitslaande platen. In dit berigt worden drie bladz. gewijd aan de grafheuvelen op de Bedafsche heide, de overige aan die der Molenheide, zuidwestelijk van Baarle-Nassau, tusschen Baarle-Hertog, Loveren en Eikelenbosch. Van deze laatste begraafplaats zullen wij afzonderlijk spreken. 6°. De heer de Grez heeft mij zijne aantekeningen toevertrouwd, welke hij bij het onderzoeken der grafheuvelen in 1842 in de Bedafsche heide te Alphen had gemaakt en de heer van Spaendonck deelde mij in hetzelfde jaar briefsgewijze zijne bevinding omtrent Riel mede. 7°. Van de ontdekte grafheuvelen in de heide te Goirle is slechts ter loops sprake geweest. Men zie mijn *Mengelwerk*, II Dl. 310 en *Nijhoff's Bijdragen*. (V. 69.)

met den beganen grond gelijk; deze zijn misschien door het afplaggen der heide verlaagd. De drie opmerkelijkste heuvels, die hij doorzocht heeft, hadden eene hoogte van 1, 1,85 en 1,40 op een omtrek van 4, 3,40 en 3 el; de laagste was 18 d. hoog op een omtrek van ééne el. Van de overige kan men zich dus ligt eenig denkbeeld maken, want hoe hooger de heuvel is, des te meer omtrek zal hij in den regel hebben.

In de meeste heuvels werden lijkurnen, asch, houtskool en gecalcineerde beenderen of te zamen of soms afzonderlijk, in enkele niets daarvan aangetroffen.

Omtrent de stof, vorm en plaatsing der urnen, zegt Hermans, dat zij zeer broos waren, uit zeer slechte leemaarde, met keikens doormengd, en dat zij naauwelijks het vuur hadden aangeraakt en volgens Cuijpers, waren vele zoo zeer vergaan, dat het onmogelijk was, den vorm en de stof behoorlijk te bepalen; andere schenen om de grove stof en bewerking, den onaanzienlijken vorm en de weinige zorg, waarmede zij gebakken of liever voor een vuur of in de zon gedroogd waren, stellig tot eenen onbeschaafden volksstam te moeten gebracht worden; terwijl wederom de sierlijke en regelmatige omtrek van andere, die blijkbaar op het rad gedraaid waren, de fijne stof, de zorgvuldige bewerking, van meerdere beschaving en omgang met de Romeinen getuigden.

De ruwe potten zullen dus het werk zijn der oorspronkelijke bewoners, de Kempers of Toxanders, de fijnen dat der Franken, die ten tijde van Juliaan den apostaat Toxandrië of Campinië tot woonplaats kozen. Te Alphen woonde ten tijde van Childebert een Frank, met name Engelbert, die den geloofsverkondiger Willebrord eenige goederen schonk. (1) Wilt gij den ruwsten pot zien die ooit onze oogen zagen, beschouw dan den Tilburgschen, Pl. IV, N°. 2, en echter heeft deze nog eenige versiering. En wilt gij daarmede Frankisch aardewerk vergelijken, neem dan de sierlijke vaas

(1) Ackersdijk, Taxandria. bl. 125.

voor u (Pl. V N°. 1) die Cuijpers op de Molenheide in den XII^{den} grafheuvel met eene schotel gedekt, gevonden heeft.

Omtrent den vorm valt nog op te merken, dat ik nooit twee urnen zag, die gelijk van vorm waren. Bij het Romeinsch aardewerk vindt men dit menigvuldig, even als in onze pottenwinkels. Hieruit meen ik te mogen afleiden, dat die vazen door de ingezetenen zelve gemaakt zijn. Geen volk is zoo ruw, of het kent het nut van aardewerk voor huiselijk gebruik.

Uit de omstandigheid, dat men aardewerk in de graven aantreft, dat reeds stukken verloren had, vóór het tot lijkurnen gebezigd werd, mogen wij afleiden, dat eenige dezer lijkvazen reeds te voren voor huisselijk gebruik gediend hadden.

Weinige urnen zijn van deksels uit aardewerk voorzien, de meeste schijnen slechts met eene heidezode bedekt te zijn geweest. Een enkel maal vond Cuijpers eene urne op een stuk wit marmer geplaatst, van die steensoort, waarvan vele stukken op de Molenheide worden aangetroffen. De meeste urnen staan regt op, enkele in eene schuinse rigting gekeerd, zeer enkele ten onderste boven.

Omtrent den inhoud: De urnen zijn meestal opgevuld met asch, zand en gecalcineerde beenderen. Hermans vond eene urne »t'eenemaal gevuld met witte gebrande beenderen op elkander als gemetst." De fraaije urne, die wij uit Cuijpers (Pl. V. N°. 1) hebben afgebeeld, was ook tot aan den rand met verbrande beenderen en asch gevuld. In eene andere, twee palm hooge vrij sierlijke urne, vond hij enkel beenderen ingestampt, zonder asch of aarde.

De heer Cuijpers vond in den 19^{den} door hem doorwoelden heuvel, hoog 1,60 en in omtrek 3,40 el, ter diepte van 31—32 duim, eene aanzienlijke hoeveelheid beenderen en asch, waartusschen eenige stukjes bewerkt koper lagen, als:

1°. Een spiraalvormige ring of armband, in doorsnede 4 à 5 d. breed.

2°. Een dergelijke van dezelfde grootte en breedte, wellicht tot den vorigen behoord hebbende.

3°. Eene menigte kleine stukjes koper van dezelfde breedte en eenige brokjes gesmolten metaal.

4°. Een rond toegeslagen bronzen plaatje, in het midden eenigzins breeder dan aan de beide uiteinden, lang 21 en breed 2 d., waarschijnlijk als hoofdsieraad gediend hebbende.

5°. Eene naald met een daaraan beweegbaar ringetje, welligt eene haarnaald, lang 9 duim.

6°. Eindelijk een ivoren ringetje in onderscheiden stukken gebroken, in doorsnede $1\frac{1}{2}$ duim breed. Van al deze voorwerpen heeft de heer Cuijpers t. a. p. afbeeldingen gegeven.

In een grafheuvel vond Cuijpers nog 8 duim onder den beganen grond een steenen bal, in doorsnede groot 7 duim.

Omtrent de houtsoort waarvan de houtskolen de overblijfselen zijn, maakte men geen gewag; alleen Cuijpers vond in den 4^{den} grafheuvel twee verbrande hazelnoten met de vrucht er in. (1)

De heer Cuijpers heeft bij zijne beschrijving niet minder dan 32 urnen, schotels, bekertjes en ander aardewerk laten afbeelden, waaronder er van zeer sierlijken vorm zijn.

De heide in het gehucht Brakel onder het kerkdorp Riel.

Den 27 September 1842 vond de heer van Spaendonck, onder een heuveltje, bij het gehucht Brakel, te Riel, de volgende drie lijkurnen:

1°. Kruik van gele ruwe aarde, vrij fraai van vorm, en gevuld met asch en beenderen. Zij is in den bodem beschadigd. (Pl. V N°. 4.)

(1) Ik had een partijtje houtskolen, die ik uit lijkurnen verzameld had, naar Leiden gezonden, met verzoek mij op te geven, van welk hout zij waren. Door tusschenkomst van Dr. Janssen ontving ik het bericht, dat, met uitzondering van een paar stukjes, al de kolen door den Leidschen botanicus prof. Suringar voor overblijfsels van eikenhout gehouden werden.

2°. Napje van lichtgele, vrij fijne aarde; goed bewaard. (Pl. IV N°. 16).

3°. Schotel van lichtgele, vrij fijne aarde; zeer beschadigd. (Pl. IV N°. 17).

Bij het rooijen van een mastboompje, niet ver van voornoemden omwoelden heuvel, vond hij de twee volgende lijkvaten:

4°. Napje van donkergrauwe aarde, merkelijk beschadigd, eenigermate van een rand voorzien die echter op onze plaat niet is aangegeven; zie Pl. IV, N°. 18.

5°. Pot van ruwe klei, vol kiezelkeitjes; asch en beenderen; merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 6.)

Deze vijf urnen werden aan het Genootschap aangeboden door J. A. en G. J. J. van Spaendonck te Tilburg en H. Hoefmans te Riel.

Den 4 October daaropvolgende, begaf zich van Spaendonck wederom naar Riel, waar hij den heer Guijpers met vele arbeiders de grafheuvels zag doorwoelen. Nu doorzocht hij eenige lijkheuvelen meer in de nabijheid van Riel, omtrent $\frac{1}{4}$ uur afstands van de plaats waar hij de vijf voorgaande urnen gevonden had, en trof in een zeer hoogen lijkheuvel aan:

6°. Een pot van ruwe, lichtroode aarde, met enkele kiezelkeitjes, asch en beenderen; merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 3).

7°. Een beker van donker grauwe fijne aarde, met asch en enkele beenderen, merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 2.)

In November daaropvolgende zette de heer P. C. Hendriks, Secretaris van Alphen, voor rekening van den heer Jhr. Mr. de Grez, destijds districts-commissaris, het onderzoek op de Rielsche heide voort, waar hij eenige lijkurnen ontdekte. De heer de Grez stond de volgende bijpotjes af aan het Noord-Brabantsch Genootschap:

8°. Bekervormig kommetje van fijne lichtgele aarde; merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 5.)

9°. Kommetje van fijne lichtroode aarde; merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 7.)

10. Kommetje van lichtblauwe vrij fijne aarde; merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 8).

Begraafplaats te Baarle-Nassau tusschen het gehucht Bedaf en Baarle Hertog, aan de Alphensche grenzen.

Deze begraafplaats is driemaal onderzocht, te weten in Junij 1842, door de heeren de Grez en Cuijpers, in Februarij 1843 door den eerstgenoemden en kort daarna nog eens door den op de tweede plaats opgegeven oudheidkundige. Het bericht omtrent de eerste nasporing is geplaatst in mijn *Mengelwerk*, omtrent de tweede ligt in handschrift voor mij en omtrent de derde komt voor in Nijhoff's *Bijdragen*. De eerste uitgraving had plaats op een perceel heide, toebehoorende aan J. Verhoeven, ten zuid-oosten van Alphen, $\frac{3}{4}$ uurs van het dorp, op het grondgebied van Baarle-Nassau. Dit perceel was een bunder groot en rondom met mast omplant. Daar vonden zij 17 heuveltjes in eene regelmatige orde gerangschikt, gelijk de lezer kan zien op de teekening in het *Mengelwerk* medegedeeld. Slechts 7 schenen nog onaangeroerd, terwijl de overige door het heideplaggen bijna met den beganen grond gelijk waren. In twee heuvels vonden zij drie, in twee slechts ééne, en in de twee andere geene urnen, wel houtskool, asch en beenderen; blijkbaar was daar begraven zonder lijkbuis. Daarbij vond men nog een metalen ringetje, geheel geoxydeerd; het scheen van koperdraad, tweemaal om den vinger geslagen.

De geachte vinders stonden ééne urne aan het Noord-Brabantsch Genootschap af.

4°. Deze is van lichte chocolade kleur, van fijne potaarde, dun van wand, goed bewerkt en van binnen en buiten glad. Daar zij zeer beschadigd is, hebben wij onze afteekening genomen naar de schets, ons door den heer de Grez destijds

ter hand gesteld. (Pl. V N°. 11). Uit deze urnen zijn eenige beenderen en asch bewaard.

Bij het tweede onderzoek ontdekte de heer de Grez , twee potten in elkander gestoken , hebbende te zamen eene hoogte van ruim vier palm , beide vol met beenderen en een weinig asch. De beenderen waren zoo talrijk dat zij niet van één lijk schijnen te zijn. De bovenste urne berust thans nog bij Jhr. Mr. de Grez , de benedenste heeft hij aan het Noord-Brabantsch Genootschap geschonken. Beide zijn afgebeeld. Pl. VII N°. 2.

2°. Eene urne van lichtgele, goed doorbakken aarde , anders vrij ruw bewerkt. (Pl. V N°. 9).

Daarenboven schonk hem dit onderzoek nog acht kommetjes van verschillenden vorm , waarvan hij aan het Noord-Brabantsch kabinet afstond :

3°. Eene goed doorbakken lichtroode kom , merkelijk beschadigd. (Pl. V N°. 10).

De heer Cuijpers eindelijk , die de Bedafsche heide tot zijne nasporingen koos , merkt op , dat het meerendeel der grafheuvelen , door het afvoeren van heideplaggen met den grond gelijk gemaakt is , ja dat op vele plaatsen de lijkbussen schier tot op de helft , somtijds tot op den bodem , door de plaggezeis waren weggemaaid.

In een heuvel , hoog 1 en nagenoeg 50 el in omvang , trof hij ter diepte van drie palm eene buitengewone hoeveelheid of laag houtskool aan , welke op eenige plaatsen eene dikte had van 8 palen. Daaronder ontmoette hij een bijpotje en eene urne van ongewone grootte en van ruwe stof , die bijna geheel vergaan was. Eenige ellen daarvan verwijderd , bevonden zich eenige groote urnescherven op en naast elkander gestapeld , waarop eene menigte , uit leem slecht gevormde ballen lag , welke wederom met andere urnescherven van dezelfde stof overdekt waren , zijnde het geheel met eene massa houtskool omgeven.

Frankische begraafplaats in de Molenheide, te Baarle-Nassau.

Hebben wij bij de begraafplaats te Alphen opgemerkt, dat eenige gevonden voorwerpen van meerdere beschaving getuigen en ons schijnen te wijzen op de Franken, die in het midden der vierde eeuw onzer jaartelling zich met geweld woonplaatsen verschaffen in Kempenland of Toxandrië en die op een hooger trap van beschaving stonden dan de oorspronkelijke inwoners, dank misschien het handelsverkeer met de Romeinen; in de begraafplaats op de Molenheide te Baarle-Nassau springt dit nog meer in het oog, waar bij urnen van de ruwste soort, fijn aardewerk en snuisterijen van koper en zelfs ijzer en glas, door den heer Cuijpers ontdekt en in 1844 in platen medegedeeld zijn in Nijhoff's *Bijdragen* (Dl. V, 53—74.)

Tusschen Baarle-Hertog en de gehuchten Loveren en Eikelenbosch ligt de zoogenaamde Molenheide, die eene kadastrale grootte heeft van ruim 22 bunder en bijna geheel met grafheuvelen schijnt bedekt te zijn geweest; ook getuigen de omliggende dennenbosschen, door de talloze urnescherven, waarmede de grond bezaaid is, van het vroeger bestaan eener uitgestrekte begraafplaats, hoewel thans, door het afvoeren van heideplaggen, de heuvels nagenoeg met den beganen grond gelijk zijn. Bijna alles, meldt Cuijpers, was geschonden, gebroken en verbrijzeld, en de urnescherven wijd en zijd verspreid, zoodat het hem slechts gelukt is een enkel van metaal vervaardigd voorwerp in zijne verzameling over te brengen. Hij heeft niet minder dan 25 grafheuvels, die echter met een paar uitzonderingen den naam van heuvel niet meer verdienen, onderzocht en daarin fragmenten aangetroffen van urnen, metalen mantelhaken en kleedergespen, ijzeren vingerringen, hoofdsieraden, stukjes glas enz. Onder de potscherven waren er van de ruwste soort bij dezulke, welke van fijn, ik zou haast zeggen, Romeinsch aardewerk

afkomstig waren. Onder die fijnere fragmenten treft men een bodem van een pot aan, met een onleesbaren stempel, even als de schalen en kommetjes van terra sigillata, doch niet in het midden, maar ter zijde ingedrukt.

Niet minder merkwaardig komt mij het bronzen handvat-sel, met kopergroen bezet, voor, dat Cuijpers in de nabijheid van den 20sten heuvel ontdekte. Indien het werkelijk zoo oud is, als de overige gevonden metalen voorwerpen, dan mogen wij hier denken aan het beslag van een houten kistje, dat in den lijkheuvel mede zal bijgezet zijn met kleine snuisterijen, welke in frankische begraafplaatsen overvloedig worden aangetroffen.

Het zeldzaamst, dat de heer Cuijpers, volgens mijn gevoelen, hier heeft aangetroffen, was het groepje groote steenen, in den vorm van een hunnebed aangelegd. (zie Pl. II N°. 11). In een gele zandduin van nagenoeg ééne el hoog, vond hij vier steenen, waarvan de vloersteen, van een eenigzins langwerpig driekantigen vorm, eene lengte van 36 d. had, terwijl de drie overige eene onregelmatige lengte van 22—24 duim hadden. Alle zijn aan éénen kant bewerkt en vlak gemaakt; zij bestaan uit drie steensoorten, welke meermalen in onze heide worden aangetroffen, doch daar ter plaatse minder dan elders. De vloersteen was met de onbewerkte zijde in de aarde gelegd, terwijl twee als wanden en een vierde als deksteen diende. Vreemd, dat tusschen of bij die steenen geene urne, asch of houtskool werd aangetroffen.

De heer Cuijpers eindigt zijn belangrijk berigt met mede te deelen, dat hij aan den zoogenaamden *Heesboom*, bij het gehucht Loveren, een koperen strijdbijl gevonden heeft, die onder zijne platen is afgeteekend.

Dit vel was juist gereed om afgedrukt te worden, toen Jhr. Mr. H. de Grez een vernieuwd blijk gaf van het belang, dat hij, sedert de oprigting, onafgebroken, in het Genootschap heeft gesteld, met de volgende oudheden, door hem in deze Molenheide gevonden, daaraan af te staan.

1°. Kom van lichtroode en goed doorbakken aarde, beschadigd. (Hoogte 9 d. doorsnede 15,6 d.) Zij heeft veel overeenkomst met die op Pl. V N°. 10.

2°. Deksel van goed doorbakken grijze aarde, waarmede eene der lijknurnen bedekt geweest is; merkelyk beschadigd.

3°. Gave kleine urne van goed doorbakken lichtroode aarde. (Hoogte 11,5 d. omtrek 34,5 d.) vorm bijna als het bijpotje van Cuijk Pl. IV. N°. 13.

4°. Kommetje van lichtroode aarde; van boven wijd, aan den bodem spits toeloopende. (Hoogte 5,3 d., doorsnede van boven 12,3 d., aan den voet 4,5 d.)

5°. Kommetje van goed doorbakken roode aarde, beschadigd; vorm bijna als dat van Alphen en Riel. (Pl. V N°. 7 Hoogte 7,5 d.)

6°. Als voren, kogelvormig, vergelijk Pl. III N°. 5 (Bergeijk) (Hoogte 5,5 d. omtrek 31 d.)

7°. Als voren, vorm als Pl. V. N°. 7 (Hoogte 5 d. omtrek 27,5 d.)

8°. Als voren, vorm als Pl. IV N°. 9 (Cuijk) (Hoogte 5,7 d. omtrek 26,4 d.)

9°. Als voren (Hoogte 4 d. omtrek 18,5 d.)

10°. Bakje met voet in den vorm van een zoutvaatje (Hoogte 4,6 d. doorsnede 8 d.)

11°. Als voren (Hoogte 4,5 d. doorsnede 6 d.)

12°. Kommetje in den vorm van een zoutvaatje op 3 pootjes; merkelyk beschadigd.

13°. Goed doorbakken deksel van een bijpotje (Hoogte 2 d. doorsnede 6,7 d.)

14°. 6 stuks ijzeroxyde, waarin ijzeren pinnetjes schijnen te schuilen.

15°. Een geelkoperen ring, ter grootte van een vingerring. Hij heeft het uiterlijk aanzien van een gewonen gordijnring.

Legerkamp tusschen Alphen en Riel.

Volgens berigt van den kanunnik Heijlen liggen in de heide tusschen de beide pastorijen van Alphen en Riel eenige opgeworpen wallen, in den vorm van een legerkamp, denkelijk van de Romeinen, omdat binnen dezelve vele munten van Vespasianus, Titus, Trajanus, A. Severus, Philippus en Aurelianus gevonden zijn en door hem bewaard werden ⁽¹⁾. Jhr. Mr. H. de Grez verkreeg omstreeks 1845 eveneens aldaar gevondene Romeinsche koperen munten, waarmede hij ons kabinet verrijkte. Wijlen de Roije van Wichen te Nijmegen bezat twee munten van Valentinianus, mede aldaar gevonden ⁽²⁾

Goirle. De heer Cuijpers heeft op de heide van deze gemeente insgelijks Germaansche lijkbusen ontdekt ⁽³⁾. De heer van Spaendonck vond in 1842 in een bergje op diezelfde heide, ten westen van S^t. Jans Gool aan het Papenmeerke, in eene regte lijn van de kerk van Alphen op de kapel van S^t. Jans Gool, benevens eenige verbrande beenderen en asch, een fragment van een spiraal van koperdraad, hetgeen in ons kabinet bewaard wordt.

In of omtrent het jaar 1785, werden op de hofstede Rijshof, aan den Goirleschen Dam, tusschen Dongen en Goirle, bij het graven in de heide, twee koperen wiggen gevonden, een van welke de luitenant-kolonel van Breugel (wiens stiefvader eigenaar dezer plaats was) aan den heer van Breugel te Dordrecht vereerde. De heer Westendorp, die dit werktuig ten geschenke ontving, gaf er eene afbeelding van in zijne *Antiquiteiten*, I 285 ⁽⁴⁾.

(1) Over de kempen bl. 226.

(2) Reuvens enz. Alph. naamljst bl. 73.

(3) Nijhoff. *Bijdragen* V Dl. bl. 49.

(4) Vergelijk hetzelfde Tijdschrift Dl. II, 222, en Ackersdijck *Taxandrië* bl. 78.

In 1839 vond een landbouwer bij de hoeve de Abkove een gouden denarius van Constantijn II, mij door den geëerden bezitter tijdelijk ten gebruike afgestaan.

LANDEN VAN BRED A EN BERGEN-OP-ZOOM.

In 1848 schreef mij iemand van Breda, dat hij bij het ontginnen van heidegronden in onze provincie, in het bezit was gekomen van een vijftigtal zilveren en gouden Romeinsche munten, als van Otto, Titus, Nerva, Trajanus, Hadrianus en zijne vrouw Sabina, Antoninus Pius en zijne vrouw Faustina, Lucius Verus, Commodus, Severus, Julia Domna, Geta, Antoninus Armeniacus, Julia Moesa, Julia Memmia, Alexander Severus, Maximinus, Gordianus, Philippus, Otacilla, Decius, Gallus, Volusianus, Valerianus, Gallienus, Salonina en Postumus; verder van een paar urnen, een kruikje, een ingesneden ovalen jaspis, een fragment van een vingerring met een gegraveerden steen, een gevest van een zwaard, een helm, een werpspies, een dolk en een vrede staf (*caduceus*). Daar ik deze collectie niet gezien heb noch weet waar die voorwerpen gevonden zijn, moeten wij ons met deze mededeeling vergenoegen.

Breda. Bij het uitdiepen der grachten buiten de Antwerpse poort te Breda, werden in 1852 twee aarden potjes gevonden, welke de eerst aanwezige Ingenieur, de heer J. Noot, ter bewaring waardig keurde en ons later aanbod, als:

1°. Een kleine urne, van donkerbruine goed doorbakken ruwe aarde, die in alles het voorkomen heeft van eene Germaansche urne of een bijpotje, en zwemende naar de potten Pl. III N°. 2 en Pl. VI N°. 9 afgebeeld (omtrek 28,5 duim hoogte 8,7 duim).

Dit potje was slechts met aarde en zand gevuld; de

bodem is sterk door het vuur geblakerd en schijnt langen tijd voor huisselijk gebruik te vuur gebragt te zijn. Deze omstandigheid is merkwaardig, omdat ik bijna geen aarde-werk op Germaansche begraafplaatsen in Noordbrabant heb aangetroffen, dat daarvan zulke duidelijke blijken had.

2°. Omtrent op dezelfde plaats een klein zalfpotje van pijpaaarde, dat nooit schijnt te zijn gebruikt. In vorm komt het vrij wel overeen met hetgeen op Pl. IX N°. 21 is afgebeeld. Ik zou het echter noch voor Romeinsch, noch voor Frankisch, maar van lateren tijd houden; misschien modern.

Omtrek 11 duim, hoogte 5 duim.

Nog werd te Breda een zeer fraai bewerkt beeldje, een springhengst voorstellende, gevonden, dat in 1861 in het Museum van oudheden te Leiden geplaatst werd (¹).

Teteringen. Volgens berigt van wijlen den heer George, officier der genie, aan wijlen prof. Reuvens, treft men hier in een bosch, ten Noord-Westen van Breda, op den weg naar Oosterhout, eene soort van Hunneschans aan (²).

Terheiden. Volgens Boxhorn, Alkemade en van der Schelling werden hier Romeinsche penningen gevonden. (³) Bij den heer Louis Ingenhousz te Breda, kwam omtrent het jaar 1780 een landbouwer van deze plaats met een potje, met twaalf goudstukken van Nero en even zoo vele van Vespasianus, dat door hem was gevonden bij het rooijen van een wal met eiken schaarhout. Jammer dat deze schat niet be waard werd. (Opgave van Jhr. Mr. H. de Grez.)

Woensdrecht. In 1841 werd te Woensdrecht, 17 voet onder den grond, een stuk hout gevonden en daarbij een stuk ruw wollen laken, waarvan de heer G. J. van Opdorp te

(1) Staats-Courant van 1861 N°. 74.

(2) Alph. Naamlijst bladz. 81.

(3) Alph. Naamlijst bladz. 80.

Bergen op Zoom een klein gedeelte aan den gouverneur van Noord-Brabant, baron van den Bogaerde van ter Brugge, zond, die het met eene schriftelijke aantekening van zijne hand aan het genootschap aanbood. Tijdens het tiende landhuishoudkundig Congres, in 1855 te 's Hertogenbosch gehouden, trok dit ruwe lapje de aandacht van baron B. Sloet tot Olthuis, die mij verklaarde dat het niet geweven maar gewalst was, en dat hij een opgedolven hoed van dergelijk fabriekaats bezat. Tot welke eeuw dit weefsel moet gebragt worden, kan nog niet worden uitgemaakt, doch het is zeker zeer oud.

Rijsbergen. Bij het vergraven van eenige landerijen tot het aanleggen der bedding voor den steenweg van Breda naar Antwerpen, werd in het jaar 1812, onder het gehucht Tichtelt op eenen hoogen zandakker, den *Tichtelakker* genaamd, een merkwaardig gedenkteeke van witten kalksteen gevonden, aan de godin Sandraudiga gewijd (hoog 1,42, breed 0,81, dik 0,405 el), benevens eenige brokken ijzererts en roode Romeinsche dakpannen.

Op de voorzijde staat: DEAE SANDRAVDIGAE CVLTORES TEMPLI, en aan de beide zijden een hoorn des overvloeds. De Bast ⁽¹⁾ heeft dezen steen aan drie zijden laten afbeelden. Dr. Janssen ⁽²⁾ heeft de letters paleographisch en ik ⁽³⁾ heb den voorkant naar De Bast uitgegeven, terwijl daarover ook nog elders gehandeld is ⁽⁴⁾. De heeren Jhr. M^r. H. de Grez en Cuijpers van Veldhoven eindelijk hebben in 1842 een nieuw onderzoek naar deze vindingplaats ingesteld en de laatste heeft

(1) *Recueil des Antiq. etc. Supplem.* II p. 248.

(2) *Musei Lugd. Batavi Inscriptiones Graecae et Latinae* (Lugd. Batav. 1842), Tab. XIV, cf. p. 90—91.

(3) *Geschiedk. Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant*, deel II bladz. 279.

(4) C. Loots en D. J. van Lennep, in *verhandelingen der Tweede Klasse van het koninklijk Nederl.-Instituut*, dl. I bl. 89 en verv. en d. II bl. 165 en verv.; vergel. J. J. Raepsaet, *Aanteek. op het Rapport der H. H. Loots en van Lennep*.

opgegeven, wat hij op den Tichtelakker merkwaardigs gevonden had ⁽¹⁾. Wij zijn te meer geneigd zijne naauwkeurige berigten eenigzins verkort over te nemen, omdat zij van de door hen gevonden oudheden een gedeelte aan ons kabinet hebben afgestaan. Wij moeten echter nog eerst mededeelen, dat deze gedenksteen destijds op last van den prefect der beide Nethen naar Antwerpen vervoerd en later in het Museum van oudheden te Leiden is overgebracht.

Genoemde Heeren ontwaarden op voormelden akker vele fragmenten van roode Romeinsche dakpannen, benevens honderden ijzeren spijkers en haken, voorts vele stukken van aardewerk van verschillende stof, kleur en bewerking, waaronder ook van terra sigillata, honderde brokstukken ijzererts en vele kalksteen; het een en ander nagenoeg twee tot drie voet onder den grond bedolven.

»Op den afstand van nagenoeg tien ellen van het punt, zegt hij, waar het altaar der Dea Sandraudiga gevonden was, ontdekten wij fragmenten van muurkalk van een gebouw. Deze fragmenten waren van onregelmatigen vorm en ongelijke zwaarte, en schenen met geweld verbrijzeld te zijn; sommige derzelve waren fijner, andere grover, uit eene kalkstof van grof gestooten of gemalen schelpen bestaande. Eenige fijnere waren aan ééne zijde glad gestreken en met gele, roode, bruine en groene strepen beschilderd, nu breeder, dan smaller, soms zich in lichter kleur verliezende; welke kleuren echter, aan de lucht blootgesteld zijnde, veel van hare helderheid en glans verloren. »In de nabijheid van de evengemelde overblijfselen, vonden wij voorts nog eene menigte tanden van runderen en schapen, op ongelijke diepte in den grond verspreid, en eene munt van Vespasianus (moyen bronze) en van Antoninus (grand bronze) benevens een' gebroken denarius van een der latere Romeinsche Keizers.»

(1) Opgenomen in Nijhoffs *Bijdragen* IV 157—168.

In de helling of glooijing des bergs ontdekten zij eenig geelbruin cement, dat uit grof gestooten of gemalen schelpen bestond en gediend had, om eene menigte aldaar liggende brokken ijzererts te verbinden. Naarmate deze meer ontbloot waren, bleek het dat de geheele massa eene mumievormige figuur was, uit brokken ijzererts zamengesteld, hebbende eene hoogte van 1,96 el en eene breedte van 0,19 el; zij lag 0,9 el onder den grond. Naauwelijks was deze figuur, die de heer Cuijpers in Nijhoffs *Bijdragen* heeft laten afbeelden, een kwartier uurs aan de lucht blootgesteld geweest, of zij viel tot gruis uit elkander. Dit ijzererts heeft waarschijnlijk het riviertje de Aa of *Weerreis*, in de nabijheid vlietende, op geleverd, even als dergelijke ijzersteen is opgemerkt op den kapelberg in het gehucht Ruimel te S^t. MichielsGestel. ⁽¹⁾

De heer Cuijpers besluit zijn belangrijk bericht met eene opgave der door hem en de Grez gevonden oudheden, als:

I. Romeinsche Voorwerpen.

A. Van steen.

Fragment van een koraal, naar het schijnt van opaal.

B. Van kalk.

Fragmenten van muurbeplesering, met verschillende strepen gekleurd, waarvan aan ons Genootschap eenige specimina zijn medegeedeeld.

C. Van aarde.

Eenige scherven van verschillend aardewerk, waaronder van terra sigillata; ook hiervan berusten eenige stukken in ons kabinet, gelijk ook eenige fragmenten van roode platte dakpannen.

D. Van Glas en glasachtige stof.

Twee stuks.

E. Van ijzer.

(1) Zie boven bladz. 38, en *Geschiedk. Mengelwerk* I. 318.

Eenige haken, krammen, ringen en spijkers, waarvan wij ook een gedeelte verkregen hebben, benevens een koperen schroefknop.

F. *Van been.*

Een paar stuks.

G. *Munten.*

1°. Koper, 2de grootte. Hoofd van Vespasianus.

2°. Koper, 1ste grootte. M. Aur. Antoninus.

3°. Denarius in tweeën gebroken, grootendeels uit ijzer bestaande.

II. *Germaansche voorwerpen.*

Zeven fragmenten van verschillende Germaansche lijkurnen door den heer Cuijpers breeder omschreven.

Ons Genootschap bezit van dezen Tichtelakker vier fragmenten van bodems van Germaansche urnen, twee van bruine en twee van graauwe ruwe aarde, benevens het bovenstuk van eene gladde lichtbruine urne en van eene fijne graauwe; voorts drie buikstukken van een gladde donkerbruine kleur en daarenboven drie fragmenten van eene zeer ruwe en slecht geknede aarde, vol keitjes, waarvan de wand 2,6 d. dikte gehad heeft. Bij het afdrukken van dit vel schonk Jhr. Mr. H. de Grez ook nog een bijpotje van den Tichtelakker, denkelijk voor tichelakker, aldus genoemd, omdat hij vol tichelsteenen zat. Dit potje van lichtroode goed doorbakken aarde is hoog 2,5 d. doorsnede 7 d.

Nog mogten wij van Jhr. Mr. de Grez ten geschenke ontvangen een medaillon van goed doorbakken pijpaaarde met een kruis boven een hart (zie Pl. XXIV N°. 3), waarbij hij de volgende nota gevoegd heeft:

»Gevonden op den Tichtelakker, onder Rijsbergen door A. C. Damen, in Julij 1843, een mans lengte onder den beganen grond; 't lag midden in eene gebroken kruik wier scherven niet zijn verzameld. Breda 13 Sept. 1843. De G.

Nog heb ik van deze begraafplaats een door de natuur gevormde wig van kwarts, bij een bezoek aldaar met de heeren de Grez en Cuijpers, mede gebragt. Zij is zeven duim lang, en zou mijne aandacht niet hebben getrokken, zoo ze niet op zulk eene plaats gevonden was.

Uit de gevondene overblijfselen van romeinschen oorsprong, waaronder zich stellig Germaansch aardewerk, benevens een christen medaillon bevindt, mogen wij veilig besluiten, dat op den Tichtelakker niet alleen Germanen en Romeinen, maar ook Franken, waaronder ook tot het Christendom bekeerden, begraven zijn geweest. Onder het aardewerk dat de heeren Cuijpers en Janssen in 1842 voor Romeinsch aanzagen, zijn stellig potscherven van Frankischen en lateren oorsprong, vele van welke eene sprekende overeenkomst hebben met die welke op de *Bulk* te Engelen en in het R. C. kerkhof te Guijk gevonden zijn.

Ik twijfel niet of genoemde oudheidkundigen zullen dit thans met mij instemmen, daar in de laatste jaren, bij ons te lande, vooral door de opgravingen te Wijk bij Duurstede, een nieuw licht is opgegaan over de oudheden van Frankischen oorsprong.

BERGEIJK EN OMSTREKEN.

Nadat wij die landstreken van Noordbrabant hebben afgehandeld, welke lager en meer langs de rivieren gelegen zijn, gaan wij thans over tot de hooge Meijerij, en verdeelen onze berigten in drie groepen, waarvan Bergeijk, Eindhoven en Helmond de punten van uitgang aanbieden. Vooral is de groep Bergeijk rijk aan mededeelingen, dank zij den onvermoeiden ijver van ons kundig medelid, den heer P. N. Panken, te Bergeijk, die zich noch moeite, noch kosten, noch opofferingen ontzien heeft, om een aanzienlijk gedeelte van Kempenland in zijne oudste geschiedenis na te sporen en

op te helderen. Hij had tevens de eldelmoedigheid het door hem gevondene belangeloos aan het Noordbrabantsch Genootschap af te staan. Er zijn ons van vele zijden oudheden toegezonden, doch de heer Panken overtreft al onze begunstigers. Moge ons Genootschap steeds zulke leden kunnen aanwijken! De heer Panken heeft uitvoerige berichten over *voorchristelijke begraafplaatsen* in de heiden te Bergeijk, Riethoven, Veldhoven, Steensel, Knegsel, Oerle, Winterle, Hapert en Luiksgestel geplaatst in mijne *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noordbrabant* ('s Bosch 1845 2 dl. 8) I Dl. bladz. 535—566 en II Dl. bl. 257—293, en er later nóg meerdere bijgevoegd; de eerste zullen wij verkort, de andere meer uitvoerig mededeelen.

Bergeijk. Langs den dijk of weg van Bergeijk naar Eersel is eene heide, merkwaardig om de menigvuldige grafheuvelen welke daar gevonden worden. In de nabijheid van het gehucht de Berkt, onderzocht de heer Panken in den zomer van het jaar 1840 tien grafheuvels, ter hoogte van $1\frac{1}{2}$ tot $1\frac{1}{2}$ el, bij een omtrek van 15 tot 40 el. Hierbij ligt een 2 ellen hooge berg, onder den naam van Kattenberg bekend, waarin de Kaboutermannekens zouden gewoond hebben.

Zeven minuten verder, langs den Dijk op Eersel, trof hij vijf lijkheuvelen aan, van één tot 2 el hoog bij een omtrek van 30 tot 45 el, waarbij het zoogenaamde galgenbergje ligt.

De derde groep, aan de landhoeve de Paal, ter regterzijde van genoemden dijk, op de grenzen van Eersel, bestond uit 50 heuvelen, waarbij een regelmatig waterputje ter diepte van 1 el werd aangetroffen.

De heer Panken heeft van 1840 tot 1845 de meeste heuvelen onderzocht en daarin zeer vele lijkurnen met verbrande beenderen en asch gevuld, aangetroffen. Hij heeft zijne bevinding uitvoerig beschreven in mijne *Geschiedkundige bijdra-*

gen van Noordbrabant (I Dl. bl. 538—548 en II Dl. bl. 275—279) waaruit ik het volgende ontleen :

In de drie-en-dertig grafheuvelen, die de heer Panken tot Julij 1844 onderzocht heeft, had hij meestal verbrande beenderen en houtskool, en in slechts 12, lijkurnen gevonden; in geen bergje vond hij meer dan ééne urne. Het aardewerk was zoo broos, dat er slechts 6 potten konden gered worden. In één heuvel vond hij buiten eene urne, ongeveer één Nederlandsch mud houtskool en asch. Doorgaans stonden de potten in het midden der heuvels en meestal gelijkvloers met den beganen grond. Zij waren in grootte, vorm en kleur zeer onderscheiden; die welke in geel of wit zand zaten, waren gaver en minder broos, dan die in zwarte aarde werden aangetroffen.

In 1845 liet hij wederom een vijftal grafheuvels bij de landhoeve de Paal onderzoeken, en daarenboven den zoogenaamden Kattenberg, waar volgens het zeggen der landlieden de zoogenaamde kattendansen plaats hadden. Hierin vond hij eene menigte stukken eener lijkurn, welker buitengewoon ruw maaksel zijn aandacht trof. De zwartachtige leemaarde was met keisteentjes vermengd.

Eenige jaren later ontdekte de heer L. van Galen, notaris te Bergeijk, eenige lijkurnen, in zijn mastbosch, aan de genoemde heide gelegen; hij heeft ons die den 17 Maart 1850 voor de verzameling van het Noord-Brabantsch Genootschap ten geschenke aangeboden, en zij worden daarin thans bewaard, naast de urnen, die wij aan den Heer Panken te danken hebben. Zie hier hare omschrijving :

1°. Gladde urne van donkerbruine aarde (omtrek 64 d. Hoogte 15 d. Pl. III N°. 7.)

2°. Als voren (omtrek 76 d. Hoogte 18 d. Pl. III N°. 8). Uit deze zijn eenige beenderen bewaard.

3°. Gladde urne van graauwe aarde (omtrek 76 d. Hoogte 19,5 d. Pl. III N°. 10). Enkele beenderen zijn bewaard.

Geschenk van den heer P. N. Panken.

4°. Kommetje van lichtblauwe aarde (omtrek 23 d. Hoogte 3,7 d. Pl. III N°. 5.)

5°. Kommetje van lichtgele aarde, met een oor voorzien (omtrek 37,5 d. Hoogte 7 d. Pl. III N°. 6).

6°. Potje van lichtbruine aarde (omtrek 35 d. Hoogte 9,5 d.) Eenige beenderen zijn bewaard.

7°. Urne van bruine aarde (omtrek 72 d. Hoogte 25 d. Pl. III N°. 11). Eenige beenderen zijn bewaard.

8°. Kommetje van lichtbruine aarde (omtrek 33 d. Hoogte 8 d. Pl. III N°. 12).

9°. Gladde urne van donkergrauwe aarde (omtrek 66 d. Hoogte 20 d. Pl. III N°. 13).

Geschenk van den heer van Galen voornoemd.

In 1862 heeft de heer Panken nog de volgende overblijfselen uit zijne opgravingen te Bergeijk geschonken, als:

10°. Eene gladde, vrij goed bewaarde bruine urne (omtrek 70 d. Hoogte 19 d.), met eenige verbrande beenderen; vorm als de urne van Deurne. Pl. III N°. 3).

11°. Eene merkkelijk beschadigde ruwe urne (hoog 24 d.) van ruwe bruine aarde. Vorm als Pl. III N°. 11.

12°. Een fragment van eene schaal (doorsnede 18 d. Hoogte 4 d.)

13°. Als de voorgaande (Fragment).

14°. Fragment van een gladde grauwe urne, met ingedrukte cirkels, waar tusschen regte en schuin ingedrukte streepen.

15°. Fragmenten van schalen en urnen met dergelijke streepen.

16°. Fragmenten van spijkers, kleine krammen, enz. hetgeen alles denklijk gediend heeft voor een kistje.

17°. Verbrande stukken van een houten bakje, uitvoeriger in zijne boven aangegeven berigten vermeld.

18°. Goed doorbakken urne van fijne klei; vorm als Pl. III N°. 1, omtrek 71,5 d. hoogte 17 d.

19°. Zeer beschadigde urne van graauwe kleur. Vorm als die van Steensel. Pl. VI N°. 3. Omtrek 86, hoogte 22 duim.

De scherven onder N°. 14 en 15 opgegeven zijn goed doorbakken, en de figuren verraden eenigen kunstzin. In denzelfden heuvel, waaruit zij gekomen zijn, ontdekte de heer Panken ook het ijzerwerk en het houten verbrande bakje (N°. 16 en 17), hetgeen mij nog meer doet overhellen tot het gevoelen, dat hier iemand van aanzien van de Germanen of misschien van de Franken begraven geweest is.

In 1846 werd ten Zuiden van Bergeijk de Germaansche wig van vuursteen gevonden, die op Pl. I N°. 2 is afgebeeld.

Eer ik Bergeijk verlaat, moet ik het uitvoerig berigt van den heer Panken laten volgen omtrent de ontdekking des heeren van Galen, te meer, omdat daarvan nog geene openbare melding gemaakt is. Het luidt als volgt:

»Den 27 Februarij 1850 zijn te Bergeijk, slechts eenige minuten van de 3de groep heuvelen (zie mijne Begraafplaatsen, in Dr. Hermans *Bijdragen*, 1 Deel, bl. 539), in een mastbosch van den heer L. van Galen, notaris en secretaris aldaar, Germaansche oudheden ontdekt. Eenige arbeiders bezig zijnde met de posten der gevelde boomen te rooijen, vonden een stuk van een aarden pot. Een van hen meermalen met mij urnen uitgegraven hebbende, herkende dit stuk voor eene dergelijke oudheid. Zij groeven daarom wat verder, waar zij bij elkander de volgende voorwerpen aantroffen:

1. »Eene urne, zeer ruw bewerkt, van zwartachtige kleur. Deze had den vorm eener zoogenaamde roomteil, doch zat geheel verbrijzeld in den grond. In den omtrek was dezelve naar gissing, 1,80 el, bij eene hoogte van 0,30 el.

2. »Eene roodachtige ruwe lijkbus, hoog 0,25; omvang in het midden 0,70; aan den rand 0,60; aan den voet 0,35 el. Dezelve was geheel ongeschonden, doch bij de ontdekking is een stukje van den rand gestoken. Pl. III N°. 11.

3. »Een lijkpot van zwartachtige kleur, tamelijk fijn, hoog 0,21; omtrek in het midden 0,70; boven 0,50, onder 0,30 el. Bij het openen is een groot gedeelte daarvan verbrijzeld. Pl. III N°. 13.

4. »Eene langwerpige zwarte urne, hoog 0,25; in het midden in den omvang 0,70, boven 0,60, onder 0,35 el. Deze is onderweg gebroken en had op den rand overal ingedrukte gaatjes.

5. »Eene kleine id. van geelachtige kleur, hoog 0,40 in het midden, in den omtrek 0,35, aan den rand 0,31 en aan den voet 0,25 el. Bij de opgraving zijn er eenige stukjes afgehaakt, doch zij is later nog midden door gevallen. Pl. III N°. 9.

6. »Twee gewone potjes mede geelachtig, elk van een oortje voorzien, volkomen geheel; het eene hoog 0,07, boven in den omtrek 0,38, onder 0,27 el; het andere 0,08 el hoog, boven en midden in den omtrek 0,33, onder 0,27. Pl. III N°. 6 en 12.

7. »Een zwartachtig ruw schaalte, hoog 0,03, omvang 0,24 el.

8. »Onder de groote urne, lag eene bijna spits uitlopende kei, hebbende eene lengte van 0,25 el, in 't midden eenen omtrek van 0,21 en op het breedste van 0,20 el. Deze wigge is afgebeeld op Pl. I N°. 5.

9. »Ten minste nog 4 andere lijkpotten van middelbare grootte, welke geheel verbrijzeld werden aangetroffen. Alle waren verschillend van vorm, stof en kleur. Één derzelve was zoodanig verbrand, dat ze het voorkomen van hout had; een andere was zeer hard; sommige waren ruw, andere fijn bewerkt en glad. Onder deze overblijfselen vond ik ook stukken van een aarden schotel of zeer platte pot, welke ik vermoed tot het deksel eener urne behoort te hebben, wellicht van de grootste, aangezien deze ook van dezelfde ruwe stof scheen te wezen.

»In alle deze potten is niets als zand gevonden, uitgenomen in den grootsten, waarin eenige verbrande menschen-

beenderen aanwezig waren. Rondom deze urne waren al de overige potten geplaatst, waarvan eenige naar het oosten waren overgezakt."

Riethoven. Ten westen van Riethoven, bij het gehucht Waalwijk, ontdekte de heer Panken een twaalfstal lijkheuvelen, deels in heide, deels in mastbosch; in twee heuvelen, welke door hem geopend werden, vond hij blijken dat zij tot begraving gediend hadden, in den eersten ontmoette hij ongeveer een half mud houtskool, in den tweeden eene zwartkleurige urne, waarvan de bodem iets lager stond dan de gewone oppervlakte der heide. In een derden heuvel, digt bij het zoogenaamde Broekven gelegen, trof hij ook eene bijna verteerde ruwe urne aan, van bruine aarde. Zie een meer uitvoerig berigt in mijne *Bijdragen van Noordbrabant*, II Dl. bladz. 549.

Riethoven zal later nog ter sprake komen, als wij onze nasporingen omtrent antediluviaansche fossielen zullen mededeelen. Thans zij gezegd, dat op de scheiding van Riethoven en Steensel een Germaansche wig van kwarts gevonden is, ons door den heer Panken aangeboden: hij schonk ons vroeger een anderen van schieferigen kwarts (Pl. I N°. 5), die in 1839 diep uit het leem te Westerhoven opgegraven is. Het verdient opmerking dat de beide wiggen te Westerhoven en te Riethoven, bij Steenvoort, in de nabijheid der bovengenoemde fossiele beenderen ontdekt zijn.

Luiks-Gestel. In November 1844 besloot het Gemeentebestuur van Luiks-Gestel een perceel heide, $\frac{1}{2}$ uur westwaarts van het dorp, 20 minuten ten zuiden van het gehucht Weebosch, onder Bergeijk, en $\frac{1}{8}$ uur noordelijk van dat gehucht tot mastbosch aan te leggen. Hierin lagen vele door de natuur gevormde heuveltjes, benevens twee groepen met lijkbergjes. Den 29 Maart 1845 besloot de heer Panken deze plaats te onderzoeken, op het gerucht dat de arbeiders eene

lijkurne gevonden hadden. In de eerste groep lagen drie lijkheuveltjes van 6 en 9 palm hoog, op eenen omtrek van 15 en 20 el. In het eerste trof hij slechts een stukje houtskool aan, in het tweede eene gladde donkerbruine urne, gevuld van boven met zand en vervolgens met asch en beenderen. (Omtrek 51 d. hoogte 13 d. Pl. VI N°. 9). Eene buitengewoon groote hoeveelheid houtskool met asch bevond zich in het midden, meer naar den westkant van den heuvel. De derde tumulus leverde slechts wat houtskool en asch op. De tweede groep bestond uit zes heuvelen, die 5 en 8 palm hoogte hadden, op een omtrek van 4 tot 16 el.

De eerste heuvel bevatte eene bijna vergane urne, op den rand gekarteld, met veel houtskool en asch omgeven, en gevuld met verbrande beenderen, asch en zand.

De tweede heuvel leverde eene donkerbruine urne op, die aanmerkelijk beschadigd was. Wij hebben ze echter ter bewaring waardig gekeurd. Binnen in de urne tegen den wand zat een stukje been; in dezen heuvel trof men veel houtskool aan.

De derde heuvel bragt een vrij groote ruwe bruine urne aan het licht, doch aanmerkelijk beschadigd (omtrek 110 d. hoogte 30 d. Pl. VI N°. 8). Zij was met aarde gevuld; op den bodem lagen eenige stukjes been. De heuvel was vol houtskool en asch.

In het vierde bergje werd niets, en in het vijfde slechts houtskool ontdekt.

De zesde heuvel eindelijk bevatte eene donkerbruine gebroken urne, waarvan een stuk voor ons Museum bewaard is.

De heer Panken merkt aan, dat hij den bodem der urnen gelijkvloers met de heide zag staan. Daaruit mag men afleiden, dat zij op den grond gezet en vervolgens met een hoop aarde omgeven werden. Nergens heeft hij zoo veel houtskool in grafheuvelen gevonden als te Luiks-Gestel.

Eenige landlieden hadden in de maand April van het-

zelfde jaar in de tweede groep vier of vijf urnen gevonden, met verbrande beenderen, asch en zand gevuld, die zij in stukken sloegen.

De vier aarden potten van Luiks-Gestel zijn van vrij goed doorwerkte klei en wel doorbakken. Drie daarvan zijn met een donkerbruin leemsop besmeerd geweest. De heer Panken heeft deze vier urnen aan het Genootschap ten geschenke gezonden.

Hapert. Ter regter zijde van den dijk of weg van *Eersel* naar *Hapert* toonden eenige heuveltjes, dat hier een begraafplaats van den voortijd geweest was. De heer Panken deed in April 1845 daaromtrent onderzoek en liet er drie van doorgraven. Zij hadden eene hoogte van 0,58 en 0,95 el op eenen omtrek van 20, 24 en 26 el. In eene urne vond hij een scherf van eene tamelijk fijne urne, benevens een stukje houtskool; in de twee andere niets, weshalve hij het daarbij liet. Dit kerkhof ligt van het zuidwesten naar het noordoosten, ruim $\frac{1}{2}$ uur van het raadhuis te *Eersel*, nagenoeg even ver van de kerk te *Hapert*, omtrent even ver van *Duyzel*, en 20 minuten van het gehucht *Dalem*. Daarlangs loopt een kleine weg door de heide van *Duyzel* naar genoemde buurt. Te *Hapert* heeft men ook Rom. munten gevonden. (1)

Steensel. De heer Panken, die de germaansche begraafplaats te *Steensel*, ter regter zijde van den dijk op *Veldhoven*, vijf minuten westwaarts van de zoogenaamde hut ontdekt en nagespoord heeft, wijdde aan zijne bevinding niet minder dan elf bladzijden druks, die in mijne *Geschiedkundige bijdragen van Noordbrabant* zijn opgenomen. Vatten wij hier zijne berigten kortelijk zamen.

In het najaar van 1844, de grafheuvelen aldaar onderzoekende, bevond hij, dat deze begraafplaats uit tien, in

(1) Reuvens enz. *Alph. Naamlijst* bl. 36.

hoogte en grootte niet veel verschillende, heuvelen bestond, benevens uit drie kleine, die meer westwaarts lagen; zij is van het oosten naar het westen 150 passen lang en van het noorden naar het zuiden 70 breed. Zij lagen nagenoeg in drie regte rijen. Tusschen de groote en kleine heuvels bevindt zich een waterputje ter diepte van één el. Verder lagen op deze heide vele door de natuur gevormde hoopen. De grootere grafheuvels hadden een hoogte van 0.40 tot 1.30 el, bij een omtrek van 15 tot 35 el.

Het bovenste gedeelte dier bergjes was nagenoeg van zwart en het benedenste van geel zand.

De heer Panken begon de doorgraving aan de oostzijde en zette die geregeld naar het westen voort.

In den eersten heuvel vond hij eene gladde donker bruine urne (omtrek 72 d. hoogte 15 d. Pl. V. N°. 12). Zij stond met de oppervlakte der heide gelijk; rondom de urne lagen stukjes been en iets hooger wat houtskool. Wij hebben eenige verbrande beenderen uit deze urne bewaard. In den tweeden heuvel ontdekte hij eene urne van ruwe gele aarde, op den rand gekarteld, gevuld met verbrande beenderen, asch en zand en daarbij veel houtskool, (omtrek 74 el. hoogte 24 d. Pl. V. N°. 14). Eenige beenderen zijn bewaard.

In den derden heuvel, die door het afplaggen merkelyk verlaagd was, werd met weinig houtskool eene urne van ruwe gele aarde gevonden, op den rand gekarteld, even als de voorgaande. (Omtrek 68 d. Hoogte 26 d. Pl. V. N°. 12.) Eenige beenderen zijn bewaard.

In den vierden ontdekte hij eene gladde urne van bruine goed doorbakken aarde met groote stukken been, asch en zand gevuld. (Omtrek 83 d. Hoogte 24 d. Pl. VI. N°. 1). Eenige beenderen dezer urne berusten in ons kabinet.

In den vijfden werd eene urne van donker bruine aarde gevonden, gevuld met broze stukken been; de rand is van boven gekarteld. (Hoogte 21 d. Pl. VI N°. 6). In deze urne bevond zich tegen den kant een bijpotje van roode goed door-

bakken aarde, dat van binnen rond is, maar van buiten met platten bodem en opgaande wanden. (Omtrek 1,20. Hoogte 2,4 d. Pl. VI. N°. 2).

In den zesden eene gladde, donker bruine urne van sierlijken vorm en goed doorbakken doch beschadigd. Zij wordt in het kabinet bewaard en is gemerkt: *Steensel* N°. 8. Naar gissing was haar omtrek 75 d. en hare hoogte 20 d.

In den zevenden trof men eene bruine urne aan, die merkelyk beschadigd is, gevuld met groote stukken verbrande beenderen, asch en zand. Zij wordt op het kabinet bewaard en is gemerkt *Steensel* N°. 11.

Aan den westkant van den achtsten heuvel, bevond zich eene gladde urne van donker graauwe, goed doorbakken aarde. Blijkbaar is zij onder het bakken gescheurd. (Pl. VI. N°. 3). Zij bevatte groote beenderen en zand; ⁽¹⁾ tegen de wand en boven de urne lagen stukken been, benevens een verroest ijzeren pinnetje, dat gedeeltelyk bewaard is gebleven. In hare nabijheid lag veel houtskool, waaronder een soort van tonnetje gevonden werd, gelijkende op een stuk van een uitgeholden verbranden boomstam. De heer Panken merkt op, dat hij dit ook bij de opdelvingen te *Bergeijk*, eenige keeren heeft ontmoet. In dezen heuvel en ook elders heeft hij menigmaal potscherven ontdekt. Misschien zijn het overblijfselen van vroegere lijkurnen, die voor nieuwere moesten plaats maken.

De negende heuvel leverde niets op.

In den tienden werd wederom eene zeer groote urne ontdekt, die 88 duim in omtrek had en 30 d. hoog was; deze is niet bewaard.

De elfde heuvel leverde, bij een weinig houtskool en asch, eene urne op van donkerbruine aarde. (Omtrek 85 d. Hoogte 29 d. Pl. VI N°. 5).

Den twaalfden heuvel voorbijgaande, waarin niets gevonden

(1) Van deze urne zijn eenige beenderen bewaard.

werd , komen wij aan den dertienden , waarin men eene urne van donkerbruine aarde aantrof. (Omtrek 67 d. Hoogte 19,5 d. Pl. VI N°. 4).

Eenige weken later opende de heer Panken nog vijf grafheuvels, die zich $\frac{1}{4}$ uur ten oosten van deze begraafplaats, meer nabij *Veldhoven*, bevonden. Oostwaarts van deze heuvelen lag een waterput of vijvertje , 40 passen in omtrek groot. In deze vijf hoopjes werd niets gevonden dan eenig houtskool. Schaapherders in den omtrek hadden, op het voorbeeld van den heer Panken, meer dan 15 urnen uitgegraven, die echter verwaarloosd werden.

Knegsel. In de heide ten noorden van dit kerkdorp, langs den weg naar *Oerle*, tot aan den windmolen der laatst genoemde plaats, onderzocht de heer Panken eenige grafheuvelen van 40 tot 90 duim hoog, op een omtrek van 12 tot 35 passen, en vond in de meeste houtskool en asch, in enkele daarenboven lijkurnen. Boeren in den omtrek hadden kort te voren vele van die hoopen doorgegraven, op het voorbeeld van den heer Panken, wiens oudheidkundige onderzoekingen in den omtrek meer en meer waren bekend geworden. Zij vonden wel urnen, doch waren te leur gesteld, omdat zij er niets dan asch en beenderen in aantroffen. Zie verder zijn berigt in de *Bijdragen* voornoemd.

Oerle. Ten westen van de gemeente *Oerle*, tusschen *Sand-Oerle* en *Wintelre*, ligt eene heide met een gehucht, de *halve Mijl* genaamd. Hier vond de heer Panken zes groote regelmatige grafheuvelen, bijna in eene regte lijn van omtrent 5 minuten lengte. Zij hadden eene hoogte van 1, tot 1,20 el, op een omtrek van 40 tot 50 el. In eenige werd niets dan houtskool en beenderen, in andere echter urnen van zwarte of bruine kleur gevonden. Het is den ijverigen oudheidsvriend niet mogen gelukken eene geheele urne n de vergetelheid te onttrekken. Op eene andere plaats

ten zuiden van de *halve Mijl* werden 19 grafheuvelen opgemerkt, ter hoogte van 0,3 tot 1 el, bij een omtrek van 13 tot 35 el, in welke echter niets dan houtskool en verbrande beenderen gevonden werd. Men kan zijne beschrijving meer uitvoerig vinden in de *Bijdragen* voornoemd.

Wintelre. Aan de Germaansche begraafplaats in de heide te *Oerle* sluit zich die van *Wintelre* aan. In een der zandheuveltjes in de heide aldaar, vond een landbouwer in 1845 eene urne van lichtgele aarde, op den rand gekarteld, (omtrent 68 el. hoog 22 d.) die aan ons Museum werd afgestaan. (Pl. VI N°. 7). In een ander lijkhoopje vond hij er ook eene, doch die gebroken daar lag. De heer Panken zag acht grafheuvels op de heide verspreid, die elk ongeveer 50 duim hoog waren. Zij lagen omstreeks een kwartier uurs van de kerk te *Wintelre* en omtrent even ver van het gehucht de *Halve mijl*.

Bladel en Netersel. In het begin der zeventiende eeuw werden in de ruïnen van het Bladelsch kasteel te *Netersel*, munten gevonden van Julius Cæsar, Vespasianus en de Antoninussen (1). In 1839 werd te *Bladel* een fraai kegelvormig kruikje van gele aarde ontdekt, dat blijkbaar tot Romeinsch vaatwerk moet worden gebragt. De hals en het handvat zijn grootendeels weggebroken. Het heeft een omtrek van 39 duim. (Mededeeling van den Heer P. Cuijpers.)

Hoogeloon. Tien minuten noord-westwaarts van den toren te *Hoogeloon*, voor in de heide, ter linker zijde van den dijk of weg op *Westelbeers*, ligt een heuvel van 1,80 el hoog en ruim 50 el in omtrek, die de *Zwarthberg* genoemd wordt. De heer Panken liet in September 1846 er in graven en vond een stukje been, benevens een metalen werktuig, met

(1) Gramajje, Taxandria, pag. 20.

kopergroen bedekt. Het heeft eene lengte van 15 duim, weegt 15 lood en is afgebeeld Pl. XXI. No. 12.

Een kwartier uurs van den *Zwartberg* ligt de zoogenaamde *Kabouterberg*, waarin, blijkens van der Aa, in zijn bekend *Aardrijkskundig Woordenboek*, in 1827 Romeinsche oudheden ontdekt zijn. Volgens het volksbijgeloof zouden de Kaboutermannekes daarin gewoond hebben, die des nachts in een er naastgelegen huis velerlei soort van werk, als dorschen enz. kwamen verrigten ⁽¹⁾. In 1841 had de heer J. C. Masman, destijds predikant te *St. Michiels-Gestel*, aan het kabinet van ons Genootschap den bodem van eene fraaije Romeinsche schaal, van roode gebakken aarde geschonken, kort te voren op de heide te *Hoogeloon* ontdekt. De naam van den pottenbakker Anticius (?) is naauwelijks leesbaar.

Volgens bericht van wijlen den heer H. Palier zijn hier ook Romeinsche penningen gevonden, onder anderen een van keizer Trajanus ⁽²⁾.

Casteren. Volgens een bericht van wijlen den heer H. Palier aan wijlen professor Reuvens, zijn hier Romeinsche penningen gevonden ⁽³⁾.

Veldhoven. In 1858 bood ons wijlen de heer L. Kivits een bronzen penning van de derde grootte van Lucilla, dochter van Marcus Aurelius, aan, die in de heide te *Veldhoven* kort te voren gevonden was. Den 5^{den} Augustus 1863 ontdekte een landbouwer op eene kleine uitgestrektheid heide, ten zuiden van het dorp, in het gehucht *de Heers*, bij het delven van zand, een voet diep, een zeer oud ijzeren mes en een ander voorwerp van hetzelfde metaal. Zoodra dit ter kennis van den heer Panken kwam, gaf hij er mij bericht van, en zond eene schetsteekening van het tweede

(1) Bericht van den heer Panken in de *Bijdragen van Noordbrabant*.

(2) Alph. Naamlijst bl. 40.

(3) Alph. Naamlijst bl. 16.

ding, dat hij voor een standaard uit de eerste eeuwen onzer jaartelling verklaarde, met berigt dat er te zelfder plaatse vele scherven van urnen en kruiken lagen. Op mijn verzoek heeft hij de vindingsplaats nader onderzocht, vond er nog een dergelijk mes en in zeer vele plaatsen scherven van kruiken en potten op den ouden bodem, ter diepte van een voet: de bovengrond, die in vorige tijden omgewoeld schijnt te wezen, wordt jaarlijks door het wegvoeren van heidevlaggen lager. Uit een twintigtal scherven, die hij met de twee ijzeren werktuigen aan het Genootschap heeft opgezonden, zou ik tot den Romeinschen oorsprong besluiten. Het aarde-werk heeft het uiterlijk aanzien van vele scherven van *Rijsbergen* (boven bladz. 72).

De aan ons gezonden collectie bestaat:

1°. Uit vijf halsen van kruiken, waaronder een van roode aarde, drie voetstukken, zeven stukken van ooren, twee van randen en drie van den buik. Deze scherven hebben blijkbaar behoord tot kruiken en urnen.

2°. Een merkelyk beschadigd mes, thans nog 18,5 d. lang en 4 d. breed, veel overeenkomst hebbende met de messen in *Normandië* ⁽¹⁾ en te *Daelhem* in het hertogdom *Luxemburg* opgedolven.

3°. Een standaard, zoo als wij het vreemdsoortige ijzeren voorwerp voorloopig zullen blijven noemen, bestaande in een kruis: het perpendiculaire stuk is lang 28 d. en het horizontale 72 duim. Dit laatste is op een palm afstands van de uiteinden omgebogen, en vormt met de perpendiculaire staaf een vork of gaffel met drie pinnen, die elk op eene vlammende platte punt uitloopen: de staven zijn een dunnen pink dik, behalve het voetstuk, dat in omtrek 9 duim groot is en waarin een gat voor een steel is. De heer Panken heeft dit ijzeren ding een standaard genoemd. Inderdaad, het is allergeschikst geweest om er een vaandel tegen te hangen. Verbeeld u een zijden of

(1) *La Normandie souterraine* pag. 205 pl. VII N°. 8.

(2) *Société du grand duché de Luxembourg*, Tome XI pl. III N°. 22.

wollen lap met het monogram van Christus daarin, zoo als Constantyn de Groote dat in het *Labarum* liet plaatsen, en hangende tegen een vork of gaffel als die van *Veldhoven*, terwijl de uitstekende pinnen purper of rood gekleurd en de drie vlammetjes verguld kunnen geweest zijn. Het is maar jammer, dat de standaards volgens de afbeeldingen op penningen en gedenkteekenen steeds met de pinnen naar beneden, en dus in omgekeerde rigting zijn afgebeeld. Tot dusver schijnt geen tweede exemplaar van dit onbekend voorwerp te zijn bewaard gebleven. De Heer Dr. Janssen houdt het niet voor Romeinsch, maar van vrij lateren tijd.

EINDHOVEN EN OMSTREKEN.

Eindhoven. Bij het wegruimen van een muur in een oud huis, werd in 1839 een zoogenaamde nummus subaeratus of gevulde munt gevonden, zijnde van Q. Metellus uit de gens Cædilia: de keerzijde stelt voor Hercules met den knods. Zij is van ijzer, doch met een dun plaatje zilver overtrokken. Ook zijn hier penningen gevonden van Julia Moesa en Augustus of Tiberius (¹).

In den omtrek der stad werd omtrent het jaar 1829 eene licht roode aarden kan met oor en tuitje gevonden (hoog 26, ontrek 54.4 d.) De bezitter, Jhr. Mr H. de Grez, heeft ze aan het Genootschap geschonken. Zij is van klassieken vorm en goed gebakken. Ik heb geen aardewerk, waarmede ik ze kan vergelijken; ik ben geneigd, ze tot het frankisch tijdvak te brengen.

Heeze. In 1861 berigtte mij de Heer A. J. C. Kremer, zoon van den predikant van dien naam te *Heeze*, dat hij aan den *Hoenderboom*, tusschen *Someren* en *Heeze*, een germaansch kerkhof ontdekt had, blijkens de menigvuldige potscherven, die in dat land gevonden worden. Hij had de

(1) Reuvens enz, Alph. Naamlijst.

oplettendheid vier stukjes van lijkurnen aan het *Noordbrabandsch* kabinet op te zenden.

In een stuk land, genaamd het *Gelag*, heeft Jan Deelen Gz., in 1856 in een kuil, allerlei scherven van aardewerk en verroest ijzer gevonden. Toen ik hem in 1860 bezocht, kreeg ik er eene verglaasde kan met drie ooren (geschonden) en een steenen vizeltje, (Pl. II N°. 7): het stampertje was tot mijn spijt niet meer te vinden. Men heeft vroeger dit huisraad tot den Germaanschen tijd gebragt, vervolgens heeft men ontdekt, dat zulke vizels van middeleeuwsche en latere afkomst waren.

Leende. Volgens bericht van den Heer Kremer, predikant te *Heeze*, zijn hier Romeinsche penningen gevonden, onder anderen van Augustus, Claudius en Nero. ⁽¹⁾ Volgens opgave van den Heer Panken (2 Nov. 1847) treft men in de heide langs den weg naar *Valkenswaard* vele groepen heuvelen aan, die hij voor heidensche begraafplaatsen hield: zoc ook in de heide van het aangrenzend dorp *Borkel*.

Son. In het jaar 1806 of 1807 werd hier in de *Dommel*, bij het uitdiepen der rivier, een zilveren munt gevonden van Keizer Trajanus, en op eene andere plaats een steenen wig ⁽²⁾.

Best. In September 1847, ontdekte men bij het aanhoogen van den straatweg, eene Germaansche begraafplaats in de zoogenaamde *Bestsche* bergen, een kwartier uur afstands van de barrière te *Acht* onder *Woensel*, ten Oosten van dien rijksweg op *Eindhoven*. Welligt zou deze ontdekking voor de oudheidkunde zonder vrucht gebleven zijn, had zij de opmerkzaamheid niet gaande gemaakt van wijlen den Heer A. de Geus, Hoofd-Ingenieur van den Waterstaat, bij het inspecteren van dien weg. Eene kleine en eene groote

(1) Alph. Naamlijst bladz. 47.

(2) Ackersdijck *Taxandria* bladz. 90.

urne vielen in zijne handen, die hij naar het *Noordbrabantsch* kabinet opzond met eene omschrijving van deze ontdekking.

Lit bewoog mij, den Heer Ds. H. M. C. van Oosterzee te *Oirschot* er over te schrijven, die het terrein naauwkeurig ging opnemen. Hij ontdekte nog zes urnen, waarvan er twee in één heuvel zaten.

In vijf grafheuvels werden lijkbussen, doch in de acht overige, welke hij liet doorgraven, werd niets ontdekt, dan scherven van potten, beenderen, houtskool, asch en zwarte gemengde aarde, waaruit bleek dat al deze bergjes door menschen handen opgeworpen waren en tot begraafplaatsen gediend hadden.

Op het bericht daarvan, inzonderheid opgewekt door het vinden van eene koperen haarnaald met knop in eene der urnen, begaf ik mij den 30 October met den heer van Oosterzee en wijlen den heer O. O. van den Berg, heer van *Oirschot* en *Best*, naar de vindingsplaats.

Bij het doorgraven van een tiental heuveltjes, mogten wij zes lijkbussen ontdekken, maar allen zoo broos, dat met veel omzigtigheid en voorzorg er slechts vier konden worden opgenomen, nog gaaf genoeg, om ten minste den vorm te beoordeelen. Wij bespeurden drie tumuli, die reeds vroeger opgedolven waren, waarschijnlijk door schaapherders, die uit tijdkorting wel eens in deze *potjesbergen* graven; althans een onzer arbeiders, uit het gehucht *Acht*, verzekerde ons, dat die *Bestsche* bergen in de wandeling alzoo genoemd worden. Deze begraafplaats is een langwerpig vierkant terrein van ongeveer 50 el breedte en 250 el lengte: Noordelijk stuit zij tegen een thans verlaten karweg van *Son* op *Best*; Westelijk is eene laagte, meestal vol water, en Zuidelijk de *Bestsche* loop, zijnde de grensscheiding tusschen *Best* en *Woensel*; Oostelijk de straatweg.

Nu gingen wij de heide ten Westen van dien rijksweg opnemen: hier en daar scheen zich nog een heuveltje te verheffen. Een hooge, 30 stappen in den omtrek groote,

tumulus werd omgewoeld, waarin wij twee kleine lijkpotjes nevens elkander en daarnaast een hoopje met asch en beenderen vonden. Hieruit was het duidelijk, dat de straatweg het heidensche kerkhof doorsneden had.

Hier volgt eene omschrijving der urnen, die in de Bestsche bergen ontdekt en door de vinders aan het Noordbrabantsch Genootschap ten geschenke gegeven zijn:

1°. Gladde donkerbruine urne, thans nog met een oor voorzien. Aan de overzijde van dat oor is de urne geschonden. (Omtrek 75 d. Hoogte 27 d. Pl. VI. N°. 10).

2°. Kommetje van donkerbruine aarde, waarin nog eenige beendertjes liggen. (Omtrek 29 d. Hoogte 3,8 d. Pl. VI. N°. 11).

3°. Beker van roode aarde. (Omtrek 18,6 d. Hoogte 6 d. Pl. VI. N°. 12).

4°. Eene schenkan, zonder oor, van fijne bruine, goed doorbakken aarde, met kartelranden versierd. (Omtrek 59 d. Hoogte 19 d. Pl. 6 N°. 13). De verbrande beenderen dezer urne zijn bewaard.

5°. Kannetje van donker bruine fijne aarde. Daarin was bijna niet anders dan fijne stof te onderscheiden met enkele kleine stukjes been. (Omtrek 31 d. Hoogte 10,5 d. Pl. VII. N°. 4).

6°. Kommetje van donkerbruine, zeer fijne aarde. In den bodem is een gaatje waar men een pink kan doorsteken, hetgeen er waarschijnlijk reeds in was, vóór dat het tot urne diende. Er waren eenige verbrande beentjes in, waaronder de wortel van een tamelijk grooten kies. (Omtrek 30 d. Hoogte 9,5 d. Pl. VII. N°. 5).

7°. Donkerbruine urne, merkelyk beschadigd. (Omtrek 65 d. doch de hoogte is niet te bepalen); hiervan zijn eenige beenderen bewaard. In deze urne zat het kommetje onder N°. 2 opgegeven, benevens eene koperen naald met knop, ongeveer 19 duim lang.

8°. Groote merkelyk beschadigde urne van donkergraauw

aarde, zonder bodem, waarin zeer weinig beenderen, die bewaard zijn, maar twee bijpotjes lagen, waarvan het eene onder No. 3 beschreven is. Deze urne had reeds geen bodem meer, toen zij tot lijkbus gebruikt werd; men had er een stuk van eene andere urne als bodem ingelegd. De beide bijpotjes lagen met bodem en mond naast elkander. De groote urne had eene hoogte van 31 en 25 duim in doorsnede.

De lijkurnen, die uit de Bestsche begraafplaats bewaard zijn, gevoegd bij de koperen haarnaald, wijzen ons op bewoners, die eenige beschaving bezaten. De kleiaarde is vrij goed bewerkt, de vorm is nog al sierlijk en het baksel ook goed, zoodat dit aardewerk wel tot huisraad kon zijn gebezigd geworden, vóór dat het tot de lijkdienst genomen werd. De vorm en de versiering van het kannetje, 'op eene Victoria-koffijkan gelijkende, versterken ons in deze meening. (Pl. VII. No. 4).

Ons bezoek op de Bestsche bergen, gaf van zelf aanleiding om naar verdere oudheden en overleveringen onderzoek te doen. Zoo werd ons medegedeeld, dat tusschen deze Germaansche begraafplaats en de barrière van *Acht*, voor eenigen tijd door iemand een koperen pot met geld gevonden was, doch dat hij uit vreugd over dezen schat, den pot vergat mede te nemen, die door een ander gevonden, voor eene fransche kroon verkocht werd. Of hier sprake is van dezelfde vond van zilveren munten uit den grafelijken tijd, die in 1830, in eenen blaauwen steenen pot te *Woensel* gevonden en door Prof. van der Chijs herdacht is ⁽¹⁾, durf ik niet beslissen.

Omtrent legenden en overleveringen, vernam ik van de twee jagers van den heer van den Berg en van de gebroeders Egemans, wonende op de Mispelhoeve te *Acht*, het volgende:

Een inwoner van *Zeelst* had, om zijnen akker te vergrooten,

(1) Dr. Hermans *Gesch. Mangelwerk* I D. blz. 24.

een grenspaal tusschen de dorpen *Zeelst* en *Wintelre* heimelijk verplaatst. Toen over de grensscheiding tusschen beide dorpen geschil ontstaan was, werd hij door het gemeentebestuur van *Wintelre* onder eede, in loco gehoord, waar volgens hem de grensscheiding was. Na alvorens aarde uit den grond van *Zeelst* in zijne schoenen te hebben gedaan, ging hij op het grondgebied van *Wintelre* en zwoer dat hij op Zeeltschen grond stond. Het volksbegrip zag daar te regt meeneed in en na zijn dood moest hij tot straf in eene gloeiende gedaante, rondwaren over de grenzen, die hij zoo onregtvaardig veranderd had. Hij zou volgens het volksgeloof onder de steenenschoor, zijnde een overwelfde duiker in de Bestsche scheidsloot, een balschot van de Mispelhoeve, rusten, en komt van daar 's nachts dikwijls op. Hij is in den omteek onder den naam van den gloeienden mensch bekend.

Een der broeders Egemans verhaalde mij, dat hij in het waterjaar 1816 in de Vennen hebbende wezen visschen, tegen den donkeren avond, den gloeienden mensch, vijf voetstappen voor zich uit, den weg langzaam zag overglijden, dat hij er zeer bang voor was, maar, door het water verhinderd, geen kans zag om te ontvlugten, zoo dat hij zich wel een kwartier uurs achter een mastbosch verschuilde en het spook toen uit het gezigt verloor. Het was een langwerpige donkere kegel, ter dikte en hoogte van een tienjarigen knaap, van boven met een klein lichtje als dat eener lamp. Verder verklaarde hij mij, dat deze verheveling dan eens grooter, dan eens kleiner gezien werd en niet altijd denzelfden vorm had; dat hij en zijne broeders dit verschijnsel daarna menigwerf hadden waargenomen, gelijk ook vele andere in- en omgezeten van het gehucht *Acht*, en eindelijk dat de rigting, waarin de gloeiende mensch zich bewoog, niet altijd dezelfde is, doch dat hij meestal wordt opgemerkt bij den grenspaal tusschen *Oirschot*, *Woensel* (in het gehucht *Acht*) *Wintelre* en *Zeelst*. De jager Jan van Hurk verzekerde mij insgelijks, dat hij den gloeienden mensch eens gezien had

toen hij van *Son* naar *Vessem* ging. Nooit had men vernomen, dat dit verschijnsel eenig leed veroorzaakte. Hij en zijn medejager Kees Blankers beschouwden het te regt voor een phosphorischen damp, opstijgende uit de moerassen, die daar in de heide veelvuldig zijn. Zij werden in deze meening versterkt door het volgende verschijnsel, dat zij in 1844 hadden waargenomen.

In het najaar, toen wij, zoo verhaalden mij deze particuliere jagers des heeren van *Oirschot*, in de heidebergen waren, om de strikken der stroopers te ligten, zagen wij achter den zoogenaamden *zwarten heuvel* eene vurige gestalte te voorschijn komen, omtrent 80 schreden van een onzer, die den weg over den potjesberg naar den straatweg nam, juist ter plaatse waar de lijkurnen gevonden zijn. Zij had den vorm van eenen grooten kanonskogel en was zoo vurig, dat de heide er door verlicht werd als op helder lichten dag. Boven dezen bol was eene trechtersvormige vurige uitwaseming ter hoogte van $4\frac{1}{2}$ voet. Deze verheveling bleef een halve Nederlandsche el boven de heide snelde in volle vaart van achter den *zwarten heuvel*, over den potjesberg heen en verdween toen uit het gezigt. Het was stil weder en maanlicht, omtrent negen uren in den avond.

HELMOND EN OMSTREKEN.

Aarle. In het begin der 17de eeuw werden aan den geschiedschrijver Gramaye Romeinsche penningen vertoond, die hier gezonden waren (1). Ons penningkabinet bezit eene munt van Postumus (billoen), die aldaar eveneens onlangs gevonden is.

Vlierden. In Julij 1833 leverde de heide van dit kerkdorp drie bronzen munten op van Keizer Nero (2).

(1) *Taxandria*, pag. 20

(2) *V. d. Chys Tijdschrift voor penningkunde* 1 dl. bl. 251.

Lieshout. Hier vond een landbouwer in 1839 drie zilveren denarii, als twee van Gordianus en een van de keizerin Otacilia Severa, welke ik bij den goud- en zilversmid van Grinsven te *Helmond* gezien heb.

Vegchel. In 1806 werden bij het opgraven der rivier *de Aa*, van *Vegchel* tot den *Dungen*, tien Romeinsche bronzen penningen opgedolven, een van Domitianus, een van Lucius Aelius Verus, de overige onkenbaar ⁽¹⁾. In de verzameling van wijlen den Heer van den Noorda, werd een zilveren munt der gens Scribonia bewaard, die te *Vegchel* uit den grond was gekomen ⁽²⁾.

Stiphout. Wijlen Jhr. J. C. G. van der Brughe van Croy, vond in 1840 in een moerassigen grond langs den binnenweg van het kasteel van *Croy* naar *Helmond*, bij het steken van turf, drie bronzen wiggen of bijlen, en een bronzen bijteltje: ééne wig was geschonden. De bezitter schonk er twee aan het museum van oudheden te *Leyden*, en eene wig (Pl. XX N°. 2) met den beitel (Pl. XXI N°. 2) aan ons Genootschap.

Deurne. 20 minuten van het dorp ligt eene heide, ongeveer 150 passen breed en 50 lang, alwaar in 1837 de heer F. Baron van Voorst tot Voorst, destijds ritmeester bij het regiment huzaren, eene vóórchristelijke begraafplaats ontdekte: zij is met een voetpad op *Asten* doorsneden en was met kleine heuvelen of verhevenheden overdekt. Van Voorst had in de omliggende dorpen soortgelijke aardhoopjes op de heide verspreid gevonden en besloot er eenige te laten doorgraven. Met een dertigtal liefhebbers zijner compagnie toog hij naar de heide te *Deurne* en had weldra de overtuiging, dat die verhevenheden lijkheuvelen waren. Deze zijn

(1) Ackersdyck, *Taxandria*.

(2) Alph. Naamlijst bl. 86.

ongelijk van hoogte, daar eenige slechts 60 duim, en andere 7,60 el hoog waren op eenen grooteren of kleineren omtrek naar gelang der hoogte. Er zullen een honderdtal urnen gevonden zijn, van de grootte eens theekops tot 100 pd. zwaar. Zij waren gevuld tot op de helft met verbrande menschenbeenderen, asch en zand, en verder met een compacte vaste aarde. Waar men onder het graven houtskool ontdekte, werd er ook eene urne aangetroffen. Zelden vond men menschenbeenderen zonder lijkvaten. Er waren stukken van schedels, ribben en vooral ronde hoofden der armbeenderen, nog duidelijk te onderkennen. De kleur was bij eenige urnen als chocolade, bij andere graauwachtig. De urnen, die in geel zand zaten, waren gaver, witter en helderder van kleur, dan die in grond werden gevonden, welke meer op teelaarde geleek. In de hoogste bergjes trof men meer dan eene urne boven elkander aan: welligt hebben zij achtereenvolgens die uitgebreidheid en hoogte verkregen, omdat men op de reeds bestaande heuvelen nog andere lijkvaten bijzette. Bij eenige urnen heeft men ook metalen voorwerpen en enkel ander huisraad ontdekt. (Berigt van van Voorst.)

Naauwelijks verspreidde zich het gerucht, dat hier oude potten gevonden werden, of wel twee honderd boeren zag men in de heide bezig om alles zonder orde ten onderste boven te keeren. In het voorjaar van 1840 ben ik met wijlen Dr. Niermeijer, later professor te *Leiden*, deze heide wezen bezoeken en vond de heuvels nog zóó als toen men ophield met dit schatgraven! De eerste en meest uitvoerige berigten dezer ontdekking, gaf Dr. Janssen in den *Konst- en Letter-Bode* van 1838 bl. 375—379 en 389—395. Zie mijn *Geschiedkundig Mengelwerk*, Dl. II. bl. 273—286.

In het Rijks-Museum te *Leiden* worden dertien urnen en bijpotjes, bij Jhr. Mr. H. de Grez te 's *Hertogenbosch*, vier urnen en bijpotjes ⁽¹⁾ en in het kabinet van het Noord-

(1) Onder het afdrukken van dit berigt verplichtte mij de heer de Grez met die goed bewaarde urnen aan ons kabinet ten geschenke aan te bieden.

bantsch Genootschap twee urnen en een bijpotje bewaard. De eerstgenoemde heeft Dr. Janssen doen kennen in de *Germaansche en Noordsche monumenten in het Museum te Leiden*. Die van onze verzameling zijn:

1°. Gladde urne van donkerbruine aarde (omtrek 78 d. hoogte 16 d. en afgebeeld op Pl. III. N°. 1). Van den inhoud zijn eenige verbrande beenderen bewaard.

2°. In de voorgaande urnen zat een glad bijpotje van donkerbruine aarde (omtrek 28 d. hoogte 7,3 el. P. III N°. 2). Beide deze urnen geschonken door wijlen Baron van den Bogaerde van ter Brugge, gouverneur van *Noord-Brabant*.

3°. Gladde urne van donkergrauwe aarde (omtrek 80 d. hoogte 20 d. Pl. III. N°. 3) met nog eenige verbrande beenderen. Geschonken door den heer C. Guillon te *Roermonde*.

De urnen welke wij van *Deurne* bezitten, zijn onder de fijnste te rangschikken, die wij uit Germaansche begraafplaatsen hebben. Zij schijnen dus afkomstig te zijn van eene bevolking, die reeds eenige beschaving kende. De oudheden welke in de urnen of in de heuvelen gevonden zijn, bevestigen deze meening. Uit geene Germaansche begraafplaats in *Noord-Brabant* is zoo veel koper- en ijzerwerk gekomen. Daar dergelijke voorwerpen dus veel zeldzamer zijn dan lijkurnen, willen wij ze hier allen beschrijven.

1°. Als in een grafheuvel te *Deurne* gevonden, schonk wijlen den heer Guyot aan het Leidsche Museum van oudheden, een plat ringetje van graauwachtig roode aarde en fijne bewerking, dat misschien als halssieraad of oorring aan een' anderen ring had gehangen. Middellijn 1,3 d. dik 0,5 d. (1).

2°. Door wijlen den heer J. H. van der Noordaa werden aan hetzelfde Museum geschonken, twee mortieren van tufsteen, met stampers. De eene is hoog 7 d. breed 13 d. de stam-

(1) Janssen Germaansch en Noordsch Museum blz. 25 N°. 58.

per is lang 10 d. De andere mortier is hoog 7,5 d. breed 11 d. (1). Op mijn verzoek heeft de heer T. Hooiberg voor ons kabinet een facsimile van gips van een dezer mortieren met stamper gemaakt. (Pl. II. N°. 5 en 6). De heer van den Noordaa heeft niet opgegeven, waar ter plaatse te *Deurne* deze mortieren gevonden zijn. Zij zijn uit de XIIIe of XIVe eeuw, en dus hoogst waarschijnlijk niet in de heide, waar die begraafplaats was, ontdekt.

De KOPEREN WERKTUIGEN uit de grafheuvels van *Deurne* in het Leidsche Museum zijn:

1°. (N°. 21 a.) Beitel met kopergroen bezet. Pl. XXI. N°. 3, lang 9,7 duim.

2°. (N°. 21 b.) Beitel met kopergroen bezet. Pl. XXI. N°. 7, lang 6,2 duim.

3°. N°. 21 c.) Als voren, doch de waaijer zeer beschadigd. Pl. XX. N°. 5, lang 6,7 duim.

Deze drie beiteltjes schijnen Dr. Janssen toe pottbakkersgereedschappen te zijn.

4°. (N°. 36.) Lansspits met kopergroen bezet. Aan het benedeneinde zijn twee gaatjes om aan eene schaft bevestigd te worden; lang 2,5 duim.

5°. (N°. 53 a.) Twee fragmenten van een mantelhaak, naar het schijnt.

6°. (N°. 53 b.) Fragment van een mantelhaak, zijnde eene schijf van spiraalsgewijs gewonden koperdraad.

7°. (N°. 53 c.) Twee fragmenten eener koperen haarnaald.

8°. (N°. 56 a.) Fragment van een spiraalsgewijs gewonden ring, naar het schijnt.

9°. (N°. 56 b.) Fragment van een ronden armring?

1°. (N°. 56 c.) Als boven.

* *Van ijzer.*

11°. (N°. 38.) Lansspits; lang 8,8 duim. Pl. XXI. N°. 1. Van enkele andere verdachte voorwerpen, als zouden die

(1) T. a. p. bladz. 53 N°. 195 en 196.

ook op de heidensche begraafplaats gevonden zijn, willen wij niet spreken. Daarentrent kan men het een en ander aantreffen in den *Konst- en Letterbode* en in het *Mengelwerk* voornoemd.

Eindelijk mag ik niet onvermeld laten, dat wijlen de heer van den Noordaa te *Dordrecht*, eene zilveren munt der *gens Scribonia* bezat, te *Deurne* gevonden ⁽¹⁾.

Helmond. Aan den weg van deze stad op *Lierop* werden, kort na de ontdekking der Germaansche begraafplaats te *Deurne* (1837), in de heide eenige lijkurnen door de militairen uit tumuli gehaald. Zij boden den toenmaligen Gouverneur van het gewest er eene van aan, die thans in ons kabinet berust.

Deze urne is dun van wand, van goede leem en bewerking en met geel sop overtrokken geweest. Zij is in omtrek 7½ d. hoog 17 d., en van vorm en kleur nagenoeg als de urne van *Deurne* op Pl. III. N°. 4.

Nuenen. Op de grenzen der gemeente *Nuenen* en *Gerwen*, tusschen het Eindhovensche kanaal en den geprojecteerden spoorweg, werd in den winter van 1863 een Germaansch kerkhof ontdekt, tusschen het Hanenven bij de kanaalbrug en den Vaarleschen grenspaal. Door de bemoeijing der Heeren W. Begeman, predikant te *Nuenen* en Mr. J. van Blarcom officier van justitie te *Eindhoven*, mogt het aan ons Genootschap gelukken, eenige urnen, benevens een koperen pinnetje, uit deze begraafplaats te verkrijgen. Den 26 Maart 1863, hebben genoemde heeren een naauwkeurig onderzoek in loco ingesteld, doch hunne ons toegezonden aanteekeningen verspreiden geen nader licht, zoodat wij slechts aan een gewone begraafplaats onzer heidensche voorouders te denken hebben.

Omtrent het Hanenven is mij van elders medegedeeld, dat nog in de voorgaande eeuw de burgers van *Eindhoven*

(1) Reuvens enz. Alph. Naamlijst blz. 19.

en *Helmond* aldaar van tijd tot tijd bij elkander kwamen om hanen te laten vechten, waarvan dit ven zijnen naam zou hebben verkregen. De hanengevechten, vroeger ook eene liefhebberij te 's *Hertogenbosch* en in de geheele Meijerij, hebben zich te *Helmond* het langst staande gehouden. Men hield 's zondags, nu in deze dan in gene herberg, of op de markt hanengevechten, hanenplukken genaamd. Bejaarde lieden aldaar zullen zich het rijmpje nog wel herinneren.

Een hanen-pluk, haan om haan,

Bij Lamerden op de klosbaan.

Ons kabinet werd met de volgende Oudheden uit de Germaansche begraafplaats te *Nuenen* verrijkt:

1. Eene goed doorbakken urne met leemsop overstreken. Omtrek 70, hoogte 21 duim, vorm als Pl. III. N°. 11.

2. Urne van goed geknede en gebakken aarde, met een bruin sop overstreken; onder den wand loopen twee evenwijdige banden, uit gelijkbeenige hoeken gevormd; zij zijn er met een scherp werktuig ingegrift, toen de leem nog week was; de vorm heeft veel overeenkomst met de urne van *Deurne*, afgebeeld Pl. III. N°. 3; omtrek 73 duim, hoogte 18,5 duim.

3. Urne van stof en vorm als de voorgaande; zij heeft haren rand verloren; omtrek 75 duim.

4. Het benedenstuk van eene ruwe urne.

5. Fragmenten van twee of drie urnen.

6. Bijpotje, zijnde een buikvormige beker; hoogte 4 duim, omtrek 15 duim.

7. Bijpotje, zijnde een bakje op een voetstuk, als een zoutvaatje; hoogte 3,6 duim, omtrek 17 duim.

8. In eene der urnen zat een krom gebogen koperen pinnetje, thans in stukjes gebroken. Het zal ongeveer 4 d. lang geweest zijn.

OUDHEDEN BUITEN DE PROVINCIE NOORDBRA- BANT ONTDEKT.

Het museum van oudheden van het Noordbrabantsch Genootschap, mogt van tijd tot tijd oud- en zeldzaamheden ontvangen, die buiten ons gewest gevonden zijn. Wij meenen die als Aanhangsel hier te moeten opgeven.

HERTOGDOM LIMBURG.

Herkenbosch. Hier vond de heer C. Guillon Germaansche potscherven en pijlpitsen van vuursteen. Hij schonk ons 1°. een vuursteen pijlpuntje, dat hij aldaar in 1840 gevonden had. Zie Pl. II N°. 1.

2°. Eene zeer kleine ruwe urne van aschgrauwe aarde, die in 1823 gaaf uit den grond kwam. Omtrek 28 d. Hoogte 7,6 d.

Maasniel. Hier heeft de heer C. Guillon steenen wiggen en Germaansch aardewerk gevonden. Van zijne hand mogt het Genootschap eene gave ruwe urne van zwarte aarde ontvangen, welke op het buitengoed van den heer Burghoff te *Roermond* in 1824 werd opgedolven. Omtrek 28,4 d. Hoogte 10 duim.

Nog hebben wij aan denzelfden begunstiger van ons Genootschap te danken, eene wigge van vuursteen, in 1839 in het stuifzand in het gehucht *Azenraij* ontdekt.

Melick. Dit dorp is merkwaardig om de aldaar gevonden sporen van een romeinschen weg ⁽¹⁾. Ook is aldaar in 1823 eene Germaansche begraafplaats ontdekt, waaruit ons drie lijkurnen door den heer C. Guillon geschonken zijn.

(1) Konst en letterbode van 1842 N°. 25 en 26.

1°. Eene goed doorbakken, ligt gele urne, bij het bakken krom getrokken. Omtrek 38 d. Hoogte 7 d.

2°. Eene urne van ligtgele fijne aarde, net van vorm, van buiten versierd met een dubbelen band, die er omheenslingert. Omtrek 31,5 d. Hoogte 8 d.

3°. Een zeer klein net urtje van ligtroode aarde. Omtrek 16,5 d. Hoogte 4,5 d.

Echt. In het najaar van 1837 werd op de heide, onder het gehucht *Peij*, twee voet diep onder den grond, eene wig van vuursteen gevonden, die de heer C. Guillon ons ten geschenke heeft gegeven.

Montfort. Hier zijn steenen wiggen, metalen wapenen en Germaansch aardewerk gevonden. Daarvan bezitten wij eene wigge van kwarsiet, in 1836 bij het steken van turf, 8 tot 10 voet diep onder den grond ontdekt, en ons aangeboden door den heer C. Guillon.

Gennep. Tot mijne verwondering trof ik in dit oude stedeke niets aan, dat op mijn onderwerp betrekking heeft. Bij D^r. H. Rutlinck zag ik met genoegzame zijne aantekeningen over het Genneper huis van den jare 1012 tot 1651. In zijn tuin ontmoette ik eene slang, zijnde een klein kanon uit den tijd van Karel V, dat wel verdient bewaard te blijven.

GELDERLAND.

Wijlen de Heer Guijot schonk aan ons Genootschap negen Romeinsche tegels en een dertigtal fragmenten daarvan, afkomstig uit het bekende gehucht den *Holdeurn* onder Groesbeek.

Op eenige dezer steenen staan de volgende opschriften:

VEX. EX. GER. I.

EX. GER. INF.

VEX. EXERC.

Leg. XXX Vlpia Victrix.

Afferden. Ter linkerzijde van de koningsstraat, thans den grindweg, niet ver van de oude parochiekerk te *Afferden*, werd in de laatste jaren, in den zoogenaamden *Gelenberg*, veel Romeinsch aardewerk ontdekt, hetgeen door den eigenaar, van der Meulen, in 1860 aan een reizend koopman werd afgestaan.

In 1861 bij het verlagen van dat land vond men nog de volgende Romeinsche oudheden.

1°. Eene kruik van lichtgele aarde. Omtrek 61 d. Hoogte 31 d.

2°. Eene kruik van lichtgele aarde. Omtrek 48,5 d. Hoogte 25 d.

3°. Eene bus van witte aarde, doch binnen en buiten zwart geverwd, en met zand gespikkeld, dat er op is gedaan voor dat zij gebakken werd, en voorzien van 6 deuken in den buik. Omtrek 41 d. Hoogte 15,5 d. ⁽¹⁾

4°. Een schaalte van terra sigillata, met het opschrift AVETEDA F. (?), 17,5 d. in doorsnede groot.

Deze voorwerpen werden door den Hoofdonderwijzer R. van Raaij, schoonzoon van den eigenaar, aan ons Genootschap geschonken.

In den winter van 1863 werd het laatste gedeelte van den *Gelenberg* uitgelaagd; waarin toen nog gevonden is een fraaije zeer ligte, graauwe romeinsche kruik zonder oor; hoogte 18 d. omtrek 51 d., ⁽²⁾ mede aan ons afgestaan.

Bergharen. In 1857 werden in een bergje eene el diep onder den grond eenige Romeinsche oudheden gevonden, die in handen kwamen van den heer J. J. Vermeulen. Door tusschenkomst van jhr. F. G. M. van Nispen ontving het museum te *Leiden* twee potjes met lofwerk versierd en een geel waterkruikje ⁽³⁾, en schonk de heer Vermeulen aan ons genootschap het volgende:

(1) Soortgelijke bus is afgebeeld bij Cochet *la Norm. souler.* Pl. VI N°. 25.

(2) Dergelijke kruik is afgebeeld in Houben *Denkmaeler von Xanten.* Pl. VI No. 8.

(3) Mededeeling van Dr. Janssen.

1°. Een sierlijk rood kommetje van terra sigillata. Omtrek 33 d. Hoogte 5,2 d.

2°. Eene koraal van roode *pâte* met gele en zwarte strepen. Omtrek 5,6 d. Hoogte 1,5 d.

3°. Als de voorgaande, versierd met witte en roode arabesken binnen gele randen. Omtrek 5 d. Hoogte 1,3 d.

In Augustus 1861 *Horssen* bezoekende, trof ik bij de weduwe van wijlen den heer H. Hiependaal de volgende Germaansche lijkurnen aan, die in 1344 en 1859 bij het uitzanden van een stuk bouwland, de *Wolfskuilen* genaamd, aan den Molenwerf, benevens vele andere urnen, die in stuk braken en verloren gingen, gevonden waren; als:

1°. Eene urne met opstaanden rand, in omtrek groot 86 d. en 23 d. hoog.

2°. Eene dergelijke van denzelfden omtrek, doch 22 d. hoog.

3°. Eene beschadigde urne, in omtrek groot 66 d.; de hoogte niet te bepalen, omdat de rand ontbreekt.

Deze lijkvaten waren gevuld geweest met verbrande menschenbeenderen en asch en in eene derzelve zat een bijpotje, dat veronachtzaamd werd.

Nog zag ik bij haar een' tand van een Mammouth, ter lengte van 13 d., die bij den doorbraak van den Waaldijk in 1799 te voorschijn was gekomen. Men hechtte nog al waarde aan deze voorwerpen, en daarom hoop ik dat zij voor de wetenschap niet zullen verloren gaan.

Volgens overlevering heeft te *Horssen* een klooster der tempelheeren gestaan.

Appeltern. In 1864 kocht de Hoofdonderwijzer G. W. Kersmakers een lichtgraauwe Romeinsche urne (hoog 23 d., omtrek 75 d.), op een erfhuis, zonder dat men wist waar die gevonden was. Zij werd door den bezitter aan ons geschonken.

Batenburg. Toen ik in 1861 eenige dagen in *Maas-Waal*

doorbragt, bezocht ik het oud stedeke *Batenburg*, dat eenige oudheidkundigen voor het *Oppidum Batavorum*, andere voor *Batavodurum* houden. Met den geleerden grijsaard, nu wijlen Ds. B. te Gempt, over oudheden sprekende, zeide deze mij, dat hij tijdens zijne veeljarige bediening dikwijls onderzoek naar vroegere tijden gedaan had, maar dat hem in of bij *Batenburg* niets was voorgekomen, hetgeen aan de Romeinen herinnerde, behalve een achttal Romeinsche munten, die van tijd tot tijd in zijne handen waren gekomen en die hij mij toen afstond voor ons Penningkabinet. Deze munten waren in brons van Vespasianus, Domitianus en Nerva, en in zilver van Aurelius Verus en Severus Alexander. Ook bezocht ik de bouwvallen van het zeer oude kasteel, met den St. Willibrordus put.

ZEELAND.

Breskens. Bij het graven in het havenfort dier vesting, werden in 1834 drie lichtgroene gestreepte korallen gevonden, welke in het bezit kwamen van den eerst aanwezigen Ingenieur, den heer J. Noot, thans gepensioneerd Kolonel, die de beleefdheid had er een aan ons kabinet afstaan. Zij heeft de meeste overeenkomst met de koraal Pl. XV. N°. 9 afgebeeld, doch is tweemaal zoo groot.

NOORD-HOLLAND.

Hilversum. De Germaansche oudheden van deze plaats zijn vooral bekend geworden door het werk van Dr. Janssen, *Hilversumsche Oudheden*. Wij bezitten van de vindingsplaats, zijnde de heide aldaar, twee boren en twee mesjes van kwarsiet, ons geschonken door den heer Mr. Eyck van Zuilichem. (1853).

PRUISSEN.

De heer A. R. Leurs te *Venlo*, schonk mij, ten behoeve

van het Genootschap, een geel koperen leeuw, met gekrulden staart en open muil, ter hoogte van 10 d., van binnen hol, en met een gat voorzien, dat achter den kop begint en tusschen de pooten uitkomt. Denkelijk is het een tegengewigt aan eene klok geweest, en schijnt tot denzelfden tijd te moeten gebragt worden, als de zoogenaamde koperen Hercules-beeldjes, waarvan afbeeldsels voorkomen onder anderen bij Janssen *Germaansche en Noordsche monumenten*, Pl. I. fig. 1. Klemm. *Handb. der Germ. Alterthumsk.* Pl. 20 enz. Ons leeuwke werd eenige jaren geleden gevonden te *Wankum*, bij *Wachtendonk*, in de Rijn-provincien.

FRANKRIJK.

Drie vuursteen bijlen van zeer ruwen vorm, zoo als er een is afgebeeld in het *Album der Natuur* voor 1862, bladz. 150, ons geschonken door Prof. van Breda te *Haarlem*; zij werden voor weinige jaren door ZE. H.Gel. eigenhandig verzameld te *St. Acheul* bij *Amiens* en *Abbeville*. Over deze ruwe werktuigen, welke door velen beschouwd worden gemaakt te zijn, toen de fossiele dieren nog leefden, kan men nazien J. G. S. van Breda, *Bijdrage omtrent de zoogenaamde beitels van Amiens-Abbeville*, in de *Verslagen der koninkl. Academie van Wetenschappen*. Afd. Natuurk. XI 203 en *Bulletins de l'acad. royale de Belgique* (1860.) IX. 511. 514. 528.

ROMEINSCHE MUNTEN,

IN NOORDBRABANT GEVONDEN EN BERUSTENDE IN HET
PENNINGKABINET VAN HET PROVINCIAAL GENOOTSCHAP.

Consulaire Munten.

1. MAN. ACILIVS III VIR VALETVDINIS. SALVTIS.
Zilver. 's Bosch. 1790.
2. Q. CAECILIUS METELLVS Scipio imp. — EPPIVS LEGATUS
flandum curavit. (gepulde munt.)
Z. Eindhoven. 1839.
3. A. POSTVMIVS A. F. S. N. ALBINVS HISPANIA. (gezaagde munt.)
Z. St. Michiels-Gestel. 1839.

Keizerlijke Munten.

De keerzijden.

AUGUSTUS.

4. G. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. JVVENT.
Cajus en Lucius staande.
Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
5. Als voren.
Z. 's Bosch. 1837.
6. Als voren.
Z. Megen. 1842.
7. CONSENSV SENAT. ET EQ. ORDIN. P. Q. R. De keizer zittend.
Bron. 2 gr. Cuijk. 1860.

TIBERIUS.

8. Romae ET AVG. Altaar van Lyon. Ingeslagen. TIB. AVG.
Br. 2 gr. Cuijk. 1860.

CLAUDIUS.

9. Zonder omschrift. De strijdende Pallas.
Br. 2 gr. Cuijk. 1860.

N E R O.

10. VESTA. Tempel.
G. Herpen. 1828.

V E S P A S I A N U S.

11. PON. MAX. TR. P. COS. VI. De Vrede zittende.
Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
12. PROVIDENT. Altaar.
Br. 2 gr. Grave. 1835.
13. FIDES PVBLICA. Staand beeld met een hoorn des over-
vloeds en eene offerschaal.
Br. 2 gr. Riel. 1845.
14. Zonder omschrift. Een arend op eene globe.
Br. 2 gr. Riel. 1845.

D O M I T I A N U S.

15. IMP. XXII. COS. XVII. CENS. P. P. P.
Minerva op een voorsteven strijdende.
Z. Vierlingsbeek. 1860.
16. Onleesbaar. Altaar.
Z. Riel. 1845.
17. Onleesbaar. Staande vrouw.
Br. 2 gr. St. Michiels-Gestel. 1840.
18. Onleesbaar.
Br. 2 gr. Riel. 1845.
19. FORTVNAE AVGVSTI. De Fortuin staande.
Br. 2 gr. Vught. 1864.

N E R V A.

20. AEQVITAS AVGVSTI. De godin staande.
Br. 2 gr. Riel. 1845.

T R A J A N U S.

21. COS. V. P. P. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI. Trophee.
Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

22. Cos. V. P. P. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI. Zittend
beeld met weegschaal en hoorn des overvloeds.
Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
23. Als voren. Staand vrouwenbeeld.
Z. Escharen. 1838.
24. Onleesbaar.
Br. 1 gr. (grand bronze.) Vierlingsbeek. 1860.

HADRIANUS.

25. P. M. TR. P. Cos. III. Naakt beeld.
G. Oss. 1857.
26. Cos. III. Ceres zittende.
Z. Velp. 1854.
27. TR. POT. Cos. II. Staand beeld.
Br. 2 g. Cuijk. 1860.
28. Cos. III. De keizer te paard.
Br. 2 gr. Velp. 1854.

ANTONINUS PIUS.

29. LIBERALITAS AVG. VI. Staand beeld.
Z. Gassel bij Grave. 1835.
30. FELICITAS AVG. Cos. III. Staand beeld.
Z. Benedenland van Cuijk. 1860.
31. VIRTUS. AVG. TR. P. P. Vliegende genius. (gevulde munt)
Z. Deursen bij Ravestein. 1858.
32. Onleesbaar.
Br. 2 gr. Cuijk. 1860.
33. Onleesbaar.
Br. 1 gr. Cuijk. 1860.

FAUSTINA.

34. AVGVSTA. Staand vrouwenbeeld.
Z. Maren. 1863.
35. Als voren.
Z. Heusden. 1835.

36. PAR... AVG. Tempel.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1860.
 37. Onleesbaar.
 Br. 2. gr. Schaijk. 1863.

LUCILLA.

38. Onleesbaar.
 Br. 1 gr. Veldhoven. 1858.

COMMODUS.

39. Onleesbaar. Staand vrouwenbeeld.
 Br. 1. gr. Riel. 1845.

SEPTIMIUS SEVERUS.

40. VIRT. AVGG. Staande krijgsman.
 Z. St. Oedenrode. 1853.
 41. IMP. VI COS. III. Trophée op een krijgsgevangene.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

SEPTIMIUS GETA.

42. PRINC. JUVVENTVTIS. Geta bij eene trophée staande.
 Z. Maashees. 1862.

JULIA MAESA.

43. PVDICITIA. De godin zittend.
 Z. Heusden. 1840.

JULIA MAMMAEA.

44. FECVNDITAS AVGVSTAE. De godin zittend.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
 45. DIANA LVCIFERA. De godin staande.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

GORDIANUS.

46. PROVIDENTIA AVG. De godin staande.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

PHILIPPUS *de vader.*

47. SAECVLARES AVGG. III. Hert.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
48. SAECVLARES AVGG. VI. Hert.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.
49. VIRTUTI AVG. Krijgsman gaande.
 Billoen. 's Gravemoer. 1837.

OTACILIA SEVERA.

50. PIETAS AVGG. De godin staande.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

VALERIANUS.

51. FIDES MILITVM. Staand beeld der godin.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

GALLIENUS.

52. DIANAE CONS. AVG. Hert.
 Bil. Benedenland van Cuijk. 1835.
53. ORIENS AVGG. De zonnegod staande.
 Br. 3 gr. (petit bronze.) Grave. 1828.
54. VIRTVS AVGG. Schip.
 Br. 3 gr. Riel. 1835.

SALOLINA.

55. VESTA. De godin staande.
 Z. Benedenland van Cuijk. 1835.

POSTUMUS.

56. MONETA AVGG. De geregtigheid.
 Bil. Benedenland van Cuijk. 1835.
57. FELICITVS AVG. De godin staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
58. VIRTVS AVG. Mars staande.
 Bil. Benedenland van Cuijk. 1835.

59. SERAPI COMITI AVG. Serapis gaande.
 Bil. Achel bij Luiksgestel. 1864.

VICTORINUS.

60. SALVS AVG. Aesculapius staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 61. PIETAS EQVITVM. Mars strijdende.
 Bil. Aarle-Rixtel. 1864.

TETRICUS *de vader.*

62. P. M. TR. P. II. Cos. P. P. De keizer staande bij een
 altaar.
 G. Vught. 1789.
 63. LAETITIA AVGG. Staande vrouw.
 Bil. Grave. 1835.
 64. PAX. AVGG. De godin staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 65. VIRTVS AVGG. Krijgsman staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 66. PIETAS AVGG. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.

TETRICUS *de zoon.*

67. SPES AVG. De godin staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 68. SALVS AVG. Staand beeld.
 Bil. Cuijk. 1860.

CLAUDIUS GOTHICUS.

69. FELICITAS AVG. De godin staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 70. GENIVS AVG. Staand vrouwenbeeld.
 Bil. Gassel. 1835.
 71. GENIVS AVG. Staand mannenbeeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
 72. GENIVS EXERC. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.

73. GENIVS EXERCI. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
74. AEQVITAS AVG. De godin staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
75. GENIVS EXERCI. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
76. FELICITAS AVG. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
77. VIRTVS AVG. Mars gaande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
78. CONSECRATIO. Arend.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.

AURELIANUS.

79. GENIVS ILLYR. Staand beeld.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.
80. VIRTVS MILITVM. De twee keizers staande.
 Bil. Maren. 1864.

PROBUS.

81. ADVENTVS PROBI AVG. De keizer te paard.
 Bil. Riel. 1845.
82. PAX. AVG. Staand beeld.
 Bil. Riel. 1845.
83. ADVENTVS AVG. De keizer te paard.
 Bil. Riel. 1845.
84. CLEMENTIA TEMP. Jupiter en de keizer.
 Bil. Riel. 1845.

DIOCLETIANUS.

85. GENIO POPVLI ROMANI. Trecviris. Staande genius.
 Br. 2 gr. 's Gravemoer. 1837.
86. JOVI CONSERVAT. AVG. Jupiter staande.
 Bil. 's Gravemoer. 1837.

LICINIUS *de vader.*

87. GENIO POP. ROM. Treviris. Staande genius.
Br. 3 gr. Cuijk. 1862.
88. Als voren.
Br. 3 gr. Land van Altena. 1805.

CONSTANTINUS DE GROOTE.

89. SOLI INVICTO COMITI. De staande zon en een krijgsgevangene.
Br. 3 gr. Gassel. 1835.
90. BEATA TRANQVILLITAS. Op een altaar VOTIS XX.
Br. 3 gr. Cuijk. 1860.
91. SOLI INVICTO COMITI. De zon staande.
Br. 3 gr. Cuijk. 1860.
92. PROVIDENTIA AVGG. Gebouw met open poort.
Bil. Land van Altena. 1837.
93. SOLI INVICTO COMITI. Staande zon.
Br. 2 gr. Lith. 1864.
94. GLORIA EXERCITVS. Twee krijgslieden.
Br. 3 gr. Cuijk. 1860.

CRISPUS.

95. CAESARVM NOSTRORVM. VOT. X in een krans.
Br. 3 gr. Riel. 1845.

CONSTANTINUS II.

96. VIRTUS EXERCIT. Trophée.
Br. 3 gr. 's Gravemoer. 1837.
97. BEATA TRANQVILLITAS. VOTIS XX op een altaar.
Br. 3 gr. Achel. 1864.

MAGNENTIUS.

98. VICTORIAE DD. NN. AVGG. ET CAES. VOT. X MVLT. X
op een schild, door twee beelden vastgehouden.
Br. 2 gr. Cuijk. 1860.

VALENS.

99. SECVRITAS REIPVBLICAE. Gevleugeld beeld.
 Br. 3 gr. Cuijk. 1860.
100. Als voren.
 Br. 3 gr. Cuijk. 1860.

GRATIANUS.

101. GLORIA NOVI SAECVLI. Krijgsman.
 Br. 3 gr. Cuijk. 1860.

CONSTANTINUS III.

102. VICTORIA AAUGGG. In de afsnede TR. OBS. De kei-
 zer Nicephorus een krijgsgevangene onder de voeten
 trappende.
 G. Goirle. 1839.

JUSTINUS.

103. VICTORIA AVGGGZ. In de afsnede CON. OB. De keizer
 zittende.
 G. sol. Berchem. 1839.
104. VICTORIA AUGUSTORIA. In de afsnede CON. OB. De godin
 gaande.
 G. $\frac{1}{3}$ sol. Dieden. 1859.
-

VERKLARING DER PLATEN.

PLAAT I.

1. Beitel van vuursteen.
2. Als voren.
Afkomst. Bergeijk, 1846. Zie bladz. 78.
3. Beitel van Kiezelschiefer. (Siëniet.)
Afkomst. Blaauwe sluis te Empel, 1837. Zie blz. 30.
4. Beitel van vuursteen.
5. Beitel van Schieferig kwarts.
Afkomst. Westerhoven, 1839. Zie bladz. 80.
6. Wig van zandsteen.
7. Het benedenstuk eens beitels van kwartsiet.
Afkomst. Vierlingsbeek, 1862. Zie bladz. 2.
8. Wig van kwarts.
Afkomst. Bergeijk, 1850. Zie bladz. 79. (1)
9. Het bovenste gedeelte eens beitels van vuursteen.
10. Beitel van vuursteen.
Afkomst. Echt, 1837. Zie bladz. 103.
11. Beitel van kwartsiet.
- 12a en 12b. Bal, denkelijk van graniet.
Afkomst. Maashees, 1861. Zie bladz. 2. (2)

PLAAT II.

1. Pijlpunt van vuursteen.
Afkomst. Herkenbosch, 1840. Zie bladz. 102.
 2. Als voren.
 3. Maalsteen (handmolen) van graniet.
Afkomst. Bortel, 1860. Zie bladz. 37.
- Dr. Janssen voegt hier deze aanteekening bij: „In het

(1) Aldaar staat op regel 23 pl. I N°. 5 lees N°. 8.

(2) De afkomst der beitels onder N°. 1, 4, 6 en 9 is niet juist bekend.

Museum der Iersche Akademie te *Dublin*, zijn ook eenige molen- of liever maalsteenen, met deze overeenkomstig: afgebeeld bij *Wilde catal. of the antiq. of stone in the Mus. of the R. Ir. Acad.* Dublin 1857, p. 104. Ook bij Inzighofen werd eene soortgelijke overoude handmolen ontdekt, alsmede een paar gedeelten van anderen; zie *Lindenschmit Hohenz. Seigmar. Althert. Th.* XXVI, 6, 23, 24, cf. s. 217.”

4. Hunnebed of germaansch altaar.

Baarle-Nassau, 1843. Zie bladz. 65. (1)

5 en 6. Mortier en stamper van tufsteen.

Afkomst. Deurne, 1837. Zie bladz. 99.

„In verband met de vele oudgermaansche overblijfselen in grafheuvels te *Deurne* gevonden, werd aan zulke mortieren, ten onregte eene oudgermaansche afkomst toegeschreven, zoodat zij ook in den catalogus der *Germaansche en Noordsche monumenten van het Museum te Leiden* (Leiden 1840) bladz. 53, nog tot den oudgermaanschen tijd gebragt zijn. Zulks mag wel niet zeer bevreemden, daar door uitstekende Noordduitsche en Noordsche oudheidvorschers als Lisch en Nilsson, steenen stampers als fig. 5, in Duitschland (te Sterberg en Tehrbillin) en in Scandinavië opgegraven, tot eene zeer hooge oudheid gebragt worden, terwijl Dr. Lisch vermoedde dat het kneus-steenen zouden zijn om pitten of koren te kneuzen of te malen (2). Er is intusschen geen twijfel aan, dat die stukken tot zeer laten tijd, waarschijnlijk tot de XIV eeuw behooren. Daarvoor kan als bewijs gelden, dat zich in de verzameling van den heer van der Noordaa te *Dordrecht*, een soortgelijke tufsteenen mortier bevonden heeft, later in het Museum van Oudheden te Leiden, waarop het jaartal 1393 gebeiteld was, en die eveneens te *Deurne* was opgegraven.”

Aanteekening van Dr. Janssen.

(1) Bladz. 65 leest men pl. II N°. 11, lees; N°. 6.

(2) Zie *Jahrbücher der Mecklenb. Geselsch. für Gesch.* IX, 359 en X 270.

7. Mortier van tufsteen.

Afkomst. Heeze, 1860. Zie bladz. 90.

PLAAT III—VII.

Germaansch aardewerk.

- Pl. III. N°. 1—3. Urnen van *Deurne*, 1837. Zie bladz. 98.
 4. » » *Gemonde*. 1840. » » 36.
 5—13. » » *Bergeijk*, 1845—1850.
 Zie bladz. 76—79.
 14—16. » » *Tilburg*,
 Zie bladz. 53 en 54.
 Pl. IV. 1 en 2. » » *Tilburg*,
 Zie bladz. 54 en 58.
 3 en 4. » » *Cuijk*, bladz. 10.
 16—18. » » *Alphen en Riel*, bladz. 61.

Pl. V. N°. 1. Deze sierlijke kruik te *Alphen* gevonden (zie bladz. 59) en in de verzameling van den heer P. Cuijpers van *Veldhoven* voorkomende, geeft Dr. Janssen aanleiding, mij de volgende aanteekening mede te deelen:

» Ter nadere opheldering omtrent den ouderdom dezer fraai bewerkte urn uit *Alphen*, heeft men in het oog te houden, dat de grafheuvel, waaruit zij is opgegraven, even als de overige grafheuvelen te *Alphen*, wel van germaansche afkomst is, maar dat in het aardewerk, dat die grafheuvelen opleverden, een zoo groot verschil van technische kunstvaardigheid wordt opgemerkt, dat sommige potten zeer ruw, uit de hand vervaardigd en ligt gebakken, andere daarentegen fraai bewerkt, op een rad gedraaid en goed gebakken zijn, en men bij de vervaardigers reeds verkeer met de Romeinen moet veronderstellen. Tot de laatste behoort deze urn. In een der grafheuvels (n°. 19) werden ook voorwerpen van koper, b. v. eene naald en een armband, alsmede fragmenten van een ivoren ring, gevonden. Zie Cuijpers berigten, in *Nijhoff's Bijdragen* IV, 188, 190. Urnen met soortgelijke versierselen heeft men ook te *Wangen*,

uit oude paalwoningen van het meer van Constanz, opgegraven. Afgebeeld bij KELLER, *Zweiter Bericht über die Pfahlbautens in Mittheilungen der Alterthumsges. in Zürich*, XII, Heft. 3, Taf. 6 fig. 3, en daaruit bij LINDENSCHMIT, *Die Vaterl. Alterth. zu Siegmaringen* S. 181, en bij TROYON, *Habitations lacustres*, Pl. VII. fig. 35, vergel. p. 42, 465). Daarbij is in aanmerking te nemen, dat de overblijfselen uit de paalwoningen te *Wangen* tot de allereudste gerekend worden, omdat daaronder tot dusver nog geen voorwerp van metaal gevonden is, en men op grond daarvan aan de stichters de kennis en het gebruik van metalen ontzegd heeft. Volgens de Zwitsersche Oudheidkundigen zouden die overblijfselen verscheidene eeuwen boven het begin onzer jaartelling opklimmen. Later is tusschen dezelfde oude overblijfselen ook een spinsteeentje van gebakken aarde gevonden, dat van dezelfde versiering als die urnen voorzien was; zie KELLER's *Vierter Bericht*, in *Mittheilungen* voornoemd, XIV, Heft 7, S. 27, beide voorwerpen zijn tevens de eenige versierde, die tusschen de duizende anderen te *Wangen* ontdekt zijn. Over de oude paalwoning-overblijfselen te *Wangen* vergelijkte men onze mededeelingen in de *Verlagen der Koninkl. Akad. van Wetenschappen*, 1859, vergad. van 12 Sept."

Pl. V. 2—8. Urnen van *Alphen* en *Riel*. Zie blz. 61—62.

9—11. » » *Baarle-Nassau*, 1842—1843.

Zie bladz. 63.

12—14. » » *Steensel*, 1844. Zie blz. 83. (1)

Pl. VI. 1—6. » „ *id.* » » » 83—85.

7 » » *Wintelre*, 1845. » » 86.

8 en 9. » » *Luiks-Gestel*, 1845. » 81.

10—13. » » *Best*, 1847. » » 92.

Pl. VII. 1 en 3. » » *Empel*, 1859. » » 32.

2 » » *Baarle-Nassau*, 1843. » 63.

4 en 5. » » *Best*, 1847. » 92.

(1) Bladz. 83 regel 15 staat N°. 12 lees N°. 13.

PLAAT VII—XII.

Romeinsch aardewerk.

Pl. VII. 6—11. Kruiken van witte, licht gele of licht roode aarde.

Omtrent het opschrift op de kruik onder N°. 7 afgebeeld, merkt Dr. Janssen aan:

»Op dit pijpaarden kruikje is met een scherp werktuig het opschrift ingekrabd, nadat de aarde reeds gebakken was en wel in dier voege, dat op den hals staat PR of PRV of PRI en op den schouder ADE; het schijnt dat na ADE (of ABE?) nog één of meer letters hadden moeten volgen; ook is de letter E ⁽¹⁾ nog niet voltooid. Soortgelijke ingekrabde opschriften op huisraad van aardewerk bevatten veelal den naam des bezitters of gebruikers, zoodat ik vermoed, dat zulks ook hier het geval is, ofschoon het niet doenlijk is, dien naam met zekerheid te bepalen. Leest men enkel wat er staat, dan zou het op PRV ADE (of PRV ABE?) nederkomen: zijn het twee namen, dan zouden er PRIMus of PRVbcus en ADEiarus in kunnen schuilen.” Vóór deze mededeeling van onzen Leidschen geleerde was ik van oordeel, dat PRV of PR beteekende *pondo romanum unum*, of *pondo romanum* en dat ADE stond voor *adepts* (vet), zoodat de bezitter in dat kruikje een pond vet gedaan en er die letters op gekrabd zal hebben. Volgens Dr. Leemans vindt men op Romeinsche kruiken soms P.R ingekrast, toen de klei nog nat was. Hij verklaart deze P.R voor *pondo rom.* ⁽²⁾

PLAAT VIII.

Pl. VIII. 1 en 3. Kruikjes met tuitje.

4. Kruikje met twee ooren.

(1) Op de Pl. is het benedenstreepje der E niet afgedrukt, zoodat het nu schijnt dat die E eene F is.

(2) Romeinsche outheden te Rossem, bl. 91.

Pl. VIII. 5. Kruikje met drie ooren.

2. Amphora, diota of groote kruik met twee ooren, van witte zuivere kleiaarde, de dikte van den wand bevat gemiddeld één duim. Zulke kruiken dienden tot het bewaren van wijn, olie en dergelijke. In het eerste geval werden zij met een steenen deksel gesloten en met was digt gesmeerd. Ook kunnen en zullen zij wel gebruikt zijn geworden tot het aanvoeren van water. Daar zij op zich zelven reeds vrij zwaar waren, konden zij, gevuld zijnde, moeilijk verplaatst worden. Waarschijnlijk geschiedde dit door middel van stokken, die men door de ooren stak. Bij Mongez, *Encyclopédie méthodique, Rec. d'Antiquités*, vinden wij Pl. CLXVIII, N°. 2, texte pg. 234, uit het werk van den prins de Biscari, *Trastulli de Bambini*, eene afbeelding van een lastdier, aan welks zadel aan beide zijden eene amphora opgehangen is. Daar deze kruiken in één punt eindigden, werden zij in eenen opzettelijk daarvoor ingerigt voetstuk geplaatst of moesten in den grond worden vastgesteld. (1)

Pl. VIII. 6—12. Kruiken van witte en lichtgele aarde.

Voor het Noordbrabantsch Museum hebben wij 84 kruiken mogen verzamelen, waarvan slechts 6 buiten Noordbrabant gevonden zijn, als te *Afferden* (blz. 104), te *Groesbeek* (blz. 15 en 16) en te *Xanten*; al de overige zijn te *Cuijk* of in de onmiddellijke nabijheid gevonden, even als het overig Romeinsch aarde- en glaswerk, dat op Pl. IX—XII en Pl. XV en XVI is afgebeeld.

PLAAT IX.

N°. 1. Kleine urne van fijne licht blaauwe aarde.

» 2. Potje van licht gele aarde.

» 3. Fragment eener urne van fijne roode aarde, versierd met een mansaangezicht: blijkens veelvuldige gouden stipfels is deze urne met echt goud van buiten verguld geweest.

(1) Dr. Leemans, Rossemsche oudheden, bladz. 90, vergelijk bladz. 9.

Dr. Janssen voegt hier de volgende aanteekening bij: »Romeinsche urnen als deze, waarop aan de eene zijde van den buik een menschenaangezicht in reliëf is aangebragt, werden buiten deze, in ons vaderland, nog niet gevonden en zijn over het algemeen zeldzaam. Zij zijn intusschen elders, ook in de Rijnstreken, onder Romeinsche overblijfselen meermalen ontdekt; b. v. één te *Castel* in een Romeinsch graf; één in den omtrek van *Mentz*; één met phallische kenmerken uit de Romeinsche tijden te *Bonn* en één te *Wiesbaden*. (1) Zij komen echter ook voor onder het aardewerk van andere volkeren, zonder dat de zamenhang daarvan met Romeinsche techniek aangewezen of verondersteld kan worden. Zoo voert von Ledebur er aan uit de germaansche afdeeling van het Berlijnsche Museum van oudheden. (Zie zijn *Catalogus* s. 14. N°. II, 1409—1411). Egyptische drinkkannen, eveneens van een menschelijk aangezicht voorzien, bevinden zich in het Leidsche Museum van oudheden. (Zie Dr. Leemans *Catalogue raisonné*, pag. 90, lett. H. 281—286); doch het aangezicht is daar Typhonisch en dus meer monsterachtig; Amerikaansche b. v. ééne uit *Peru*, onder de Amerikaansche oudheden van het Leidsche Museum, gemerkt W. P. 2. Over de Amerikaansche zie nader *Falbe* in de *Mémoires des Antiq. du Nord*, 1840, Pl. VI—VII.”

N°. 4. Bus van graauwe aarde, waarop een deksel schijnt behoord te hebben.

N°. 5. Urne van graauwe aarde.

» 6. Urne van graauwe aarde, waarin nog eenige verbrande menschenbeenderen liggen.

N°. 7. Pot van eene grijze, grove klei, van boven met een platten rand.

N°. 8. Urne van graauwe aarde.

» 9. Kommetje van pijpenaarde, besprenkeld met zandkor-

(1) Zie L. Lindenschmit, *die heidnische Alterthümer. Heft II taf. 6, fig. 7, 10 en 13.*

rels, vervolgens geel gekleurd en toen gebakken. De heer H. Schuermans vond een dergelijk potje in de Trij Tommen te *Fresin* (Belgisch Limburg), en meent dat dit vaatwerk daarom met zandkorrels bezaaid is, om het te beletten van uit de handen te glijden, wanneer zij voor olie of zalf dienden. Voor dit gevoelen brengt hij de oudheidkundigen Joly, Del Marmol, Schaijes, de Bast en Janssen bij. ⁽¹⁾

Nº. 10. Kommetje van pijpenaarde, van donker bruine kleur.

» 11. Urne van graauwe aarde.

» 12. Kommetje van grove graauwe aarde.

» 13. Kommetje als boven.

» 14. Kommetje, zwart en met korrels, als Nº. 9.

» 15. Urne van ruw maaksel, denkelijk frankisch.

» 16. Kom van ruwe licht graauwe aarde, nog met verbrande beenderen gevuld.

Nº. 17. Zeer fraaije gladde zwarte urne.

» 18. Kommetje bijna gelijk aan Nº. 9.

» 19. Hoog zeldzame drinkbeker van zeer lichte fijne aarde, de wand is slechts 0,1 duim dik. Men zou denken een houten beker in handen te hebben.

De bovengenoemde heer Schuermans merkt het volgende op bij een soortgelijk potje, dat hij in de Bortombe te *Walsbetz* (Belgisch Limburg) ontdekte. »M. Alf. Béquet ⁽²⁾ a remarqué que les vases de cette forme très-élégante, dite parfois forme grecque ⁽³⁾, sont ordinairement de la même pâte norie, très fine; à cette pâte, les antiquaires assignent rang immédiatement après les poteries de terre dite sigillée ⁽⁴⁾; les parois de ces vases sont tellement délicates qu'on en a vu d'un millimètre à peine d'épaisseur ⁽⁵⁾, et la glaçure de

(1) *Bulletin de Commissions royales d'art et d'archéologie. Tom. II. page 157.*

(2) *Ann. soc. archéol. de Namur VII p. 415.*

(3) *Ibid. IV, p. 91.*

(4) *Hagemans, p. 419; Brougniart, I, p. 415.*

(5) *Mess. des scienc. hist. 1845, p. 517, pl. VIII, f. 4.*

couleur noirâtre qui les recouvre est très-unie et très-brillante, à cause de la consistance remarquable de la terre.

C'est sans doute à des vases de cette poterie que se rapporte le passage de Plin (¹) où il est question de deux vases d'Erythres, vases à parois extraordinairement minces, sorte de chefs-d'oeuvre dus à une gageure entre un maître et son ouvrier.

La couverte de ces vases, d'après Brongniart (²) est due à un silicate de fer ou de chaux, rendu soluble par un silicate de soude; ce lustre noir, silicate alcalin et terreux, comme l'est aussi du reste le vernis de la poterie de terre dite sigillée, semble identique à la glaçure noire des vases grecs (³).

Nº. 20. Kommetje van fijne licht roode aarde, doch zwart gekleurd.

Nº. 21. Kommetje als Nº. 13.

» 22. Kommetje bijna gelijk aan Nº. 18.

» 23. Kommetje van pijpaaarde, licht zwart gekleurd.
Afkomst *Xanten*.

Nº. 24. Bekertje van fijne roode aarde.

» 25. Potje van pijpaaarde, met zand bespikkeld en licht zwart gekleurd. Het is bij het bakken in het vuur scheef geworden.

Nº. 26. Potje van witte aarde, doch licht zwart gekleurd.

» 27. Potje van gele kleiaarde, geheel als nieuw.

» 28. Bekertje als Nº. 24, doch hooger.

PLAAT X.

Nº. 1. Schoteltje van bruine aarde, dat van binnen zwart gekleurd geweest is.

Nº. 2. Kommetje van gele aarde.

(1) XXXV, 46.

(2) I pp. 16 et 421.

(3) Bull. des comm. roy. d'Art. et d'Archéol. Tom. III, p. 328.

Nº. 3. Kommetje van graauwe aarde, van binnen geel gekleurd.

Nº. 4. Kommetje van fijne roode aarde.

» 5. Kommetje van terra sigillata.

» 6. Kommetje van roode aarde. De naam des pottbakkers onleesbaar.

Het heeft denzelfden vorm als dat te *Selsen* in *Rijnhessen* gevonden en door de gebroeders Lindenschmit beschreven en afgebeeld is. Even als op dit, staat op ons kommetje VAIVS; althans zoø het duistere opschrift mij op geen dwaalspoor gebragt heeft. (1)

Nº. 7. Schaal van terra sigillata. De naam des pottbakkers onleesbaar.

Nº. 8. Schaal van terra sigillata: de rand is versierd met Lothus-bladeren.

Nº. 9. Schaal als boven: het merk der pottbakkers onleesbaar.

Nº. 10. Plengschaal met een tuitje, van pijpaaarde.

» 11. Schaaltje van witte aarde, doch bruin gekleurd; de rand is naar binnen gekeerd.

Nº. 12. Schaal, blaauw gekleurd, zijnde van binnen aldus gemerkt. $\frac{XIX}{XIX}$

Nº. 13. Schaal van fijne blaauwe aarde. Het pottbakkers merk onleesbaar.

Nº. 14. Schaal van witte aarde, doch lichtbruin gekleurd.

» 15. Schaal van ruwe grijze kleiaarde, met twee tenons.

Naar den vorm en de bewerking te oordeelen, schijnt deze schaal Germaansch te zijn.

Nº. 16. Schaal van ruwe grijze aarde.

» 17. Het opschrift eener schaal van terra sigillata.

De naam des fabrikants is er zeer duidelijk ingedrukt.

Dr. Janssen voegt er deze aanteekening bij: » CLEMENS

(1) Das Germanische Todtenlager bei Selzen. Mainz, 1848.

Fecit. Denzelfden fabrikanten-naam treft men op Romeinsch aardewerk aan, te *Nijmegen*, *Vóorburg*, *Westerndorf* (*Beijeren*) en bij *Ems* opgegraven; een bewijs voor de uitgebreidheid van den handel daarin, maar waardoor het te minder zeker is, dat deze CLEMENS een in Nederland geboren of gevestigde fabrikant is geweest."

PLAAT XI.

Romeinsche Lampen.

Nº. 1a en 1b. Lamp van donkerbruine aarde met het onderschrift COMVNI.

D^r. Janssen teekent hierbij aan: Ofschoon wij veronderstellen, dat deze fabrikanten-naam had behooren geschreven te worden COMMUNIS, is het evenwel zeker, dat er Romeinsch aardewerk van geheel denzelfden stempel voorzien, op andere plaatsen, zoowel in als buiten ons land, gevonden is, te weten te *Nijmegen*, *Xanten*, *Bonn*, *Heddeerheim* (*Nassau*), *Langweid* (*Beijeren*), *Oberlaibach* (*Oostenrijk*). Te *Nijmegen*, *Bonn* en *Augsburg*, komt ook aardewerk voor met COMUNIS, terwijl de geheel volledige naam COMMUNIS te *Nijmegen*, *Xanten*, *Mentz*, *Castel*, *Rottwil*, *Straatsburg* en in *Luxemburg* op Romeinsch aardewerk gevonden wordt. Het komt ons meer dan waarschijnlijk voor, dat de namen COMUNI, COMUNIS en COMMUNIS denzelfden fabrikant aanduiden, zijnde slechts somwijlen onnaauwkeurig op den stempel ingesneden. Voor het overige geldt ook bij dezen naam de aanmerking als bij dien van Pl. X, Nº. 17." Toen D^r. Janssen in 1848 onze verzameling vlugtig beschouwde, zag hij eene tweede lamp van lichtbruine aarde, waarop hij COMMVNI las, terwijl de tweede M en de V met de eerste M in elkaar gevlochten zijn.

Nº. 2. Als voren met een steeltje.

» 3a. Dit merk moet wegvallen.

» 4. Als voren van ruwe roode aarde.

» 5. Hanglamp van witte pijpaaarde. Vergelijk Houben *Alterthümer*, Pl. XXV. N°. 4.

N°. 6. Lampje van pijpaaarde, lichtbruin gekleurd met twee pittengaatjes (Bilichnis).

N°. 7. Als voren met drie pittengaatjes (Trilichnis).

N°. 8. Graflampje veel overeenkomst hebbende met N°. 4, van lichtbruine kleur.

Het is niet afgeteekend; het merk op den bodem ingedrukt is MAR 1. De laatste letter is niet regt duidelijk, misschien is er eene F bedoeld en dan zou men kunnen lezen *Martius Fecit*. De pottebakker Martius is ook te *Rossem* bekend. (Dr. Leemans, bl. 119). Dr. Janssen voegt hier het volgende bij: »Wij hebben grond te vermoeden, dat dit opschrift behoort gelezen te worden MAR F, d. i. *Marcus fecit*. Romeinsch aardewerk, van dien stempel voorzien, vond men ook te *Nijmegen* en te *Voorburg*, waar men echter tevens met den voluit geschreven naam: *MARCVS F.* opgegraven heeft. Van denzelfden fabrikant schijnt ook het aardewerk te zijn te *Londen* gevonden en voorzien van het merk *MARCI.F.*»

N°. 9. Op een graflampje dat veel overeenkomst heeft met N°. 4. doch grooter is, staat FORTIS, een bekende pottebakker, waarover Dr. Janssen mij het volgende mededeelt: «Romeinsch aardewerk van dezen fabrikant, immers van denzelfden naamstempel voorzien, werd op zeer vele plaatsen in ons land en vooral ook daarbuiten gevonden; wij noemen daarvan de meest verwijderde punten, in ons land: *Vechten* en *Nijmegen*; daarbuiten: *Louisendorf*, *Xanten*, *Keulen*, *Bonn*, *Neuwied*, *Mentz*, *Spiers*, *Augsburg*, *Salzburg*, *Regensburg*, *Oberlaibach*, *Basel-Aaugst*, *Tongeren* of *Bourges* en *Londen*. Vergelijk onze slotaanmerking. Pl. X. 17.»

» 10. Op een klein donkerbruin gekleurd lampje staat E V P A R. F.

Dr. Janssen teekent hierbij aan: »*EUPARUS Fecit*. Daar de naam *EUPARUS* als fabrikanten-naam ons nog nergens voorgekomen is, daarentegen die van *EVCARUS* en *EVCARPUS* zeer veel

op Romeinsch aardewerk gevonden wordt, vermoeden wij, dat de stempel foutief gesneden is."

Het werd mij in 1860 aangeboden door Mevr. Th. van den Bosch geboren van Deursen, te *Cuijk*.

11. Op een lampje zeer gelijk aan het voorgaande staat STROBILI, zijnde de letter R onduidelijk. De naam Strobili komt voor in Dr. Janssen, *Inscriptiones* Pl. XXX. N°. 210 en *Strobili* en *Strobli* bij Smetius, blz. 104. Dr. Janssen voegt er deze aanteekening bij: »Romeinsch aardewerk, met denzelfden fabrikantenstempel voorzien, werd bij ons te lande ook nog te *Vechten* en *Nijmegen* opgegraven; in het buitenland te *Xanten*, *Keulen*, *Bonn*, *Castel*, *Mentz*, *Darmstadt*, en wat voor den uitgebreiden handel bijzonder pleit, te *Mont-Alcino* in *Italië* en te *Malga*, op de noordkust van Afrika; de stempels op beide laatstgenoemde plaatsen gevonden, zie afgebeeld in onze *Musei* L. B. *inscript. græc. et latt.* Tab. XXX. Zie voorts onze slotaanteekening bij Pl. X, 17."

12. »Op een graflampje dat eenige overeenkomst heeft met N°. 4, leest men CRIISCHS, d. i. CRESCES, zijnde eene dubbele I, in plaats van eene E geschreven. Het is opmerkelijk, dat deze naam van de regter naar de linkerhand gestempeld is; een nieuw bewijs van de geringe zorg door de fabrikanten aan die stempels soms besteed. Zoo ver mij bekend is, werd nog geen Romeinsch aardewerk opgegraven, dat met *geheel denzelfden* naamstempel gemerkt was, wèl met den stempel CRESCES; hiervan werd o. a. aardewerk gevonden bij *Regensburg* en *Augsburg*: ware dit laatste het geval niet, dan zouden wij stellig in onzen naam eene fout zien en CRIISCIINS, in plaats van CRIISCHS lezen. Wij vermoeden intusschen ook thans nog die fout, omdat CRESCES noch Romeinsch noch Germaansch klinkt, en CRESCENS een zeer bekende Romeinsche naam is, zelfs onder de Rom. pottbakkers bekend. Ik vond althans vóór eenige jaren dien naam, CRIISCIINS *Fecit* ingegrift op een

schaaltje van *terra sigillata*, op het raadhuis te *Tongeren* en in de nabijheid dier stad gevonden. Dit schaaftje bevindt zich daar misschien nog, ten ware het sedert naar het Museum te *Brussel* is overgebracht.»

PLAAT XII.

Nº. 1. Fijne bruine aarde, met twee gladiatoren, ook afgebeeld bij Houben *Denkmäler*. Pl. XXX. Nº. 1.

Nº. 2. Bruine aarde, met een keizers- of mannenhoofd.

» 3. Bruine aarde, het lijf van het hert is op de teekening wat te zwaar en de pooten wat te kort.

Nº. 4. Bruine aarde.

» 5. Witte aarde, zijnde bruin gekleurd geweest.

» 6. Licht blaauwe aarde.

PLAAT XIII.

Nº. 1. Gebakken koraal van licht blaauwe aarde.

» 2. Frankische urne van roode aarde. Zie bladz. 11

Nº. 3. Frankische urne van graauwe aarde. Zie blz. 11 en vergelijk voor deze beide urnen Pl. XXIX. Nº. 2a 2b.

Nº. 2 en 3 zijn gevonden te *Klein-Linden*, 1857.

Dr. Janssen merkt bij Nº. 2 en 3 aan: »Het potje Nº. 3 en vermoedelijk ook Nº. 2, behoort onzes oordeels tot den Frankischen tijd, uit hoofde van het eigenaardige versiersel, waarvan het voorzien is en dat uit bandjes bestaat, die met kruisen, afgewisseld door loodregte, soms door een balk gebroken streepen, versierd zijn; zie een facsimile daarvan op Pl. XXIX. Men kent elders die zelfde versiering op soortgelijke potjes uit den Frankischen tijd, zoowel binnen als buiten ons vaderland gevonden, waarvan wij er eenige tot staving willen aanvoeren. Te *Beek*, bij *Nijmegen* en te *Appeldoorn*, werd een potje met zulk eene versiering gevonden, nevens voorwerpen uit den Frankischen tijd: beide zijn thans in het Museum te *Leiden*. Zie het laatste afgebeeld in *Nijhoffs Bijdragen* voor *Vad. Gesch.* VII. 320. Te *Beugenum* in *Limburg* werd eene schenkan gevonden, voorzien van het zelfde versiersel, die

met andere daar gevonden Frankische oudheden overging in de verzameling van den heer Guillon te *Roermond*. Te *Wijk* bij *Duurstede* werd hetzelfde versiersel meermalen op Frankische potscherven aangetroffen. Zie de afdeeling in onze *Oudheidkundige Mededeelingen*, Pl. III. fig. 16. In het buitenland heeft men het o. a. op aardewerk uit de Frankische periode, opgegraven op de begraafplaats te *Selzen*, bij *Mentz* zie LINDENSCHMIT *das Todenlager bei Selzen* (Mainz, 1848 s. 7). Op Frankische vazen uit de *Vallée d'Aulne* (Frankrijk) wordt hetzelfde versiersel aangetroffen: zie COCHET *Sépultures Gauloises*, p. 129, en te Londinières en Envermen; zie SMITH, *Nothes on the antiquities of Treves* (London 1851), p. 85. Ook op Angelsaksisch aardewerk uit dezelfde periode; zie SMITH l. c. en 's mans *Collectanea antiqua*, vol. 1. p. 41 en 44. Bij dit alles moet ik echter betwijfelen, dat dit sie-raad oorspronkelijk Frankisch zou zijn, en niet veeleer van de Romeinen tot de Franken zou zijn overgekomen. De reden dier twijfeling is, dat te *Maastricht* op het stadhuis, onder de op die plaats gevonden Romeinsche oudheden, eene scherf voorkomt van roode aarde, zoogenaamde *terra sigillata*, die met hetzelfde versiersel voorzien is, terwijl het niet bekend is, dat vazen van *terra sigillata* door de Franken zouden vervaardigd zijn; die scherf is uitgegeven in de *Romeinsche oudheden van Maastricht* door Dr. Leemans, op Pl. IV. fig. 16, maar de afbeelding aldaar is zeer onnaauwkeurig. Te *Tongeren* op het stadhuis bevindt zich een zwarte glazen vingerring, gevonden, volgens verzekering, tusschen Romeinsche overblijfselen, en waarop hetzelfde versiersel voorkomt. Het zou evenwel kunnen zijn, dat deze ring reeds tot de Frankische periode behoorde".

» Wij voeren dit vooral aan, om een nieuw bewijs te geven van den naauwen samenhang der Frankische techniek, zelfs in hare versieringen, met de haar voorafgaande Romeinsche."

Nº. 2. » De versiering op dit potje aangebragt, bestaat in vier bandjes boven elkaâr, elk gevuld met eene aan elkaâr

verbonden reeks van kruisen, en *creux relief*, gelijk men op aardewerk uit den Frankischen tijd veelvuldig aantreft; uit *Wijk bij Duurstede*: zie onze *Oudheidkundige Mededeelingen*, II. p. 197--198, N°. 14--15, uit *Louisendorf*; zie onze *Gedenkteekenen* enz. Pl. XVI, twee uit *Setten*, *Hemmen*, *Appeldoorn* enz.

Ofschoon wij dit potje, even als fig. 3, voor Frankisch houden, moeten wij aangaande den oorsprong der versiering hetzelfde aanmerken, als wat boven bij fig. 3 is aangeteekend, te weten, dat zij enkele malen ook op Romeinsch aardewerk gevonden wordt en wij dus den oorsprong in den Rom. tijd te zoeken hebben. Zij komt voor op eene Rom. schaal, uit *Maastricht*, afgebeeld bij LEEMANS l. c. en op eene Rom. urne uit *Nijmegen*, eertijds in de verzameling van Guijot, thans vermoedelijk op het raadhuis te *Nijmegen*."

N°. 4. Gebakken koraal van zwarte aarde.

» 5. Gebakken koraal van witte kleiaarde.

» 6. Een zoogenaamde doorboorde slingerbal van graauwe gebakken aarde.

Men heeft allerlei gissingen omtrent het gebruik van dergelijke ballen gemaakt, die te *Wijk bij Duurstede*, in *Drenthe* en elders, ook buiten ons vaderland gevonden zijn. Men moet die vermoedelijk beschouwen als brandkogels, die gloeiend gemaakt en dan door middel van een stok geslingerd werden op de uit rijshout, droog mos en stroo bestaande daken, om die in brand te steken. Men heeft vele dergelijke gevonden in meerwoningen (*habitations lacustres*) in het meer van Constanz (1). De onze draagt kennelijk sporen van in het vuur gloeiend te zijn geweest.

N°. 7--13 van Pl. XIII. en N°. 1--5 van Pl. XIV zijn potscherven van graauwe hard gebakken aarde.

N°. 7, 8, 9 en 13 zijn randstukken.

» 10 en 12 voetstukken.

» 11 het oor eener kan.

(1) Dr. Janssen, *Oudheidk. verhandelingen* Dl. III, bl. 54.

PLAAT XIV.

- Nº. 1. Het oor eener kan.
 » 2. Een voetstuk.
 » 3—4. Randstukken.
 » 5. Het stuk van den buik. Zie over deze scherven
 bladz. 50, onder *Engelen*.

Nº. 6. Hanglampje van gebakken aarde. In 1858 vond men op een der zolders van het klooster te St. Agatha te *Cuijk*, eene menigte dergelijke lampen, die in vroegeren tijd door de kruisheeren gebezigd waren. Vergelijk het aangeeteekende bij Pl. XXVII. Nº. 3.

PLAAT XV en XVI.

Romeinsch glaswerk gevonden te Cuijk, 1835—1856.

- Nº. 1. Langhalzig lichtgroen fleschje.
 » 2. Vierkant lichtgroen fleschje met een oor.
 » 3. Geelachtig buikvormig fleschje.
 » 4. Lichtgroen kegelvormig langhalzig fleschje. Het was voor de helft met uitgedroogden balsem gevuld. Ik heb dat overblijfsel naar Dr. E. A. von Baumhauer te *Amsterdam* gezonden, met verzoek mij omtrent de stof eenig berigt mede te deelen. Volgens zijn schrijven heeft ZEd. H.Gel. bevonden, dat het dierlijk vet is, waarin overblijfsels van dierlijk weefsel nog voorhanden waren.

- Nº. 5. Buikvormig fleschje met twee ooren.
 » 6. Langhalzig lichtgroen fleschje.
 » 7. Lichtgroen buikvormig fleschje met één oor.

Geschenk van Mevr. Th. van den Bosch, geboren van Deursen.

Omtrent dit glaswerk merkt Dr. Janssen het volgende op:
 » Deze Romeinsche fleschjes, die vroeger vrij algemeen, thans nog slechts door enkelen, voor tranenfleschjes gehouden worden, behooren tot de reukfleschjes en waren een zeer algemeen artikel van weelde bij de Romeinen. Zij komen dan ook bijna overal voor, waar Romeinsche oudheden gevonden worden,

en zijn in de meeste werken, die afbeeldingen van Rom. oudheden bevatten, opgenomen. Vergel. RICH, l. c. *voce ungentarium*. Van de Grieksche, bekend onder den naam van *Alibastra*, zijn vooral zeer fraaije over, zoowel van steen, als van gekleurd en met goud doorweven glas."

Nº. 8 en 13. Platte koraaltjes van amber, in 1858 gevonden in de woerd te *Deurne* bij *Ravestein*. Zie blz. 29.

Nº. 9. Geribde koraal van groene pâte.

» 10. Als voren, doch zeer onregelmatig bewerkt.

» 11. Als de voorgaande.

» 12. Koraal van gebakken leem, ruw van vorm.

PLAAT XVI.

Nº. 1. Langhalzig wit fleschje.

» 2. Langhalzig lichtgeel glimmend fleschje.

» 3. Langhalzig wit fleschje.

» 4. Langhalzig 'graauw fleschje, door het vuur krom getrokken.

Nº. 5. Buikvormig glimmend licht geel fleschje.

» 6. Buikvormig wit fleschje, met een lichtbruine stof overstreken.

Nº. 7. Oor of handvat van een lichtgroen glazen kommetje met CAL R FE, denkelijk Calrus of Carolus Fecit, vermoedelijk de naam van den glasfabrikant. Dr. Janssen merkt op: „CAL R FE. Deze stempel bevindt zich *en creux relief* ingedrukt op het oor eener glazen flesch, die van langwerpig vierkante gedaante is geweest. Hij bevat zonder twijfel den naam of de namen van den glasfabrikant, blijkens de eindletters FE; mogelijk te lezen *calvus et rufus fecerunt*. De naam CALVUS is even als RUFUS in de Romeinsche fabrieknijverheid zeer bekend; zij komen beide veel voor op fijn aardewerk, zoogenaamde *terra sigillata*, in verscheidene gewesten van Europa gevonden; en dat de enkele letter R den naam RUFUS zou kunnen beduiden, blijkt uit een opschrift uit *Rome*, bij *Fabret*. p. 276,

165, *Murator.* 623, 3 en daaruit bij *Orell.* N°. 2593. Men vindt soortgelijke fabriekwerken meermalen op Rom. glazen flesschen van deze soort, doch doorgaans op den bodem ingedrukt. Zoo staat er op den bodem eener diergelijke flesch, te *Rhenen* gevonden en thans in het Museum te *Leiden*, CP CT; zie onze *Mus. L. B. inscr. gr. et latt.* p. 157; op eene te *Nijmegen* gevondene las men C.G. C.P; zie *Smetius, epp. de lucernis vett. rec.* p. 25; op eene andere, uitgegeven in den *Thesaurus Brand.* III. p. 464, was het beeldje van *Mercurius* ingedrukt, en daaromheen de letters C M

H R

» Op ééne in het Museum te *Perugia*, in een bok ingedrukt en daar om heen de letters H Y

L A

» Op twee andere, de eene in het Museum te *Perugia*, de andere eertijds in het Museum *Campana*, is eene staande figuur, die eene kleinere bij den arm vastbindt, en daar om heen de letters G F

H I

» Op enkele andere eindelijk, te *Perugia* en te *Rheims*, meer uitvoerig FIRMI HILARI ETYLAË. Zie over deze laatste G. CONESTABILE, *quelques mots à propos de la fiole en verre du musée de Reims*, in: *Revue archéologique*, 1862. »

8. Fragment van een schaalte van bruin glas met roode streepen, van boven zwaar verguld.

9—11. Fragmenten als boven van groen glas op eene zijde zwaar verguld.

PLAAT XVII (¹).

N°. 1. Koperen versiersel, dat met een kromme bogt van boven tegenover den steel aan de pan zat, welke op Pl. XXII N°. 3 is afgebeeld. Afkomst de *Peel* bij *Cuijk*. Zie bladz. 7.

(¹) De voorwerpen, waarbij geen vindingsplaats is opgegeven, zijn te *Cuijk* gevonden.

Nº. 2. Bronzen haantje met koper groen overdekt, denkelijk kinderspeelgoed. In een Romeinsch kamp te *Dalheim* (Groothertogdom *Luxemburg*) heeft men een dergelijk haantje gevonden, afgebeeld in Tom. IX. Pl. 7 Nº. 32, der *Publications* van het Luxemburgsch Genootschap. Prof. A. Namur merkt, pag. 136, daarbij aan: »Ces coqs, qu'on rencontre souvent dans des tombes d'enfants, sont des jouets de l'époque Gallo-Romaine." Dergelijke haantjes van gebakken aarde zijn in opgravingen in *Frankrijk* niet zeldzaam. Zie Cochet, *Normandie Souterraine*. pag. 134.

Nº. 3. Het bovenstuk van een mantelhaak, brons.

» 4. Metalen spiegel in drie stukken gebroken. Op de plaat staat $\frac{1}{4}$ lees de helft der grootte.

Nº. 5. Een koperen mantelhaak. Door den heer P. Cuijpers van *Veldhoven* beschreven; gevonden in eene begraafplaats te *Baarle-Nassau*. Zie bladz. 64.

Nº. 6a. Metalen spiegel.

» 6b. Als voren.

» Romeinsche handspiegels als deze, van metaal, rond zowel als vierkant van gedaante en oorspronkelijk van een steeltje voorzien, werden ook elders in ons vaderland gevonden, als te *Nijmegen*, *Maastricht* en *Indoornik*, waarvan zich, even als van vele buiten ons land gevondene, exemplaren in het Leidsche Museum van oudheden bevinden; zie den Catalogus der *Grr. romm. en etrr. monn.* bl. 291—296, alwaar ook etruskische, van beeldwerk voorziene, spiegels van gemeld Museum beschreven zijn. Deze eenvoudige soort van Romeinsche handspiegels komen zeer veel voor; zelfs in kleine verzamelingen van oudheden worden zij aangetroffen en zijn dan ook door uitgegeven afbeeldingen zeer algemeen bekend. Vergel. *Rich. t. a. pl. in voce Speculum.*" Aanteekening van Dr. Janssen.

Nº. 7. Een koperen mantelhaakje in 1858 gevonden te *Deursen* bij *Ravestein*. Zie bladz. 29.

Nº. 8 en 9. Bronzen mantelhaken.

PLAAT XVIII.

Nº. 1. Vergulde mantelhaak uitloopende op den kop van een draak, zijnde voorzien geweest van twee oogen van rood glas, waarvan het eene nog aanwezig is. Dr. Janssen merkt hierbij aan: »Deze bronzen *fibula* behoort ongetwijfeld in de frankische periode te huis; zij komt in vorm en versiering o. a. overeen met eene merovingische, uit *Langeneslingen* afgebeeld bij LINDENSCHMIT, *Hohenzolr. Seigmaring. Samml.* Taf. 1 fig. 10.”

Nº. 2. Bronzen mantelhaak.

» 3. Als voren.

» 4. Bronzen klamp.

» 5. Bronzen mantelklamp.

» Dit bronzen hangversiersel is hoogst waarschijnlijk van Romeinsche afkomst; het heeft veel overeenkomst met een van ijzer, in de verzameling van Dr. Rein, Rector te *Crefeld*, afgebeeld bij LINDENSCHMIT, *die vaterl. Alterth. uns. heid. vorz.* † Taf. 6. fig. 11.” Aanteekening van Dr. Janssen.

Nº. 7. Sleuf, welke aan den boord van het kleed werd vastgenaaid. Deze paste in eene andere sluif die aan den anderen boord vastzat. Wanneer beide met scharnieren in elkander zaten, ging er de pin van een mantelhaak doorheen. Dergelijke sluiven zijn hoogst zeldzaam, terwijl de mantelhaken veelvuldig voorkomen en nogtans konden de laatste zonder de eerste niet dienen, gelijk de Montfaucon aanmerkt, wien slechts ééne sluif was voorgekomen, door hem afgebeeld Tom. III. Pl. 30. Nº. 9. pg. 47. zijner *Antiquités*.

Nº. 8. Bronzen mantelhaak.

PLAAT XIX.

Nº. 1. Bronzen mantelhaak in den vorm eener honigbij, met koper groen overdekt.

Nº. 2. Als voren.

» 3 en 4. Bronzen haarnaalden.

Nº. 5. Beenen haarnaald.

» 6. Koperen haarnaald in 1847 gevonden in eene Germaansche lijkurne te *Best*. Zie bladz. 91.

Nº. 7 en 8. Bronzen gespen.

» 9. Bronzen tongetje van eene gesp.

» 10—11. Beenen haarnaalden.

» 12. Een ring van been met een koperen tong.

» 13. Een bronzen vingerring.

» 14. Een bronzen haarnaald.

» 15 en 16. Bronzen vingerringen, waarvan de steentjes verloren zijn. ⁽¹⁾

PLAAT XX.

Nº. 1. Bronzen bijl of wigge, in 1852 te *St. Oedenrode* gevonden.

Nº. 2. Als voren, in 1840 gevonden te *Stiphout*. Zie blz. 96.

N. 3º. Als voren, doch in den bovenrand beschadigd. Afkomst Meijerij van 's *Bosch*.

Bronzen wiggen (Nº. 1—3) zijn door geheel Europa verspreid; de Caumont, *Cours d'Antiquités* geeft er verschillende afbeeldingen van op Pl. VIII en IX, benevens de vormen, waarin zij gegoten werden. Dr. Janssen spreekt er uitvoerig over in zijne *Hilversumsche oudheden*, blz. 67—71. Men is vrij algemeen van gevoelen, dat zij niet Romeinsch zijn. De bestemming is door sommigen als godsdienstig, door anderen als krijgskundig, door anderen wederom als maatschappelijk huiselijk beschouwd, even als dit plaats had bij de steenen wiggen. Voor al deze gevoelens worden gewigtige gronden aangevoerd. Het waarschijnlijkst hebben zij voor al die doeleinden gediend.

Rumphius was van oordeel dat de steenen en koperen

(1) Wijlen de heer Guijot schonk aan ons Museum eene gegraveerden steen, in 1851 te *Cuijk* gevonden, zijnde Cornalijn met een naakten held; afgebeeld bij Dr. Janssen *Daktyliothek*, 2º Suppl. Nº. 110.

wiggen aëroliten of dondersteen en zouden zijn. Hij zag er vele in onze Oost-Indië, alwaar het volksgeloof ze algemeen daarvoor houdt. Ook haalt hij eenige dergelijke steenen aan, in Europa uit de lucht gevallen. Voor *Noordbrabant* is het volgende bericht der vermelding waardig, dat wij met zijne eigene woorden mededeelen. »Van geloofwaardige ooggetuigen heb ik verstaan, dat een ongemeene groote dondersteen te zien zij in de stad *Grave* (in het jaar 1700), te weten in het choor van een kerk aldaar, zijnde ingemetselt in de plaats van de kerk, daar hij door den donder heen geworpen is, te weten op den vloer, met het dikke deel in d' aarde; want hij heeft de gedaante van een zuikerbrood, maar aan zijn dikste deel wel 1½ voet dik, van verwe donker met bruin en groen gemengt. Leze, als het zeer regenachtig weêr is, sweet vele droppels, die op hem hangen.» (1) Ik heb daarnaar te *Grave* onderzoek laten doen, doch aan niemand was daar iets van bekend. Toen heb ik in October 1864 zelf in de R. C. Kerk alles naauwkeurig nagezien, doch mijn onderzoek leidde tot geen resultaat. Rumphius spreekt hier denkelijk van een aëroliet of luchtsteen, die omtrent het jaar 1700 te *Grave* nedergefallen zou zijn. Misschien zal er in de geschriften van dien tijd wel iets van gemeld wezen.

N°. 4. Als voren, met opstaande randen, om in de spleet van een stok te steken. Afkomst Meijerij van 's *Bosch*.

D^r. Janssen merkt hier bij op:

»Deze bronzen bijl behoort tot de eenvoudigste soort van de velerlei bijlen en wiggen, die in verschillende gewesten van Europa gevonden en onder de benamingen van *celt*, *haches gauloises*, *framea*, *cateja*, *paalstaf* enz. door noord-sche, duitsche, fransche en engelsche oudheidkundigen beschreven en afgebeeld zijn. Zeer vele vormen er van zijn onlangs medegedeeld door Lindenschmit, in zijne *Alterthümer*

(1) *De Amboinsche Rariteitskamer*, bladz. 209.

unserer heidn. Vorzeit H. I. Taf. 3—4, en over de in ons vaderland gevondene is uitvoerig gehandeld in onze *Hilversumsche oudheden*, blz. 68 en volg. waarnaar wij ook, ten aanzien van de vraag over de afkomst en het gebruik er van, ons veroorlooven te verwijzen. Bij de daar aangevoerde schrijvers over dit onderwerp voegen wij thans nog vooral WEINBOLD *alt-nordisches Leben* S. 195 en LINDENSCHMIT, *die vaterl. Alterth. der fürstl. Hoherzöllerscher Sammlung* S. 222, cf Taf. XLII. Bij dezen laatsten schrijver is afbeelding Taf. XLII, 3. zeer overeenkomstig met deze; die bijl was uit Italië afkomstig. Daar genoemd werk niet veel verspreid is en het niet onbelangrijk is over dit onderwerp het gevoelen van een ervaren oudheidkundige uit den allerlaatsten tijd te vernemen, laten wij hier zijne aantekening volgen:

«Dasz diese weitverbreiteten Geräthe nicht als Waffen, sondern als Werkzeuge zu betrachten sind, darüber herrscht längst kein Zweifel mehr. Mögen sie auch, wie die alten Steinkeile, in eine Art von Axtschaft gesetzt, theilweise im Norden als Waffe benützt worden sein, so erlaubt dies doch keinen Schluss auf ihre eigentliche Bestimmung. In weit früherer Zeit schon war die passende Gestalt der axtförmigen Hieb- und Stosswaffe gefunden und sowohl in Stein als Erz in Gebrauch. Sie ist zugleich practischer und einfacher, und bedarf weniger Aufwand von Mühe zu ihrer Herstellung, als die Mehrzahl dieser Meisselformen, von denen nur einzelne Arten, und zwar immer mit Schwierigkeit, für diesen Zweck hinzurichten sind. Was Heinrich Schreiber (über die ehernen Streitmeissel), die französischen Alterthümer des vorigen Jahrhunderts noch überbliebend, alles in diesen Werkzeugen finden will, sowohl die Pflugschar des keltischen Ackerbauvolkes, als auch zugleich dessen »furchtbare nationale Stosswaffe,« hat eben so viel Gewicht, als seine Aufstellung, dasz die Geographie des Streitmeissels die Geographie des Keltenvolkes bezeichne, und viele andere Phantasieen über diese in Frankreich ohne Weitere *hastes gauloises* getauften

Werkzeuge, welke ebenso gut in ganz Italiën, als diesseits der Alpen gefunden werden. Zeer overeenkomstig met deze zijn onder andere twee stuks uit *Hillesheim*, in het Museum te *Mentz*, afgebeeld bij Lindenschmit, *die Althert. uns. heidn. Vorzeit.* H. 2. Fol. 2. N°. 7 en 12.

N°. 5. Een bronzen waaijervormig beitelte, berustende in het Museum te *Leiden*. Afkomst Deurne. Zie bladz. 99.

N°. 6. Het benedenstuk van het gevest van een zwaard, brons. Op de helft afgebeeld. Op de pl. staat op $\frac{1}{3}$.

N°. 7. Bronzen mes, in 1852 gevonden te *St. Oedenrode*.

Bij dit voorwerp teekent Dr. Janssen aan:

»Dit bronzen mes behoort ongetwijfeld tot de zeldzaamheden, voor zoover er van deze gedaante nog geen tweede in ons vaderland gevonden is. De vorm is sierlijk, het handvat hol en van twee gaatjes voorzien, om er een grooteren houten steel in te bevestigen en het geheel komt wel overeen met de sica en supina der Romeinen, een nationaal wapen der oude Thraciers, o. a. afgebeeld bij *Rich Diction. des Ant. in voce*. Zeer opmerkelijk is het, dat er onlangs in overblijfselen van oude paalwoningen in *Zwitserland* bronzen messen gevonden zijn, die in gedaante geheel met dit mes overeenkomen; zie Trovon *Habitations lacustres*. Lausanne 1860, 8°. Pl. XI. en aldaar vooral fig. 6 (uit Morges).»

N°. 8. Een koperen voorwerp met kopergroen overdekt, denkelijk handvat of voetje van een kistje; wisschien ook benedenstuk van de schede van een zwaard.

N°. 9. Een bronzen lanspunt, gevonden bij het uitrooijen van eenen eiken wal, rondom de groote Laar te *St. Oedenrode*, 1854.

»Deze kleine lansspits kan zeer wel Romeinsch zijn; soortgelijke komen zoowel in *Italië*, als ook in *Duitschland*, in oude graven voor; zie gelijksoortige vormen bij Lindenschmit, *Hohenz. Seigm. Samml.* Taf. XXXIX, 3, 18 enz.; vergel. de lansspitsen in het Leidsche Museum, V, 804, 807, 808 van de *grr. romm. en etrr. monn.* » Dr. Janssen.

Nº. 10. Een bronzen apothekersmesje.

Nº. 11. Een ijzeren lanspunt. Afkomst Meijerij van 's Bosch.

De ligte werpspiespunt schijnt van Romeinschen oorsprong. Hij komt in vorm o. a. volkomen overeen met een Romeinsche, afgebeeld bij LINDENSCHMIT, *Hohenz. Siegmar. Samml. Taf. XXXII, 18. S. 219.*

PLAAT XXI.

Nº. 1. Bronzen beiteltje, gevonden te *Deurne*. Zie bl. 99.
In het Museum van oudheden te *Leiden*.

Nº. 2. Bronzen beiteltje, gevonden te *Stiphout*. Zie bl. 96.

» 3. Waaijervormig beiteltje gevonden te *Deurne*. Zie bl. 99.

» 4. Beenen naald.

» 5. Metalen naald te *Tilburg* gevonden. Zie bl. 56.

» 6. Bronzen paknaald.

» 7. Bronzen beiteltje. Afkomst *Deurne*. Zie bl. 99.

Nºs. 1, 3, 7. » Deze werktuigen van brons mogen voor zeer zeldzaam gehouden worden. Het zijn holbeitels van een vorm, gelijk men er zelfs bij Lindenschmit, die *Alterth. unz. heidn. Vorz. V. Taf. 3*, waar zéér vele bronzen beitels afgebeeld zijn, niet aantreft." Dr. Janssen.

Nº. 8. Bronzen speld.

» 9. Beenen naald.

» 10. Eene sonde of chirurgicaal werktuig met een ovaal lepeltje. Brons.

Nº. 11. Bronzen haarnaald.

» 12. Bronzen wigge. Afkomst *Hoogeloon*. Zie bl. 87.

» 13. Beenen naald.

» 14. Bronzen naald.

PLAAT XXII.

Nº. 1. Metalen pan, met kopergroen bedekt. Dr. Janssen voegt er de volgende aantekening bij. » Metalen schalen als deze, van een steel voorzien en door de Romeinen *paierae* genoemd, dienden enkel voor vloeibare stoffen en waren

hoofdzakelijk voor plengingen bestemd. Zij komen veelvuldig, soms prachtig versierd, voor: vergelijk de zilveren kommetjes uit *Ubbergen*, in het Museum van oudheden te *Leiden*; zie den catal. der *Gr. rom. en etr. monn.* V, 905—908; vergel. *Rich* l. c. voce *patera*.

Nº. 2. Bronzen kan, waarvan de bodem en één oor verloren zijn; gevonden te *Mook*." Zie bl. 14.

Nº. 3. Eene bronzen braadpan (*sartago*) in 1845 in de Peel te *Cuijk* gevonden. Zie bl. 7. Het mannenhoofd, dat Pl. XVII. Nº. 1. is afgebeeld, zat er tegen aan.

Nº. 4. »Steel van een *simpulum* of offerlepel, die diende om kleine hoeveelheden wijn te scheppen en in eene *patera* of andere vaas over te gieten, ten einde daarna geplengd te worden; vergelijk *Rich* l. c. voce *simpulum*. De steel vertoont den hals van een grooten watervogel en is van onderen met eene spiraal van koperdraad omwonden." Dr. Janssen.

Nº. 5, 7, 8 en 9. 'Klokjes als deze, rond, ovaal en vierkant van vorm, worden niet zelden tusschen Romeinsche overblijfselen gevonden. Zij werden, even als heden nog, soms aan den hals van huisdieren gehangen, soms bij de huisdeur geplaatst, om de slaven te waarschuwen, alsmede in de baden, om aan te kondigen dat het bad gereed was. Vergelijk *Rich* l. c. voce *tintunabula*." Dr. Janssen.

Nº. 6. Bronzen schoteltje met koper groen bedekt.

» 10. Bronzen snuiter. Dr. Janssen teekent hierbij aan:

» Deze metalen snuiter is zeldzaam, misschien eenig; ons is niet bekend dat soortgelijke elders gevonden of afgebeeld zijn. De gedaante en het kopergroen, waarmede hij overtoegen is, gepaard aan de cirkelvormige versiering er op aangebragt, pleiten voor zijne hooge oudheid, en doen ons vermoeden dat hij Romeinsch is. De Romeinen kenden het gebruik der snuiters (*emuntoria*). Zij hadden dit huisraad ook noodig bij de veelvuldige lampen, waarmede hunne woningen en badplaatsen voorzien waren. Men heeft dan ook in *Herculanum* vele metalen snuiters opgegraven, die omstreeks dezelfde grootte

als deze hebben en waarvan er een afgebeeld is in de *Antichità Erculan.* Tom. VIII. Tab. 411. Intusschen verschilt die Herculaansche van dezen, daar hij meer van een tangetje, dan van eene schaar heeft. Misschien heeft de Herculaansche meer gediend om de pitten in de lampen te bevestigen, dan om ze te snuiten; zeker is het, dat ons werktuig veel geschikter tot snuiten was, dan het Herculaansche. Mogt later blijken, dat onze snuiter niet Romeinsch van oorsprong was, dan zou hij toch zeker tot het onmiddelijk op de Romeinsche periode volgende, frankische kunsttijdperk behooren." Dr. Janssen.

Nº. 11. Eene bronzen kraan. » Ofschoon dit metalen kraantje in vorm zeer overeenkomt met hedendaagsche en ook het kopergroen, waarmee het overdekt is, niet die hardheid en dien glans heeft, waaraan men de antieke patina terstond erkent, zou het toch wel antiek kunnen zijn. De kraan (*epistomium*) was ook bij de Romeinen zeer bekend en diende om uit vaten of vaatjes, kleine hoeveelheden vocht af te tappen. Vergelijk de afbeelding van eene bronzen kraan uit Pompeji bij Rich. l. c. voce *epistomium*." Dr. Janssen.

PLAAT XXIII.

Nº. 1. Bronzen sleutel.

» 2. Een bronzen vingerring met sleutel, welke diende voor een toilet- of sleutelkastje; zie Houben, *Erotische Bildwerke*, Pl. V, Nº. 6 en 7.

Nº. 3. Bronzen sleutel, zwaar geoxydeerd.

» 4. Als voren.

» 5. Bronzen kokertje. Hiervan zegt Dr. Janssen :

Ofschoon dit metalen kokertje Romeinsch schijnt te zijn, is het mij onzeker waartoe het gediend heeft: mogelijk om er instrumenten in te bewaren? Het heeft eenige overeenkomst met het Romeinsche kokervormige doosje, te *Nijmegen* opgegraven en uitgegeven door Dr. Leemans in Nijhoffs *Bijdragen van Vad. Gesch.* D. III. Pl. II, 20, 26, Pl. III, 28, en ook

met het ivoren kokertje, bestemd voor geneesmiddelen of reukwerk, uit Pompeji, afgebeeld o. a. bij Rich, *Diction. des ant. rom.* voce *Narthecium*."

Nº. 6. Bronzen sleutel. In Romeinsche en Frankische graven zijn menigvuldig sleutels van allerlei vorm, meestal van ijzer gevonden, onder anderen, bij Romeinsche voorwerpen, te *Dallheim* in het Aarts-hertogdom *Luxemburg*; zie *Publications de la société de Luxembourg*, T. XI. Pl. III. Nº. 6—10, en te *Envermeu* (*vallée de l'Eaulne*); zie *Cochet la Normandie souter*. Pl. XIV. De baard van den sleutel Nº. 6. heeft veel overeenkomst met baarden van drie koperen sleutels uit het Frankisch tijdvak, gevonden te *Wijk* bij *Duurstede* en afgebeeld op Pl. II. der *Oudh. Verhandelingen* van Dr. Janssen.

Nº. 7. Bronzen beslag van een kistje met een sleutelgat.

» 8. Als voren.

» 9. Keten van gevlochten koperdraad. Een soortgelijk stuk is in een Romeinsch graf te *Dalheim* gevonden. Zie *Publications* als boven, T. VII. Pl. XI. Nº. 37.

Nº. 10. Fragment van een bronzen hengseltje.

» 11. Handvatseltje van brons, misschien van een kistje. De punten hebben ieder een gaatje, dat op de plaat niet zichtbaar is,

Nº. 12. Koperen ringetje met een ijzeren tongetje, misschien eene gesp.

Nº. 13. Bronzen klamp van een kistje, waarin het hengseltje Nº. 11. zal zijn bevestigd geweest.

PLAAT XXIV.

Nº. 1. Een vergulde mans-ring, met een rood $\frac{1}{2}$ fijn steentje.

Nº. 2. Medaillon van fijn lichtgele pate. Jkh^r. Mr. H. de Grez, die het aan het Museum van ons Genootschap afstond, had het in der tijd te *Brittenburg* bij *Katwijk*

verkregen. Dr. Janssen twijfelt zeer dat het daar ter plaatse gevonden is.

Nº. 3. Medaillon van witte klei-arde, gevonden op den tugchelakker te *Rijsbergen*. Zie bladz. 73.

Nº. 4. Bronzen mantelhaak met het monogram van Christus IHS. in Gotische minuskels. Ik heb over dit zeldzame overblijfsel van christelijke kunst in de middeleeuwen, uitvoerig gesproken in de *Dietsche Warande* Dl. I. bladz. 184.

Nº. 5, 6, 7. Bronzen mantelhaken.

8. Een ring met twee mantelklampen. Een gelijk sieraad wordt bewaard in het kabinet van het oudheidkundig Genootschap te *Luxemburg*, als gevonden te *Dahlheim*, *Publications* etc. T. VII. Pl. IX. Nº. 38. Ofschoon deze mantelklamp onder Romeinsche voorwerpen gevonden is, moet men hem toch stellig tot het Frankische tijdvak brengen, even als de haken op onze plaat onder Nº. 5, 6 en 7 afgebeeld. Mij is wel verzekerd, dat deze vier nummers te *Cuijk* gevonden zijn, maar de juiste plaats is mij niet opgegeven. Op het oude R. C. kerkhof worden nog dagelijks allerlei soorten van oudheden uit het Frankische en Middeleeuwsche tijdvak gevonden. Het is dus waarschijnlijk, dat de mantelhaak met het monogram van Christus ook aldaar is opgegraven. Men weet toch, dat aanzienlijke lieden geheel gekleed gekist werden, gelijk dit thans nog met wereldlijke en kloostergeestelijken plaats heeft. ⁽¹⁾ Het behoeft alzoo geene verwondering te verwekken, dat op kerkhoven, rondom de oude parochiekerken, mantelhaken en andere sieraden uit ver van elkander verwijderde eeuwen worden aangetroffen.

(1) „Corpus funebribus vestimentis ornabant: hic ritus non modo Dionysio Alex. verum et diversis aliis scriptoribus memoratur, qui ejus modi fuisse haec vestimenta tradunt, ut inter se, vel pro dignitate et conditione Defuncti, vel pro conditione eorum, qui ea praepararint, multum discreparent. . . . Verum communior, ac magis probata consuetudo erat obvolvere corpora mundis linteis ad exemplar Corporis Christi, sicut mos erat Judaeis. *Selvagio, antiq. Christ.* T. III. pag. 304.

Nº. 9 en 11. Bronzen beslagen van kistjes, denkelijk Frankisch.

Nº. 10. Bronzen borduurpriem.

PLAAT XXV. ⁽¹⁾

Nº. 1. Stuk van eene bronzen spoor.

» Deze fraaije spoor schijnt ons toe tot den laat-middeleeuwschen tijd te behooren. De oudste sporen met raadjes (gelijk deze) voor zoo ver ons bekend, dagteekenen uit de XIIIe en XIVe eeuw. Uit dien tijd zijn er gevonden, met raadjes van zes punten, in de burgt *Tannenberg*; zie Dr. J. von HEFNER und Dr. J. W. WOLFF, *die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen*, Francfort a/M. 1830, Fig. IX. 0 en IX. Pl." Dr. Janssen. Ter vergelijking zie de sporen uit de XVe en XVIe eeuw, afgebeeld in *le moyen âge et la renaissance*, T. IV. Pl. VI, XVI, XVII en XVIII.

Nº. 2. IJzeren spoor, beschadigd. » Wanneer de spits van deze afgebroken spoor rond, en niet vierkant was, zouden wij niet aarselen, er eene zeer oude, hetzij Romeinsche of Frankische afkomst, aan toe te kennen. Aan het gebruik van voetsporen met ronde spitsen, bij de Romeinen en Franken, is thans, na het vinden er van, tusschen echt Romeinsche en Frankische overblijfselen geen twijfel; zie o. a. een Romeinsche bij WIEDE *Catal. of the antiquities bronze in Mus. of the Jr. acad. Dublin* 1861, p. 600. Ook is er eene van brons in het Museum te *Weenen* tusschen de Hallstädter oudheden, en mijns oordeels van oud-italisch fabrikaat. Intusschen heeft men ook in den Frankischen tijd, waaruit zeer vele sporen bekend zijn, zich van sporen met ronde spitsen bediend, gelijk er o. a. te *Norderdorf*, *Fronstetter* en bij *Wijk* te *Duurstede* gevonden zijn. Sporen echter met vierkante spitsen zijn ons niet uit den Romeinschen, maar wel uit den Frankischen tijd voorgekomen.

(1) De vindingplaats der voorwerpen op Pl. XXV—XXIX afgebeeld is niet bekend, tenzij die er bij wordt opgegeven.

Tusschen de Norderdorfer oudheden in het Museum te *Augsburg* bewaard, vindt men er verscheidene, zoodat wij dan ook deze spoor tot den Frankischen tijd meenen te moeten brengen." Romeinsche sporen van brons en ijzer zijn nog onlangs gevonden op het kasteel *Salburg* (bij *Hamburg*) en te *Menz*; zij hebben voor het grootste gedeelte eene »pyramidale of kegelvormige punt": zie LINDENSCHMIT *die vaterl. Alth.* — zu *Siegmaringen*, S. 33. Fig. 29." Dr. Janssen. In het aangehaalde werk *le Moyen Age*, komt Pl. III. eene bronzen spoor voor met eene kegelvormige spits, afkomstig uit *Engeland*, 1334.

Nº. 3. IJzeren voetkluister. Zie bladz. 34.

» 4. IJzeren bijl, zijnde de vermaarde Francisca der Franken. Te *Dahlheim* is eene dergelijke bijl in een Gallo-Romeinsch graf gevonden, afgebeeld Pl. IV. Nº. 26. van Tome VIII *des publications* van het Luxemburgsch Genootschap.

Nº. 5. IJzeren lanspunt.

» 6. Een ijzeren dolk: de houten hecht is nog gedeeltelijk bewaard; uit den Spaanschen tijd. Zie bladz. 10.

Nº. 7. IJzeren lanspunt, in 1837 door werklieden aan stadswallen te 's *Hertogenbosch* gevonden.

Nº. 8. De scheede van een stilet. Afkomst *Cuijk*.

Nº. 9. Een hellebard, uit de XVIe eeuw naar het schijnt; vergelijk min of meer gelijksoortige, doch fraaijer versierde in den *Catalogue d'armes anciennes d'une des collections de Berlin*. Bruxelles, Slingeneijer, 1854, Pl. IV. Fig. 34 et 59, en DE VIGNE *vademecum du peintre*. Plaat 86, 100, 106, 107 en 110.

Nº. 10. IJzeren pijlpunt. »Zij is te veel geschonden om met zekerheid den ouderdom te kunnen bepalen; pijlpunten van soortgelijken vorm komen reeds in het Merovingisch tijdperk voor; zie LINDENSCHMIT *die vaterl. Alt. zu Siegmaringen*, Taf. VII, 12 en elders; maar zij zijn ook uit de XIIIe of XIVe eeuw overig. Bij de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te *Leiden* is er een, overeenkomstig met deze

en met eene andere door mij op het raadhuis te *Maastricht* gezien, welke laatste op de houten schaft tot opschrift had, dat die pijl afkomstig was van de belegering van *Soest* in het jaar 1300." Dr. Janssen.

PLAAT XXVI.

Nº. 1a en 1b. Een dolk met ijzeren schede, (zijnde een *Misericorde*), waarvan de greep uit een kruidhoorn bestaat, uit den tijd van Karel V. In de verzameling der Jkhⁿ. van den Bogaerde te *Heeswijk*.

Nº. 2. Een kling of espadon uit den tijd van Karel V. in 1805 in de rivier *de Aa* gevonden. Geschenk van den heer de Jong van Beek en Donk, 1831.

Nº. 3a, 3b en 3c. Een Italiaansch stilet, met eene gedamasquineerde scheede: de greep verbeeldt een jager met een musket bij den voet en een jagthond. Uit de XVIe eeuw. In 1839 op een akker te *Schijndel* gevonden. Geschenk van wijlen den heer L. Rijsterborgh.

Nº. 4. Een Chinesche kris; beschreven en in natuurlijke grootte afgebeeld in de *Handelingen* van het Genootschap over den jare 1841 bladz. 184, alwaar abusievelijk is opgegeven dat zij in den pastortuin van den emeritus predikant Ds. Hamelberg gevonden is. Daar Dr. Janssen het betwijfelde, of deze kris bij Romeinsche overblijfselen gevonden was, heb ik in 1860 daarnaar onderzoek gedaan. De heer Sneltjes verzekerde mij, dat hij deze lanspunt in zijn tuin eigenhandig uitgegraven had, zittende met de punt in eene aschgrauwe schaal, waarmede eene urne bedekt was, en dat hij deze Antiquiteiten aan Ds. Hamelberg ten geschenke gegeven had. Het is den oudheidkundigen niet onbekend, dat bij Montfaucon en Houben Chineesch aardewerk bij Romeinsche en Frankische oudheden gevonden zijn. De tijd en latere nasporingen zullen welligt dit raadsel oplossen.

Nº. 5. Een kling of espadon in October 1852 op het weiland *de Heum*, achter de herberg *het huisje ten Halve*

te *Vught* door H. van den Akker, Mr. timmerman, gevonden en tijdelijk in ons Museum geplaatst.

Nº. 6. Een kling of espadon, in 1849 gevonden bij het maken van den Orthenschen grintweg. Geschenk van wijlen den heer L. Rijsterborgh. Vergelijk voor de degenen Nº. 2, 5 en 6. Pl. V. Fig. 22, 29 van den *catalogue d'armes anciennes d'une des collections de Berlin. Bruxelles, Slingeneijer, 1854.*

PLAAT XXVII.

Nº. 1. Een metalen marmiet, denkelijk uit de XVIe eeuw. Wijlen de heer Fenema, van wien deze afkomstig is, heeft er het volgende bericht bijgevoegd. »Deze pot is in den jare 1818 te *Lith* gegraven uit een stuk bouwland, genaamd het *Hof*, gelegen aan den Valkschen weg, omgeven met eene diepe gracht, waarschijnlijk geweest een kasteel, door C. Tukker.»

Nº. 2. Een bronzen marmietje in natuurlijke grootte afgebeeld, ofschoon op de Pl. $\frac{1}{10}$ er bijstaat. Het kwam in ons Museum met allerlei Romeinsche en Frankische oudheden te *Cuijk* gevonden. Indien er niets tegen is, dit speelgoed van Romeinsche afkomst te beschouwen, zou de marmiet Nº. 1. eveneens Romeinsch kunnen wezen.

Nº. 3. Eene lamp van gebakken aarde met 3 tuiten, om er oliepitte in te leggen; in voorgaande eeuwen in gebruik geweest bij de Kruisheeren van St. Agatha te *Cuijk* en van daar afkomstig. Vergelijk het aangeteekende bij Pl. XIV. Nº. 6.

Nº. 4. Een tinnen veldflesch, bij het graven in het Cuijsche veld (Hoogveld), ruim 2 voet diep door den arbeider Berten Christiaans gevonden, 1846. Van wege de provinciale Commissie van oudheden aangeboden.

Nº. 5. Een gegoten bronzen voorwerp met twee tuitjes eenigzins in den vorm van eene hanglamp. Zie bladz. 27.

Nº. 6. Een metalen lepeltje of scheppertje. Met Romeinsche Antiquiteiten uit *Cuijk* aangekocht.

PLAAT XXVIII.

Nº. 1. IJzeren mes.

» 2. Beenen mesje.

» 4 en 5. Een ijzeren mes: het houten hecht is met koper ingelegd. Dit mes op zijn plat en op zijn kant geteekend.

In 1839 gevonden te *Esch* en geschonken door wijlen den heer D. J. de Wijs.

Nº. 3. Een dergelijk mes tusschen Romeinsche en Frankische oudheden afgebeeld in Houbens' *Denkmäler, zu Xanten*. Taf. 47. Nº. 7.

Wij hebben deze afbeelding hierbij gevoegd, omdat dit mes veel overeenkomst heeft met het voorgaande. Naar de versiering op den kant van ons mes (nº. 5) te oordeelen, moeten zij beide tot het Frankische tijdvak worden gebragt.

Nº. 6 en 8. Twee mesjes met koperen hechten: Nº. 8 is in het hecht merkelyk beschadigd. Uit de XIIe of XIIIe eeuw.

In 1842 gevonden bij het uitgraven van een toren aan stadswallen te *'s Hertogenbosch*, tusschen het Bastion Maria en de St. Janspoort.

Nº. 7. Gedamasquineerd ijzeren hecht of gevest van een sabel.

PLAAT XXIX.

Nº. 1 en 1a. Een bronzen snuiter, uit de XIVe of XVe eeuw.

Nº. 2a. Een gedeelte van den rand van de Frankische urne, afgebeeld op Pl. XIII. Nº. 2.

Nº. 2b. Een gedeelte van den rand van de Frankische urne, afgebeeld op Pl. XIII. Nº. 3. Zie bladz. 130.

PLAAT XXX.

Geloftesteen van Hercules Magusanus. Zie bladz. 38—49.

PLAAT XXXI.

Kaartje van het land van *Cuijk* met de Romeinsche heirstraat.
Zie bladz. 16--27.

BIJVOEGSEL.

Bladel en Netersel.

In het najaar van 1864 werd in de dagbladen medege-
deeld, dat men bij het omwerken van den grond bij de
kerk te *Netersel*, een gehucht van *Bladel*, de grondslagen
ontbloot had van het aloude koninklijke slot, in de geschie-
denis *Pladella villa* genaamd. Dit bericht trok de aandacht
van allen, die wisten, dat Karel de Eenvoudige, Koning
van *Frankrijk*, als Koning van *Lotharingen*, in 922 op dit
paleis, Dirk I. graaf van *Holland*, met aanzienlijke giften in
Noord-Holland begiftigd had; men hoopte dat deze gelegenheid
zou worden waargenomen, om den twijfel weg te nemen
aangaande de ligging van *Pladella villa*, uit welke plaats
het charter van dien Koning gedagteekend is, en het geschil
op te lossen tusschen de vaderlandsche geschiedschrijvers,
van Loon, Huydecoper en van Heurn. Het bestuur van het
Noord-Brabantsch Genootschap heeft mij de eervolle taak
opgedragen, een hernieuwd onderzoek in te stellen naar de
ligging van het kasteel van *Bladel*. Ik meen daaraan het
best te beantwoorden, door in volgorde de berigten daarom-
trekt bijeen te brengen.

In het jaar 800. Volgens Gramaye in *Taxandria*, was
Drogo ⁽¹⁾, tweede zoon van Karel den Groote, hertog van

(1) Over Drogo, een natuurlijken zoon van Karel den Groote, in 820
abt van *Lucent* en van 823 tot 855 bisschop van *Metz*, zie men *l'art de*
vérifier les dates. T. X. p. 458, en *biographie universelle*. T. XII. p. 31.
Waar Gramaye gehaald heeft, dat deze Drogo, denkelijk voor hij geeste-
lijke werd, hertog van *Kempenland* geweest is, heb ik niet gevonden.

Campinia, d. i. *Kempenland*, geweest. Hij deelt dit mede onmiddellijk na zijne berigten over *Bladel*, en schijnt aan Drogo het slot te *Netersel* als residentieplaats aan te wijzen. Volgens hem was *Kempenland* toen veel uitgestrekter dan het latere vierde kwartier der Meijerij van dien naam. In de kerkelijke geschiedenis komt onder het bisdom van *Luik* een archidiaconaat van *Kempenland* voor, dat in zeven concilia of dekenschappen verdeeld was, als van *Hilvarenbeek*, *Cuijk*, *Woensel*, *Maseijk*, *Beeringen*, *Susteren* en *Wassenberg*, en hetgeen bijna geheel *Noord-Brabant*, *Hollandsch* en *Belgisch Limburg*, en nog eene strook lands bevat der Pruisische Rijnprovinciën, *Zuid-Holland*, *Zeeland* en der provincie *Antwerpen* ⁽¹⁾: wat er ook van dezen Drogo en het hertogdom *Kempenland* zij, wij meenden deze legende niet te mogen terughouden, te meer omdat het kasteel te *Netersel*, natuurlijk moet bestaan hebben, vóór dat Karel de Eenvoudige daar eene dagvaart hield.

922. In dit jaar had de vermaarde schenking plaats van genoemden koning aan den eersten bekenden graaf van *Holland*. In den giftbrief leest men: *actum Pladella Villa feliciter. Amen*. Wij zullen aanstonds zien, dat onze oudste geschiedschrijvers eenparig mededeelen dat hier *Bladel* bedoeld is. In middeleeuwsche schriften beteekent *Villa* volgens Ducange eene aanzienlijke huizing; veeltijds wordt er *dominicalis*, *publica* en *regia* bijgevoegd. De *Villa* te *Bladel*

(1) De Eerw. Heer C. B. de Ridder te *Brussel*, heeft een zeer belangrijk werk geleverd over de indeeling van het bisdom *Luik*, vóór het jaar 1559 in zijn *Notice sur la géographie ecclésiastique de la Belgique, avant l'érection des nouveaux évêchés au seizième siècle*, geplaatst in Mgr. DE RAM, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*. T. I. p. 9, 234 et 264, waarin al de kersspelen van elk diaconaat worden opgegeven, ten getale volgens Bucherius van 361, zeker een uitgestrekt grondgebied genoeg voor een hertogdom. Dezelfde schrijver heeft aan zich de oude geschiedenis van *Noord-Brabant* nog verplicht door zijn *Notice sur les limites de l'ancien diocèse de Liège depuis la Meuse jusqu'à la Dyle*, voorkomende in *Revue d'histoire et d'Archéologie*. T. I.

schijnt in dien tijd zoo bekend te zijn geweest, dat er geen van die onderscheidingstermen bij behoeften te worden uitgedrukt.

1300. Aan onze oudste kronijkschrijvers van *Maerlant* ⁽¹⁾, Melis Stoke ⁽²⁾ en Jan de Klerck ⁽³⁾ was dit niet ontgaan.

De eerste zegt:

»Tote Bladele tere stede,

Een dorp dat op de Kempene staet.”

en de tweede:

»Tote Bladel tere stede,

Dat een dorp is ende zoo heet.”

de Klerck zingt:

Tote Bladele in ene stede

Een dorp dat op die Kempine staet.

1340. Het huis van *Netersel*, met al de goederen daartoe behorende, schonk hertog Jan III. van *Brabant*, aan de abdij van *Postel*, doch hij behield aan zich de heerlijkheid en het regt om de kapel te vergeven ⁽⁴⁾.

1555. Keizer Karel V. wilde als hertog van *Brabant*, dat de pastoor van *Bladel* tot gemak der ingezetenen van *Netersel*, eenen kapellaan zou stellen in de kapel van genoemd kasteel, en dat daar ter plaatse een kerkhof zou worden aangelegd. De keizer spreekt in zijn vergunbrief »van zijne kastrale kappelle te *Netersel*,” waaruit men zou mogen afleiden, dat het kasteel geheel of gedeeltelijk nog aanwezig was ⁽⁵⁾.

1609. In dat jaar legde Gramaye de laatste hand aan zijn bekend *Taxandria*, waarin hij spreekt van grondslagen en kelders van dit koninklijk slot ⁽⁶⁾.

(1) *Spiegel historiael* (2) *Rijmkronijk* (3) *de Brabantsche geesten*, volgens drie handschriften. Het vierde handschrift heeft een dorp „dat opten Rijn steet,” doch de uitgever Willems verklaart zich ook voor de *Kempen*

(4) Mr. Ackersdijk over de *ligging der Pladella Villa*, geplaatst in de *werken der Leidsche Maatschappij*. Dl. III. bladz. 341 en Coppens *beschrijving van 't bisdom van 's Bosch*, Dl. III. St. II. bladz. 146.

(5) *Hic Palatium regis loco, qui hodieque Nedersel (quasi infernum*

Wendelinus spreekt in zijne uitgave der *leges salicae* insgelijks van de grondslagen, kelders en het muurwerk van dit slot ⁽¹⁾.

1670. Van Oudenhoven in zijne *beschrijvinghe van de Meijerije van 's Hertoghen-Bossche* (pag. 5) de woorden van genoemden Wendelinus aanhalende, zegt:

» Wij hebben in onze jeught deze ruïne ende fondamenten menichmael gezien, maar niet zoodanich, ghelijck Vendelius die hier beschrijft. Dat hier eertijts wel een heeren ofte edelmans huijs gestaen heeft, is wel waerschijnlijk, maar dit zoodanich een Pallys zoude gheweest zijn, dat en wijst noch het begrijp van de plaets, noch de groote van de kelders noch de over-gebleven ruïne niet uit.»

1734. Nu komen wij tot de mededeeling van den vermaarden geschiedschrijver Gerard van Loon, die zich de meeste moeite heeft gegeven om de *Pladella Villa* toe te lichten. Wij willen hem zelven laten spreken: welk hof, zegt hij » sedert *Bladel* genaamd bij *Reusel* in de Meijerische Kempen legt, en te die tijden een zeer prachtig en door zijne gragten omvange vierkant Hof in het Taxandersche Graafschap was, doch thans veeltijds de Nederzaale (*Sala inferior*) genaamd is. En hoewel het sedert geheel verwoest is geworden, en in de voorgaande eeuw des zelfs verwulfd kelders, zwaarwigtige muurbrokken, en andere overblijfsels van 't voorgaande gebouw onbetwistbaare getuigenis van des zelfs oude deftigheid gaven, zoo worden thans aldaar slechts de vierkante grond, op welken het is gebouwd geweest, en de rondom den zelven gedolvene watergragten, zoo en in

palatium dicas) vocatur (paraecia et alibi peculium Postulanensium) fuit olim, et monstrantur vestigia, caveae, foveaeque insignes.

(1) *Wendelinus ad leg. Salic. cap. 16, fol. 108. Pladellae enim fuit super estque in ruinis hactenus villa publica seu Lantham, publicum in comitatu Tazandrico palatium et Sala ut vocatur inferior (die Niedersael vulgo) nomen retinet; cujus ostenduntur ingentes caveae murique ac fundamenta palatii veteris amplitudinem testantia.*

diervoorge gevonden, als die hiernaast verbeeld, en op orde van den Heer Elias de Joncourt, Predikant in de Walsche gemeente en Hoogleeraar in 's *Hertogenbosch*, op de plaats zelve afgetekend zijn." Op het plaatje komen de kerk van *Netersel*, een vierkante plek gronds, aan drie kanten in zijne grachten, en de koningshoef voor. Zij, die het kerkje van *Netersel* kennen, zien aanstonds dat de afteekening daarvan juist is. Ik heb den Heer Snieders burgemeester van *Bladel* en *Netersel* het plaatje uit van Loon toegezonden; uit zijn brief, straks mede te deelen, zal blijken, dat het volgens opgave van van Loon op de plaats zelve geteekend is. Ook was de predikant de Joncourt niet in staat (1) om van Loon een valsche teekeningetje in de hand te spelen.

1772. Van Loon heeft over zijn berigt omtrent het kasteel van *Bladel* eene hatelijke berisping ontvangen van Huijdecoper in zijne aanmerkingen op de rijmkronijk van Melis Stoke. Deze beweert tegen alle geschiedschrijvers in, dat de brief van Karel den Eenvoudige niet te *Bladel*, maar te *Bladoldi-villa* in het land van *Beauvais* (2) gegeven is en beweegt hemel en aarde, om van Loon, op wien hij het hevig gemunt had, in het ongelijk te stellen; doch hij wordt om zijne hatelijke kritiek op zijne plaats gezet door den gemoedelijken Kluijt (3).

(1) Althans dit mag men van het karakter van zoo een man niet verwachten. Zie zijn leven vrij uitvoerig door mij beschreven in de *geschiedenis der Illustre en Latijnsche scholen te 's Hertogenbosch* bladz. 24—28.

(2) T. a. p. bladz. 217.

(3) „Nuperrime tamen Vir Ill. Huijdecoper ad Stoke T. I. p. 223—226, multis probare studuit, hanc chartam datam esse anno 849. Sed frustra, et suam in re Diplomatica inicitiam vehementer prodidit. Quot autem novos hinc in historiam genuinam errores induxerit, non est quod dicam. Ferendus autem esset, nisi tam acerbis ac contumeliosis verbis in Patriae nostrae Historiae scriptorem elegantissimum, etsi suis naevis ut omnes sumus homines, haud carentem, Ger. van Loon invecus fuisset, eum ubique perstringens, nec eo magis meliora docens, sed contra plurima a Loonio bene dicta castigans ac depravans." *Hist. Crit. Com.*

1776. Van Heurn was door de aanmerkingen van Huijdecoper zoo zeer uit het veld geslagen, dat hij in zijne *historie der stad en Meijerij van 's Hertogenbosch* (Dl. I. bladz. 57) zich omtrent *Bladel* wèl hield aan het steeds aangenomen gevoelen, doch omtrent het kasteel van *Netersel* zich zeer ongerijmd uitliet en met zich zelven in tegenspraak kwam. »Ik heb mij, zegt hij, wanneer ik mij te *Eersel* in het jaar 1765 bevond, naar *Netersel*, dat er niet ver afligt, begeven om na te speuren, wat ik hier van ontdekken kon. Niets is er echter van, bij mijn gevonden; en de huislieden aldaar verzekerden mij, dat zij niet wisten, dat er thans eenige grondslagen van een oud slot waren, zoodat het schijnt, dat die thans weggeruimd, en de graften gevuld zullen zijn.» In eene noot neemt hij terug wat hij hier zegt: deze luidt aldus. »Uit het verhaal van kundige lieden, die te *Netersel* bekend waren, is mij voorgekomen dat er zeker een kasteel aldaar geweest zij, waarvan de grondslagen, geene vijftig jaren geleden, nog te vinden waren.»

1806. Van de Graaff zegt in zijne *Beschrijving van het departement Brabant*, bladz. 544. »Het dorp *Netersel* is alleen merkwaardig, omdat hier het bekende koninklijk paleis gestaan heeft, waarvan nog de koningshoef den naam draagt en van hetwelke nog eenige overblijfsels in den grond aanwezig zijn.»

1834. Wijlen Mr. W. C. Ackersdijck, heeft zich het meest verdienstelijk gemaakt, om de ligging van *Pladella Villa* na te sporen, én in zijne berigten, in Hanewinkel's *beschrijving der stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*, opgenomen én vooral in zijne door ons reeds genoemde *verhandeling*, voorkomende in de werken der Leidsche maatschappij. Hij heeft echter te veel aan Huijdecoper toegegeven, wanneer hij het volgende ter nederschrijft: »Het is zoo, zegt hij, het verhaal van van

Holl. II. 16. Ik heb aan van Loon, die in de Nederl. penningkunde nog door niemand overtroffen is, een biograpisch artikel gewijd in den *Volks-Almanak* voor R. C. door Alberdingk Thym, jaargang 1852, en in de *Revue numism. Belge*, Tom. II, 2^e s. pag. 316.

Loon daaromtrent is verward en de afbeelding door hem in den jare 1734 medegedeeld, is valsch: men heeft hem daarmede misleid: Mr. J. H. van Heurn heeft zulks in zijne *Historie der stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*, op grond van in den jare 1765 eigen ondervinding aan den dag gelegd; meermalen mij te *Bladel* bevonden hebbende, is het mij ook zoo gebleken: de predikant in de Walsche gemeente en hoogleeraar te 's *Hertogenbosch*, E. de Joncourt, had zulks, zoo hij meende, op de plaats zelve laten afteekenen, en aan van Loon medegedeeld en hij is dus te dien opzichte niet te beschuldigen, maar het moet de onbekende afteekenaar geweest zijn, die het bedrog gepleegd heeft; bij de afteekening staat: A. Z. fecit," wie daar mede bedoeld is weet ik niet."

Van Loon had bij het kaartje aangeteekend »de tegenwoordige kerck van het dorp *Bladelle*» had hij daarentegen gezegd »*Netersel*,» zou Ackersdijck niet zelf in dwaling gevallen zijn.

1864/5. Deelen wij thans mede, wat ons dit jaar is bekend geworden. Onze medebestuurder, de heer Mr. J. P. van Blarkom, zag in het najaar te *Netersel* de grondslagen van het vorstelijk Hof ontbloot en begreep te regt dat een paar steenen daarvan voor ons Museum ter vergelijking van belang zouden wezen, weshalve hij ons aan zich verplicht heeft die op te zenden. Ik heb deze zoogenaamde reuzenmoppen door den Architect, den heer J. Bolsius, laten onderzoeken, die verklaarde, dat de metselspecie bestaan heeft uit Luiksche kalk en gewoon Kempensch zand, en dat de steenen van leem gebakken zijn denkelijk op de plaats zelve, in een veldoven, dat het leem slecht bewerkt en doorkneed was, zonder naauwlettend toe te zien, dat voor denzelfden oven dezelfde klei gebruikt werd. De eene steen is lichtrood, de andere lichtgeel: zij zijn 27 tot 28 duim lang, half zoo breed en een vierde zoo dik. Sedert jaren ben ik er op bedacht geweest, om de grootte der steenen van oude gebouwen in dit gewest op te meten en later ook om enkele in onze verzameling neêr te

leggen: daardoor ben ik nu in staat een steen uit de Woerd te *Deursen* (zie bl. 29) te *Deuteren* (zie bl. 33) en te *Hintham* (zie bl. 34) met de Neterselsche steenen te vergelijken, die slechts 24 tot 25 duim lang en dus 3 duim korter zijn, doch zij zijn graauw en harder gebakken, even als die van den Oijevaarsnest te *Oeffelt*, van het Oortje te *Vierlingsbek* en van het Gennepershuis tegen over *Oeffelt*. (Zie bl. 5.) De heer Bolsius zeide mij, dat hij bij het afbreken van zeer oude fondamenten uit mopsteenen, had opgemerkt, dat men de steenen in de middeleeuwen niet sorteerte, maar die op metselde gelijk zij van den oven werden aangevoerd en dat men destijds geene zoogenaamde steenfabrikanten had, naar overal in dit gewest steenen bakte, waartoe in de meeste plaatsen ruimschoots leem voorhanden is.

Dit herinnert mij aan eene legende uit *Leende*. Nadat de steenen in een veldoven gebakken waren om daarmee dethans nog bestaande parochie-kerk op te bouwen, gingen de ingezetenen op eene rij staan en gaven elkander de steenen over van den oven tot aan de plaats, waar de kerk gebouwd werd.

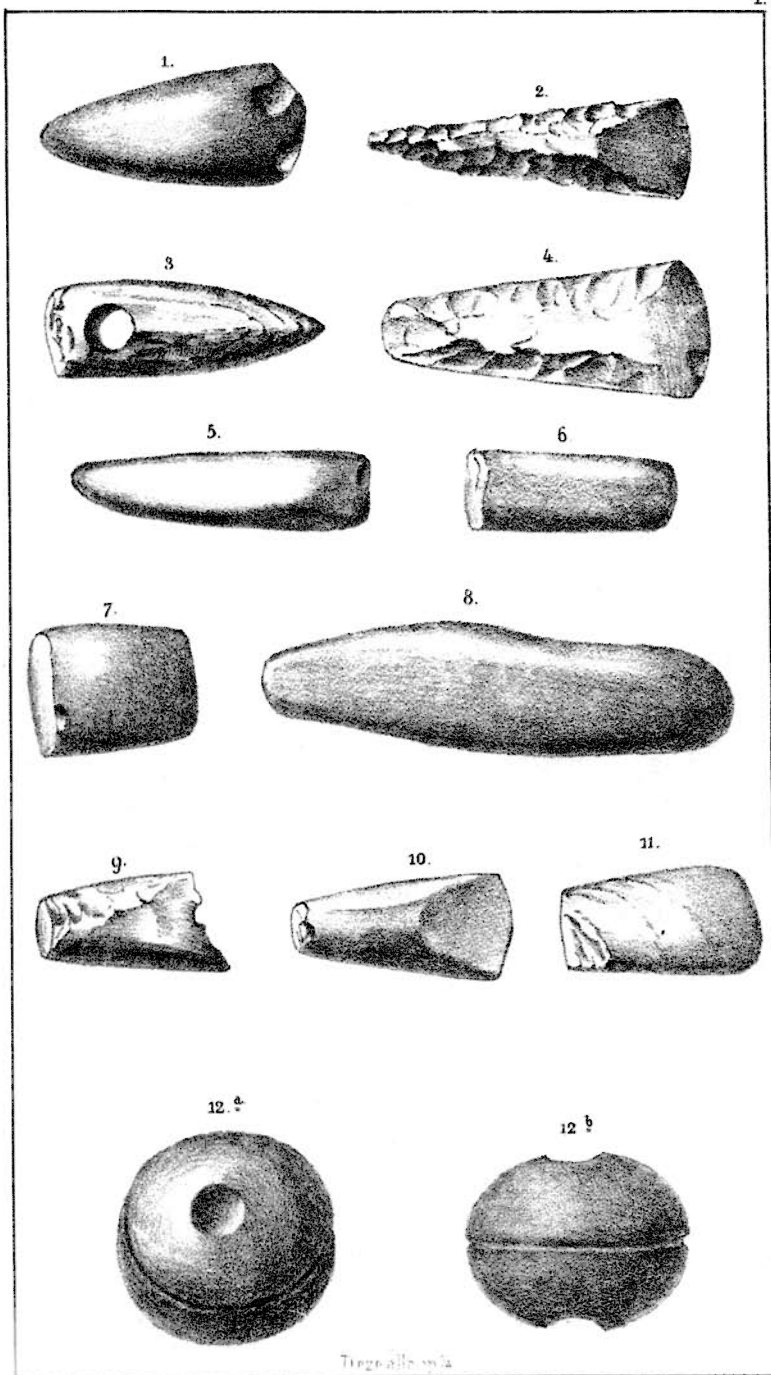
De Burgemeester van *Bladel* en *Netersel*, de heer Sieders had op mijne aanvraag naar de ontblootte grondslagen van *Pladella villa*, de goedheid mij de volgende inlichtingen mede te deelen.

»Op uw verzoek, schrijft hij, (d. d. 2 April j.l.) heb ik in loco onderzoek ingesteld in hoeverre het kaartje (ik had ZEd. den platten grond uit het werk van van Loon toegezonden) juist zoude zijn. Die ligging is tamelijk goed geteekend namelijk die der kerk, der ruïne, en der hoof: ook de loop der grachten is op de meeste plaatsen nog dezelfde. Voor ongeveer 50 jaren, zijn aan de Oostzijde de boomen weggenomen en de grachten gedempt, om op die plaats eene pastorij te bouwen. Men kent den vorigen toestand nog. Van de waterleiding, aan de Oostzijde uitgaande, vindt men nog duidelijke sporen: deze bragt het water van de grachten des kasteels in verbinding met de rivier de *Beerze*. De op-

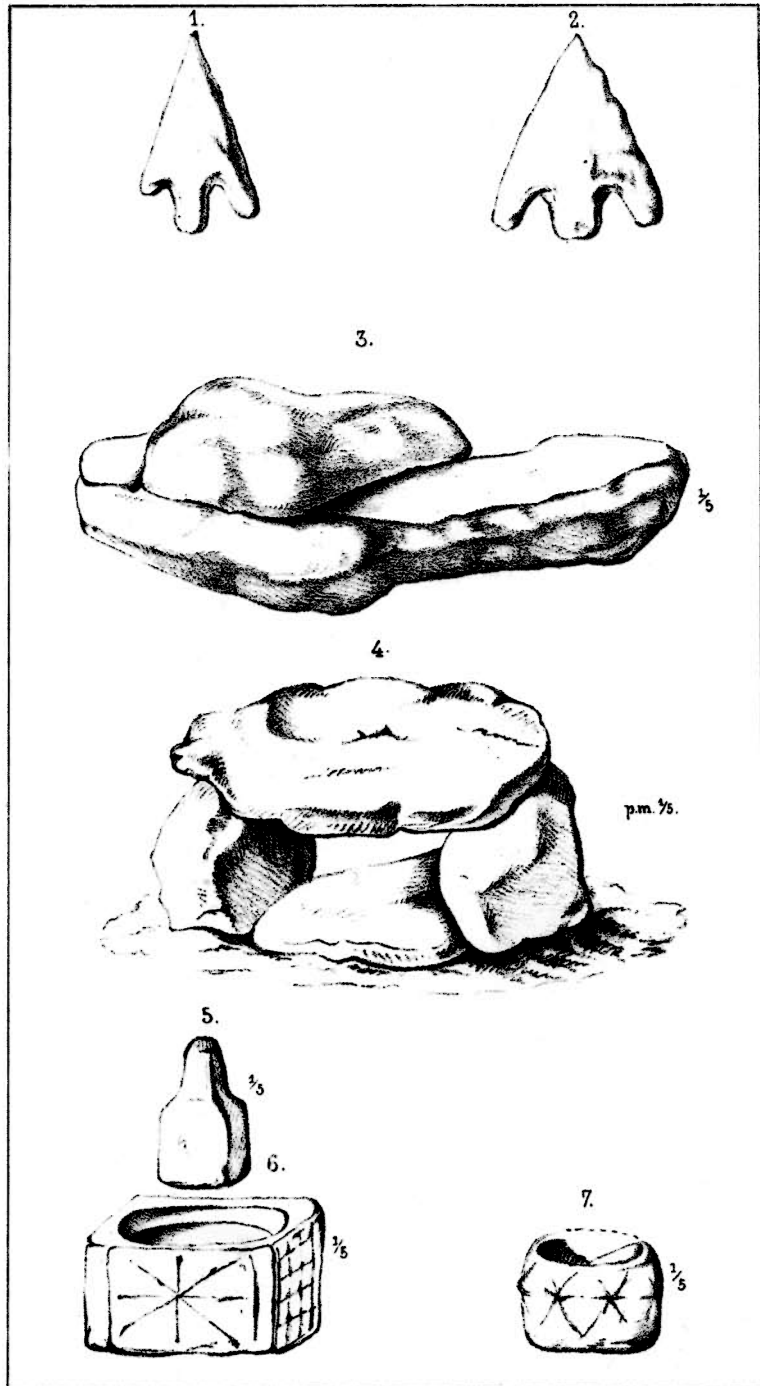
gravingen zijn met den winter geheel gestaakt. Men heeft bevonden dat de fondamenten zijn aangelegd op keijen, waarvan sommige $\frac{3}{4}$ Ned. el middellijn hebben. Voor het tegenwoordige zou elke opgraving ondoenlijk zijn, aangezien de grond er zeer laag en vol water is; beter is hiervoor de herfsttijd; te meer nog, omdat alsdan de veldvruchten zijn opgeruimd. Bij uwe overkomst enz." Ik breng namens het bestuur van het provinciaal Genootschap mijn welgemeenden dank aan den geachten Burgemeester, die even als zijne broeders, die door hunne letterkundige geschriften eene welverdiende vermaardheid verworven hebben, veel lust gevoelt voor de geschiedenis van oudheden van ons allen dierbaar *Noordbrabant*.

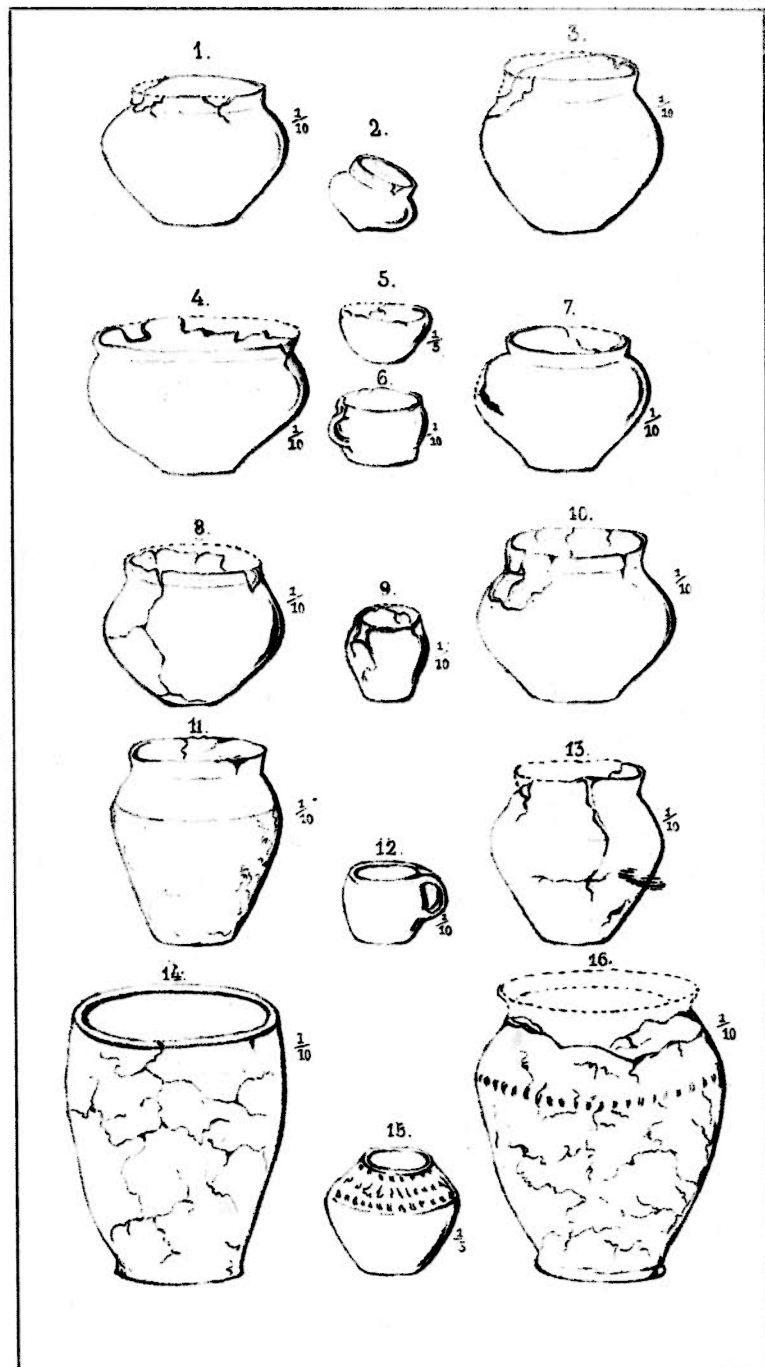
Vernemende dat de Aspirant-Ingenieur van den Waterstaat, de heer Leemans te 's Bosch, zich de Kempensche ruïne voor zijn vader had aangetrokken, schreef ik bij diens afwezigheid uit de stad, aan den geachten Directeur van het Leidsche Museum, Dr. C. Leemans, die mij met het volgende uittreksel uit een brief van zijn zoon vereerde. »Omtrent *Bladel* heb ik berigt; de opzigter heeft eene kadastrale teekening gemaakt van het terrein met aanwijzing der plaatsen, waar overblijfsels van het kasteel gevonden zijn. Voor het oogenblik is alles bedolven en wordt de grond bebouwd: binnen de enceinte staan eene kerk en eene zeer oude hoeve; de geheele uitgestrektheid is zeer groot. Zoodra ik die kanten uitkom, zal ik alles eens naauwkeurig opnemen." Daar mijn oude akademievriend het plan heeft dit onderwerp voor de koninklijke akademie van wetenschappen verder na te gaan en te behartigen, mogen wij omtrent *Pladella villa* meer naauwkeurige berigten te gemoet zien.

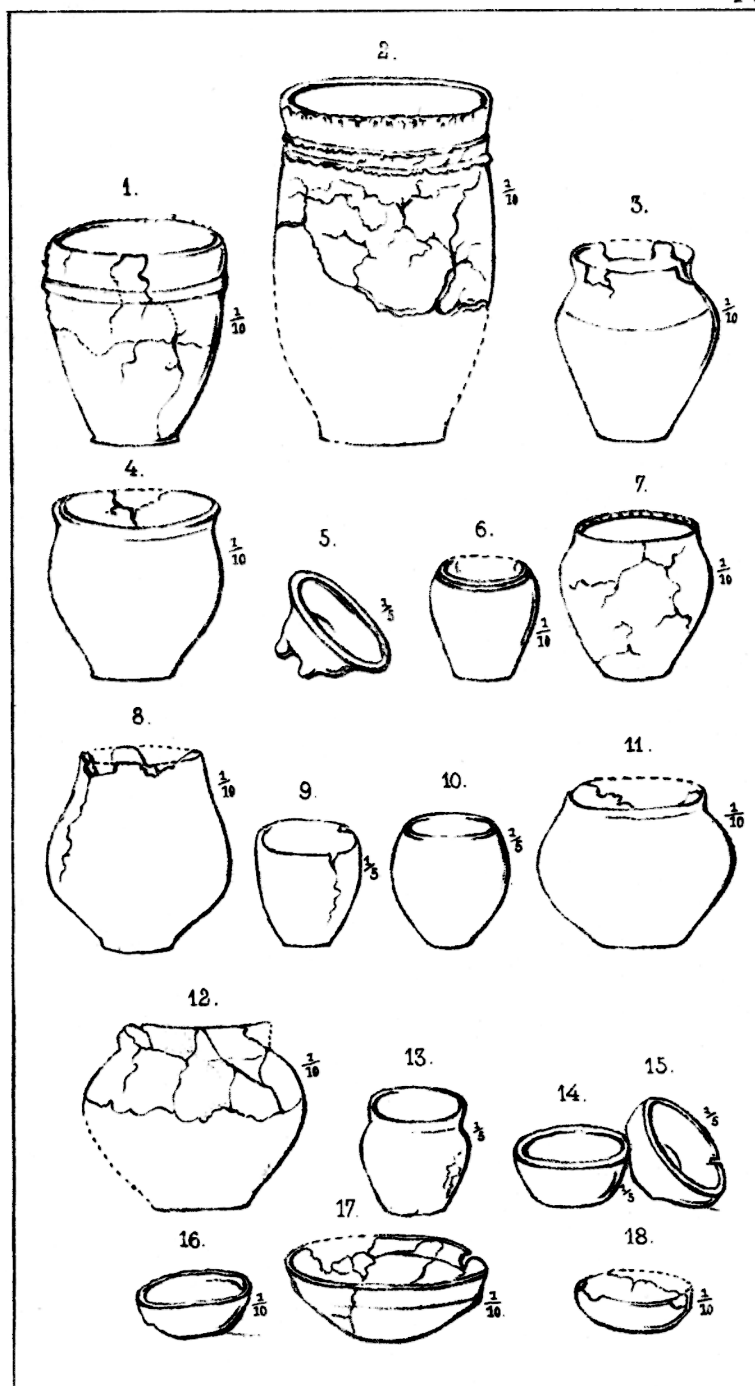
EINDE.

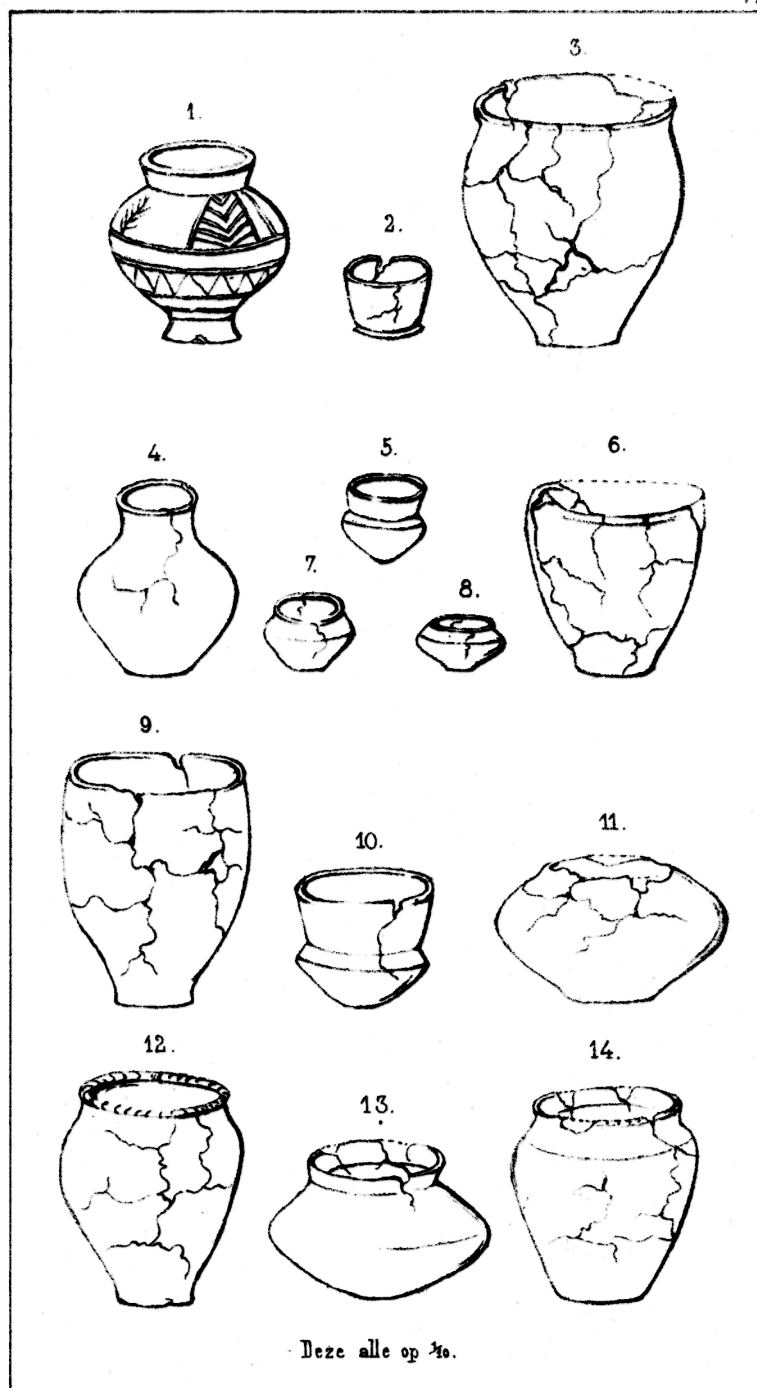

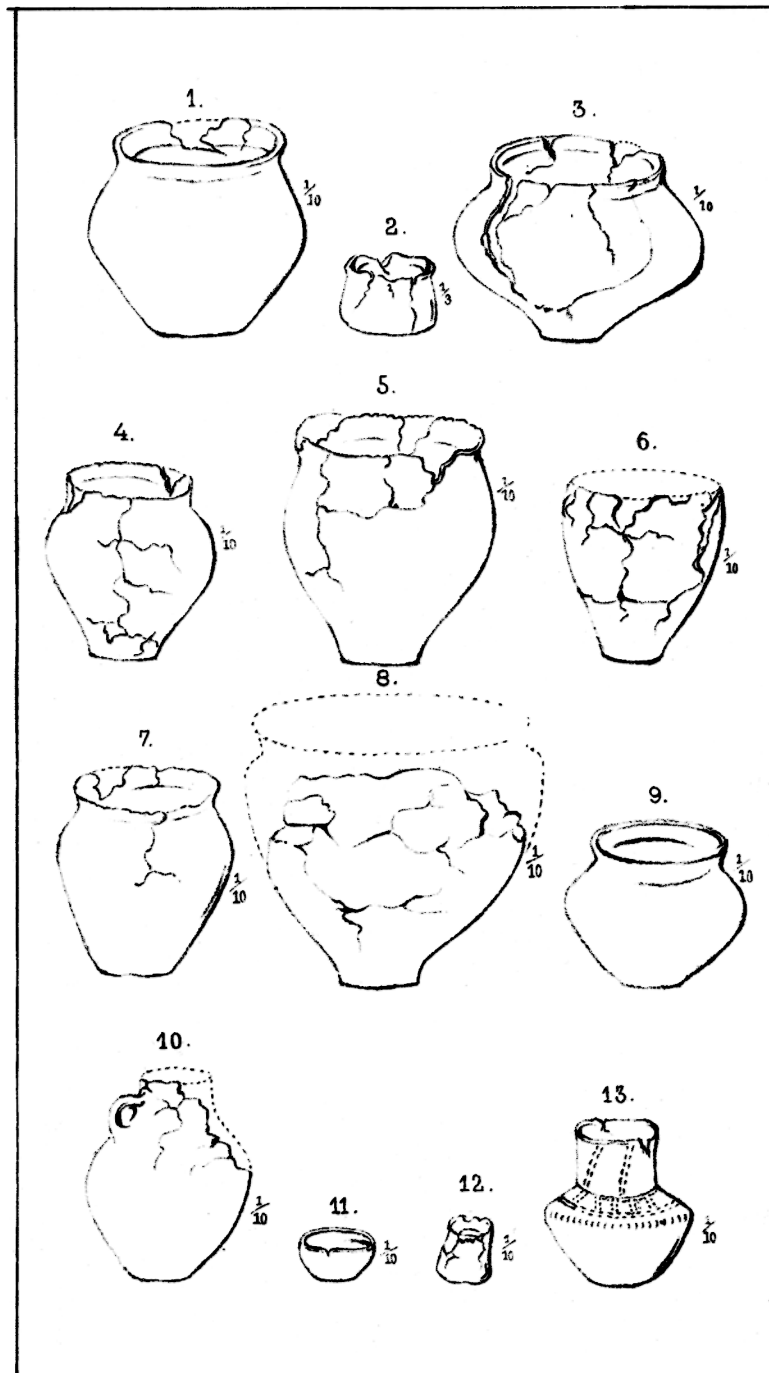
Dagobert v. d. W.

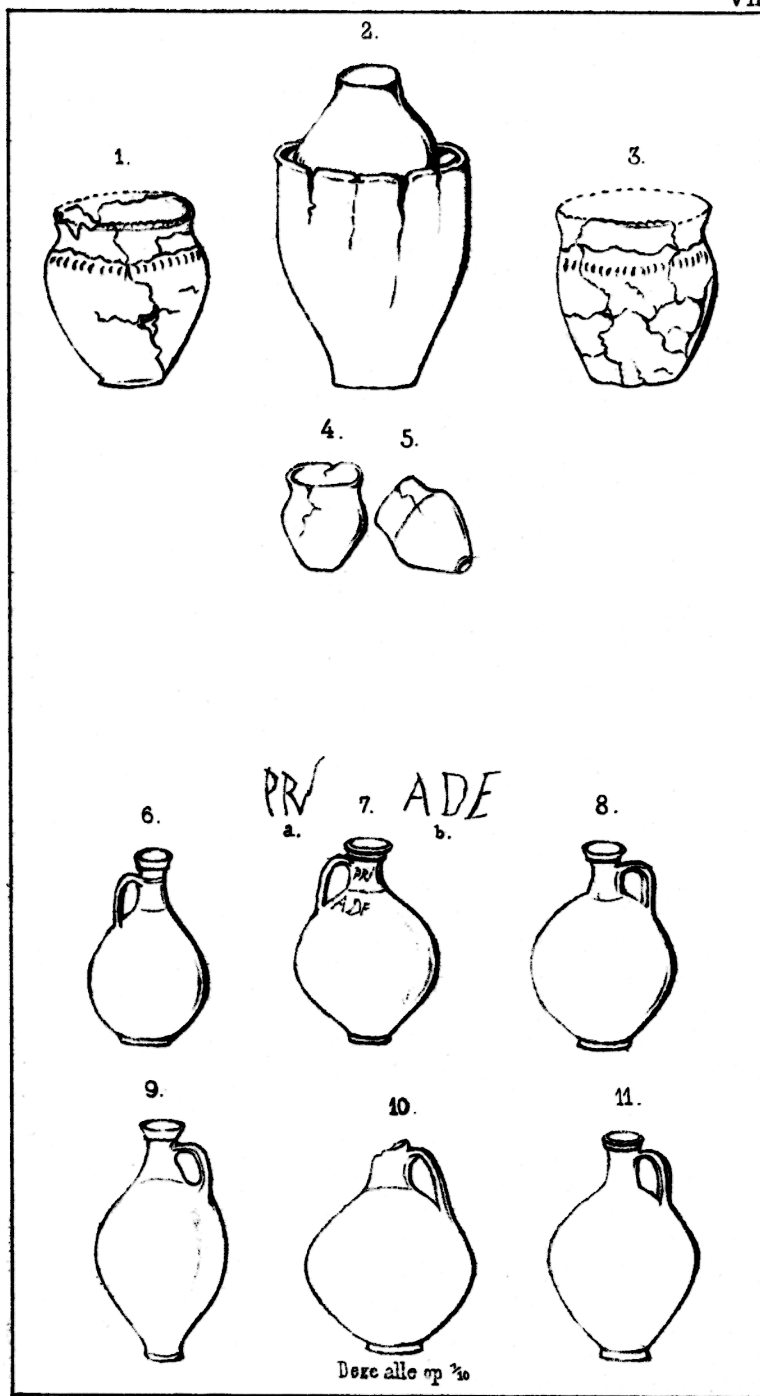

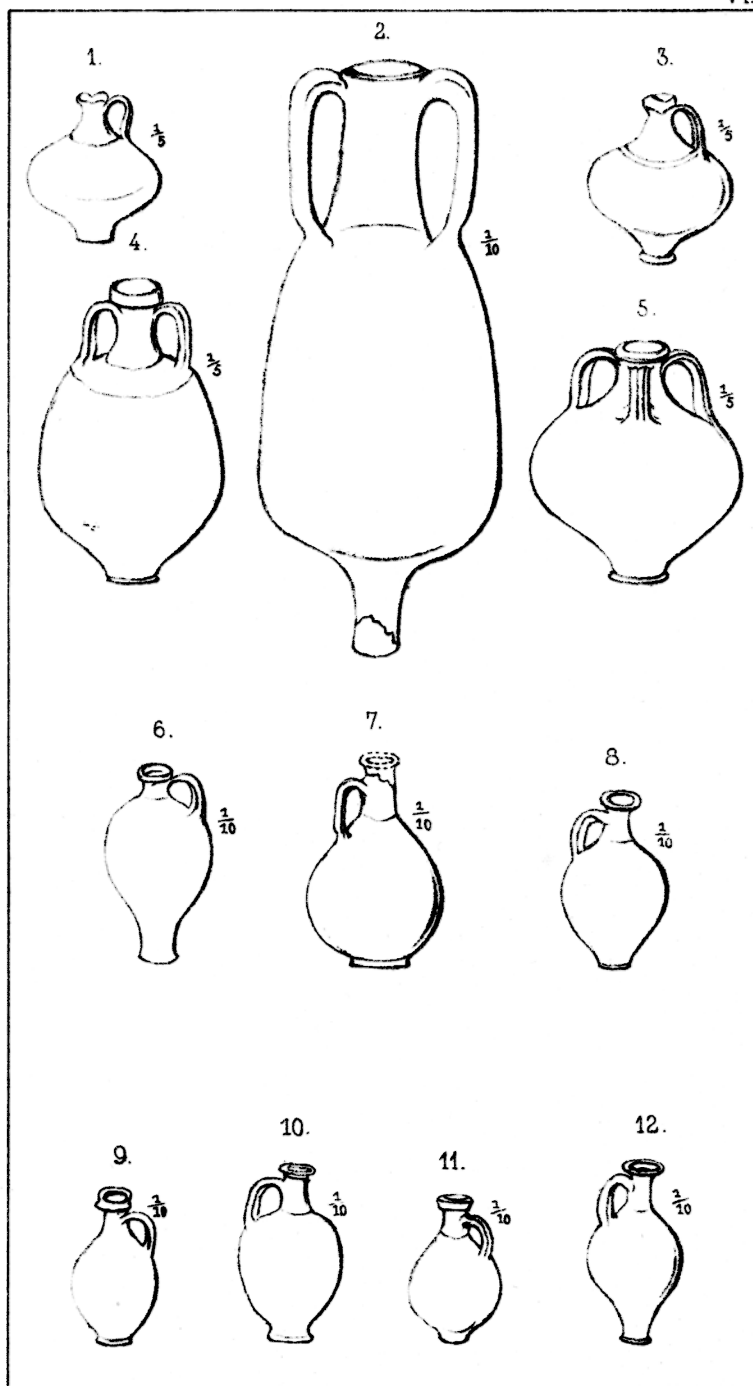

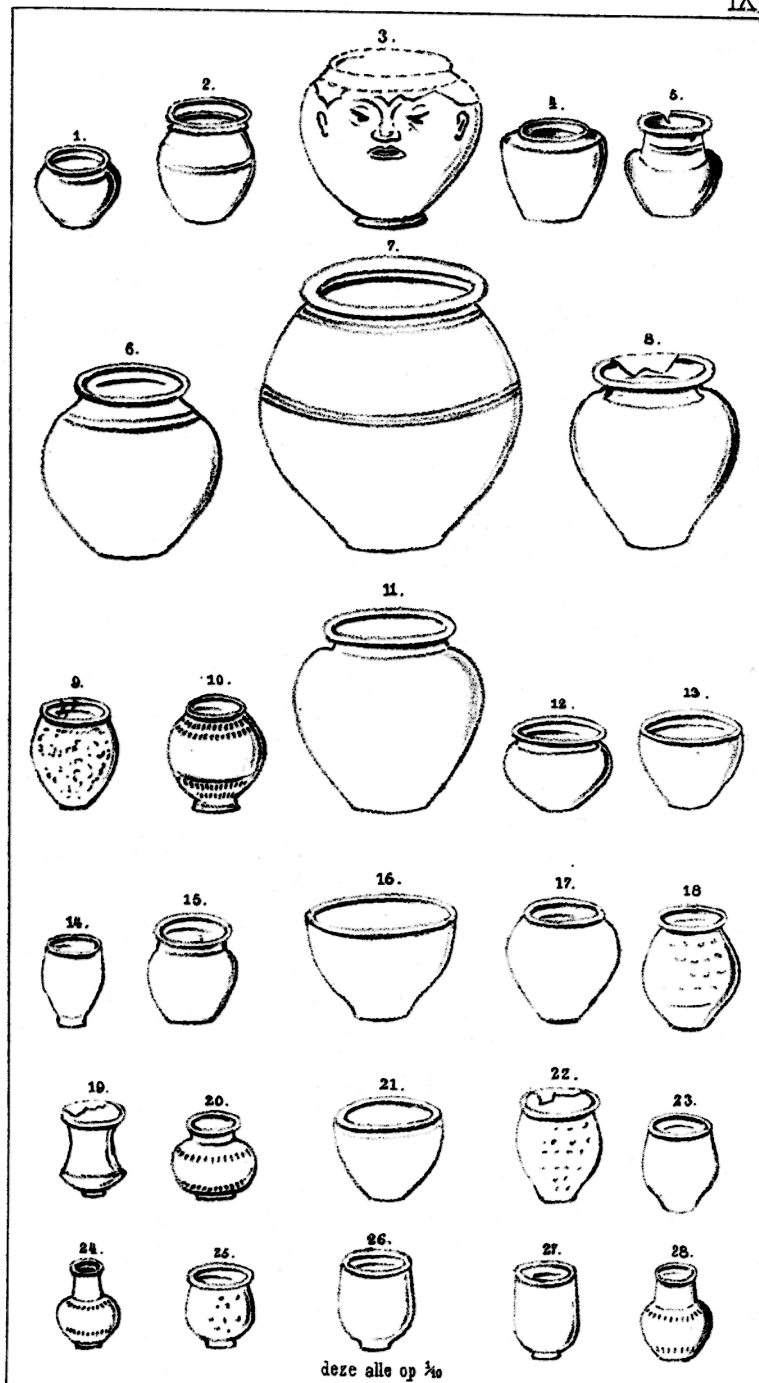

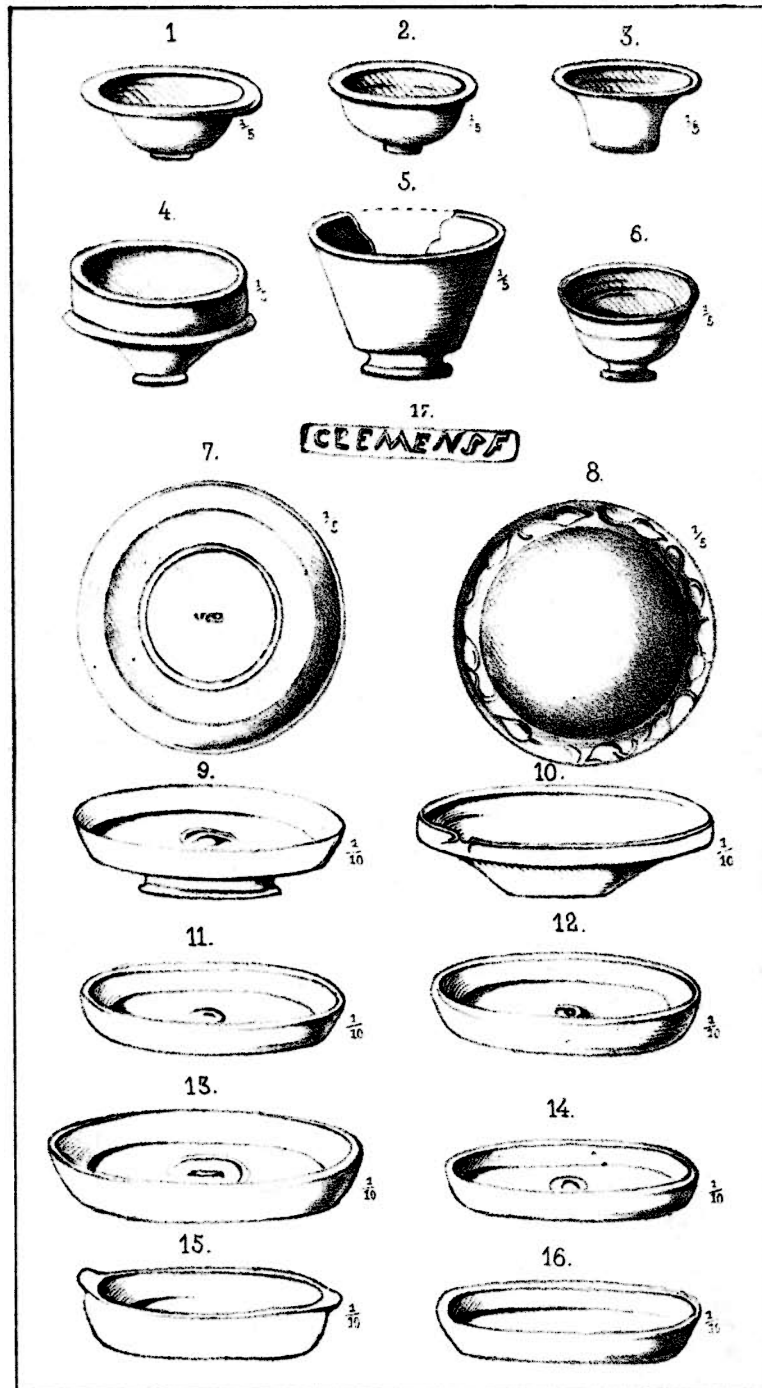

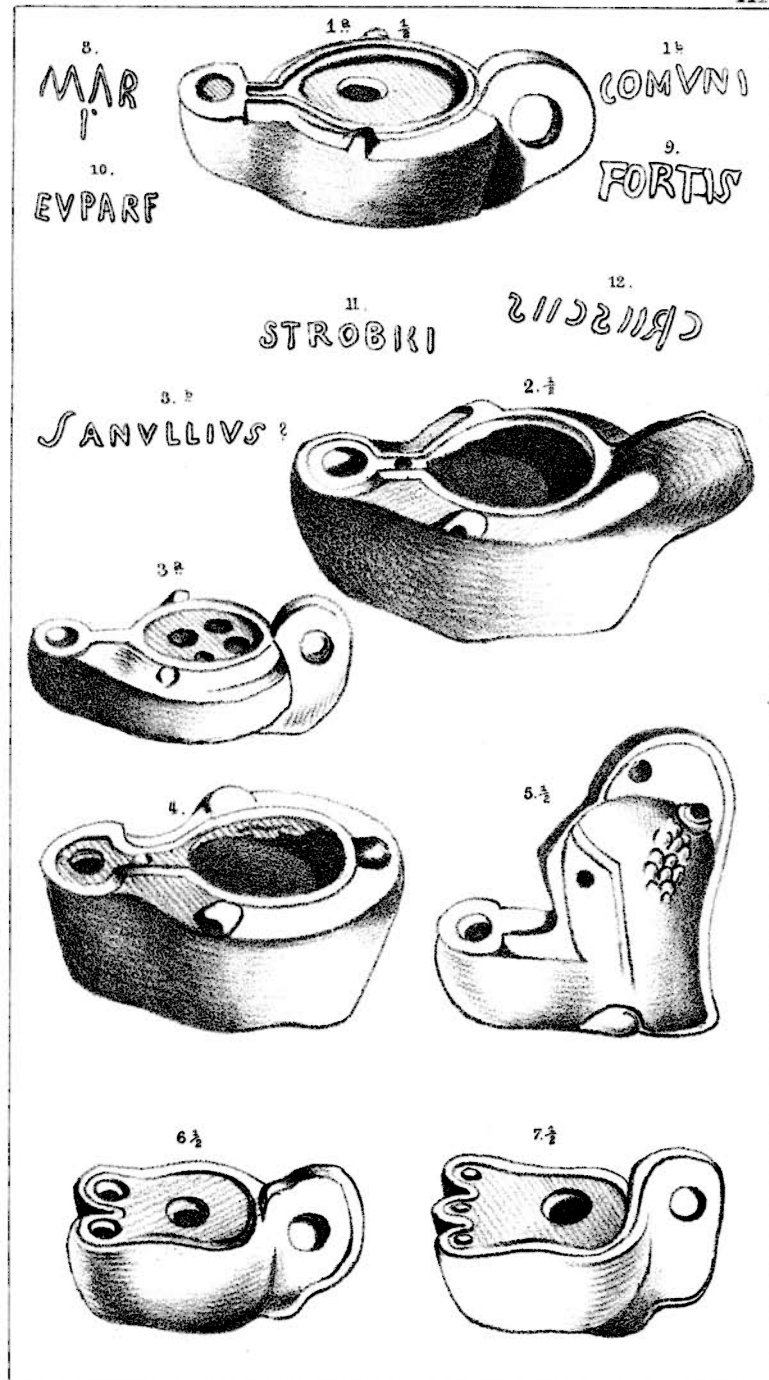

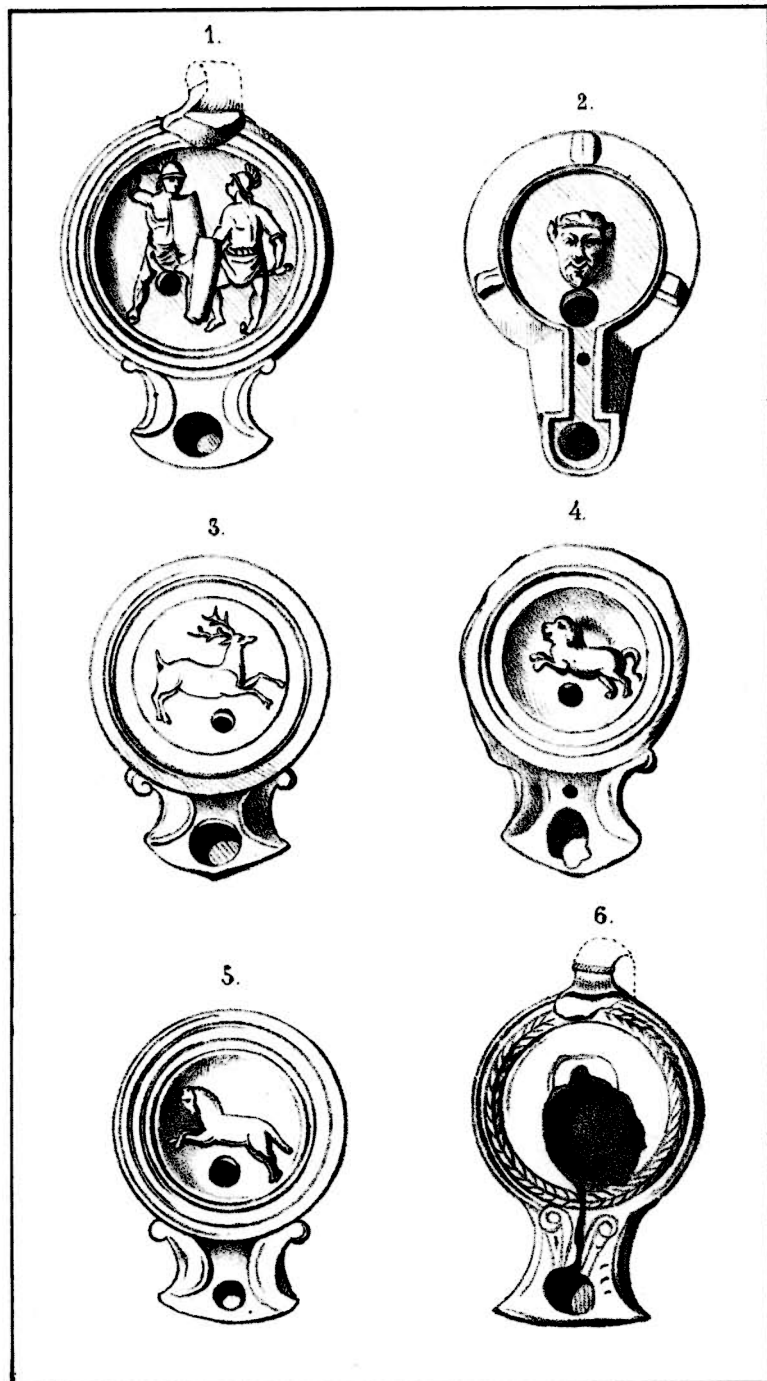

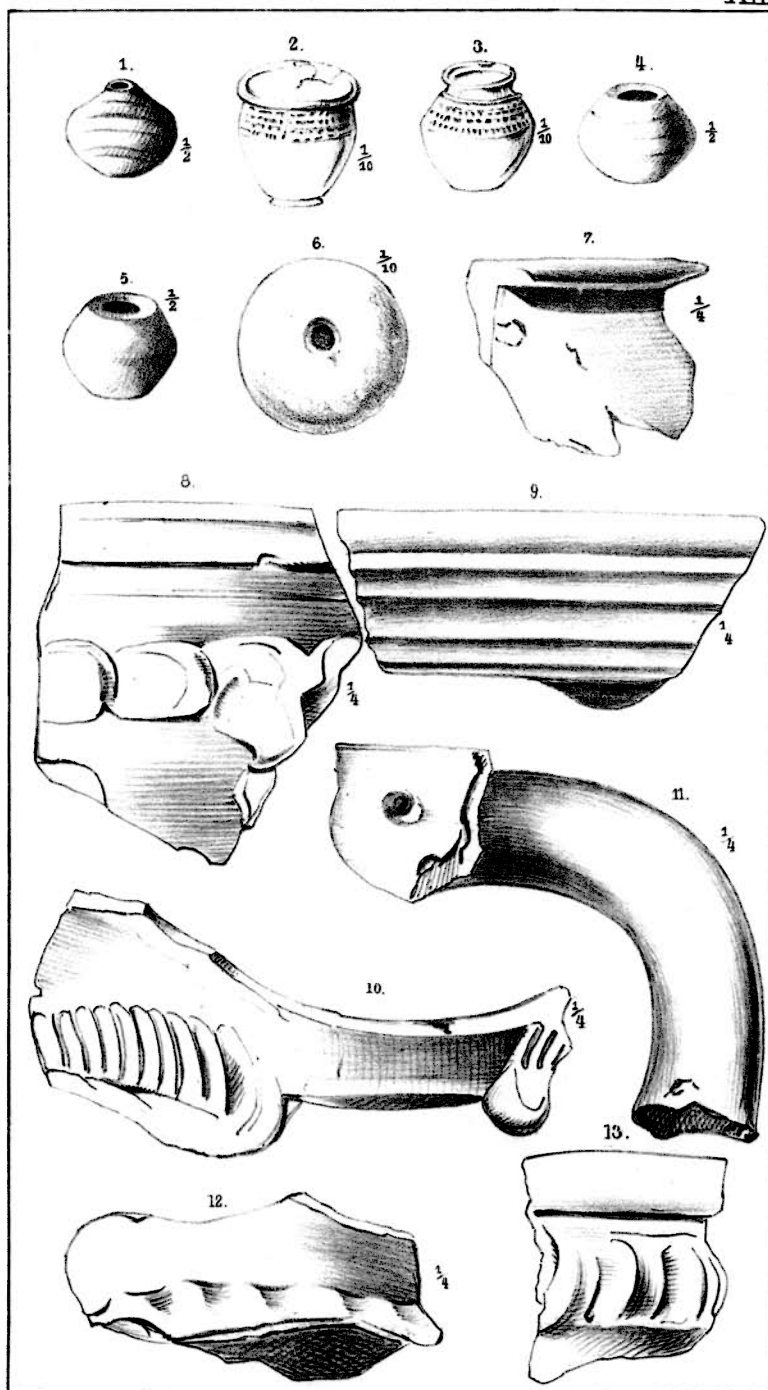

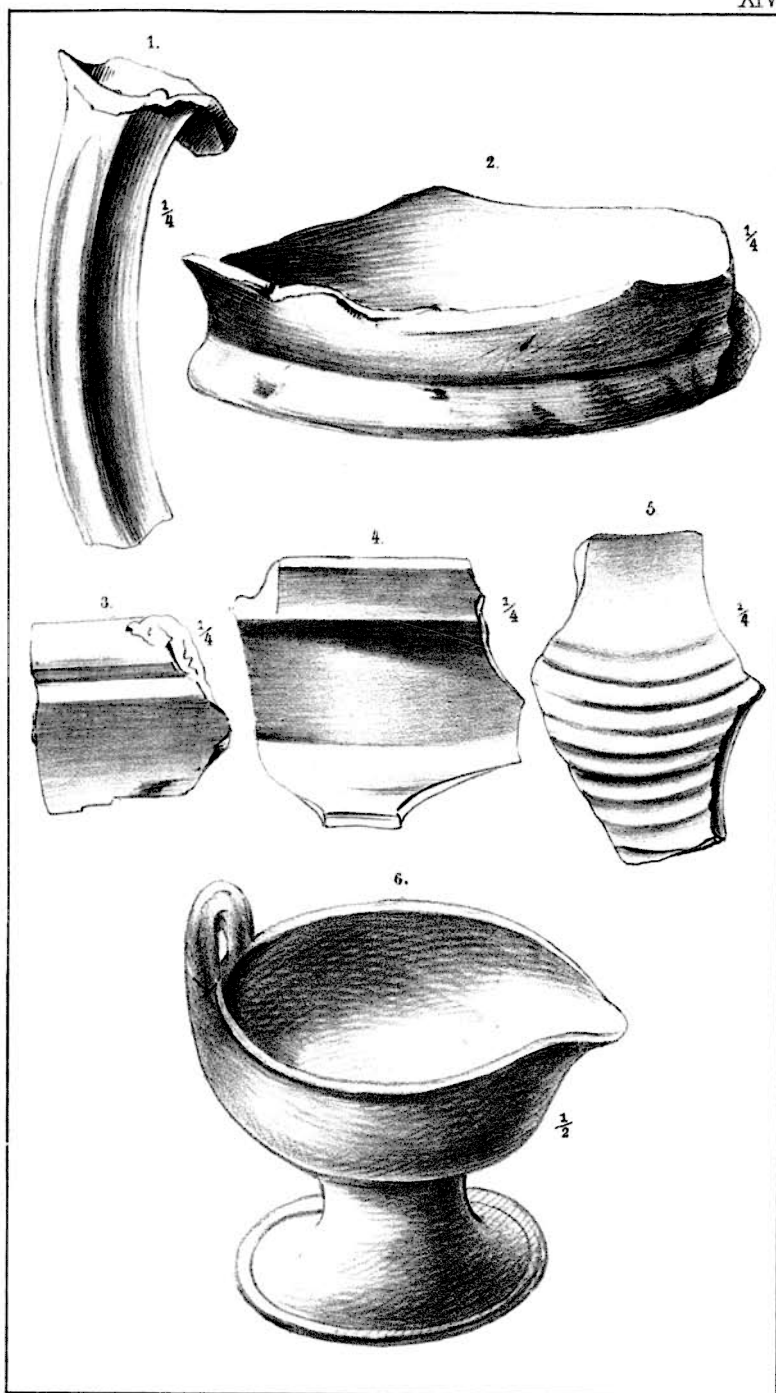

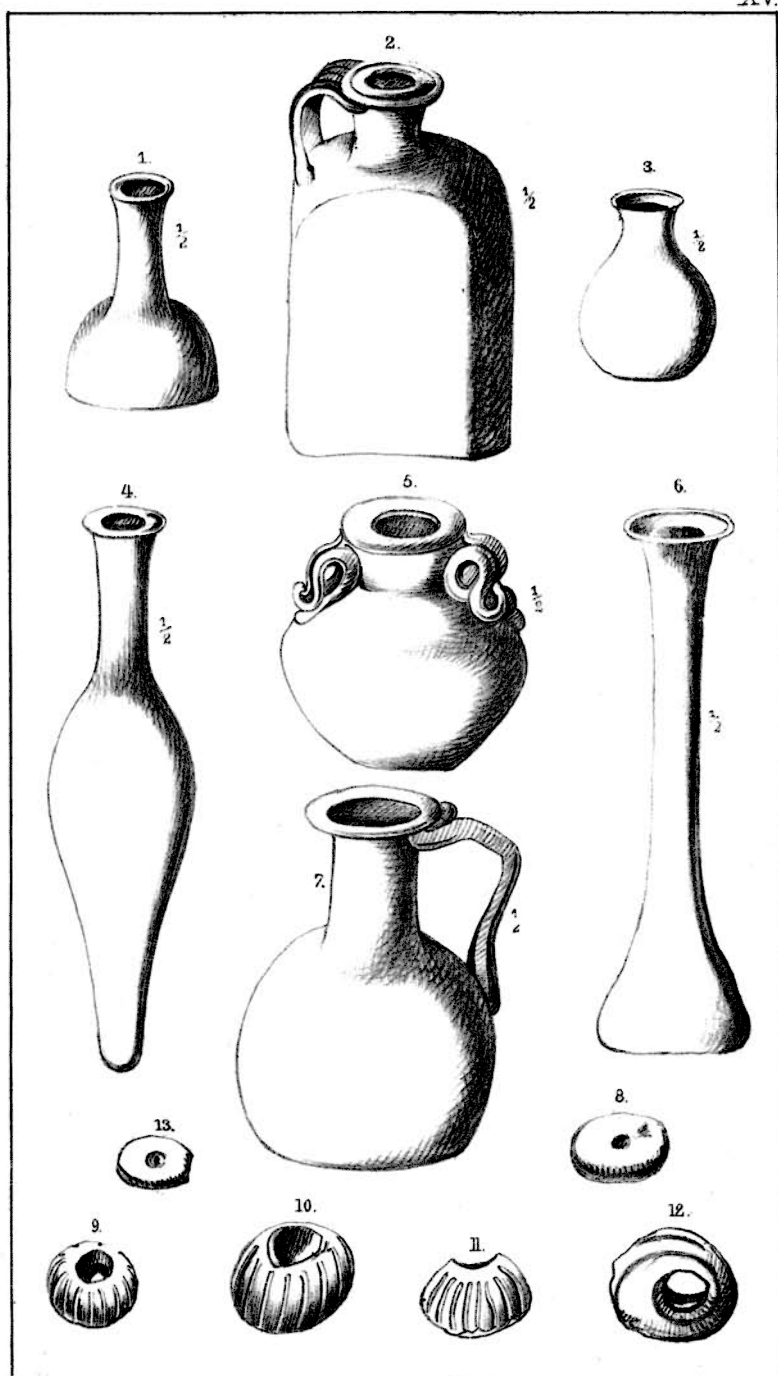

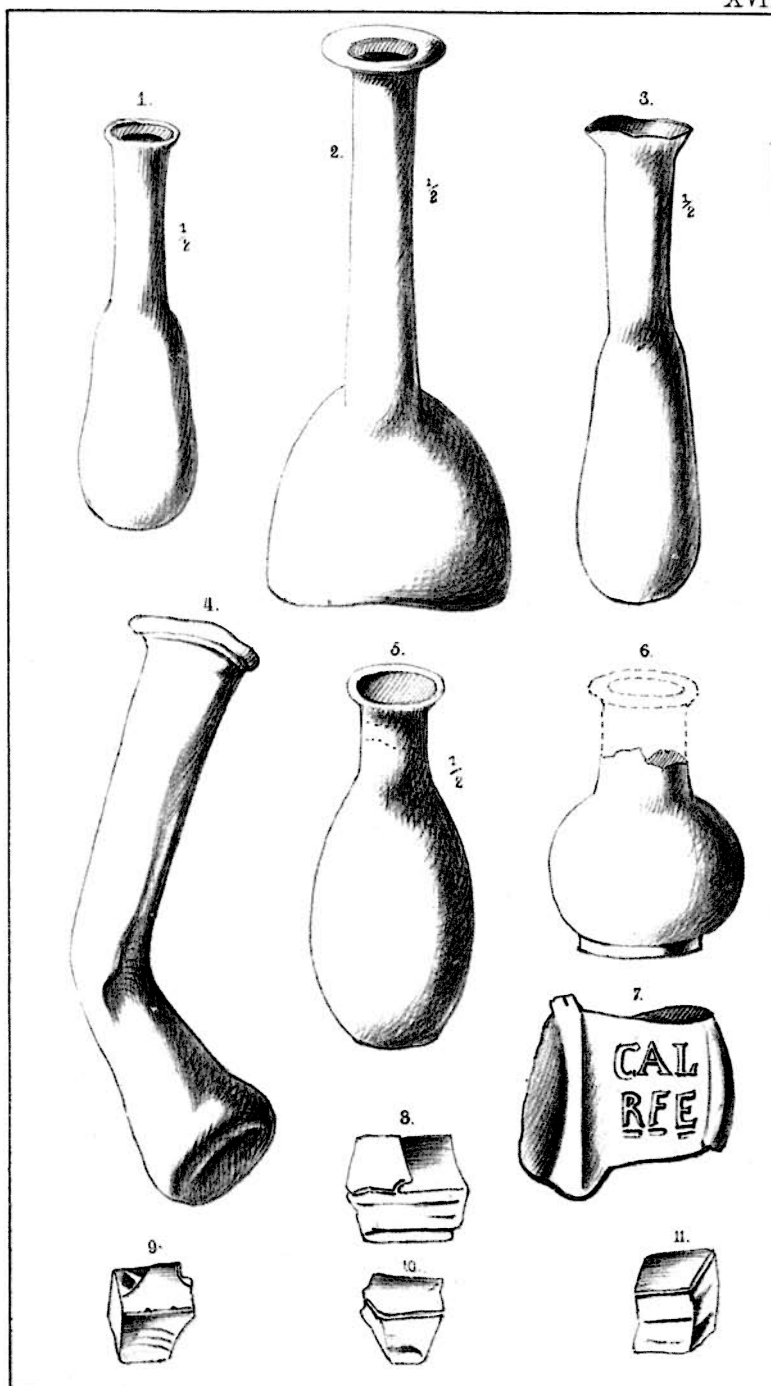

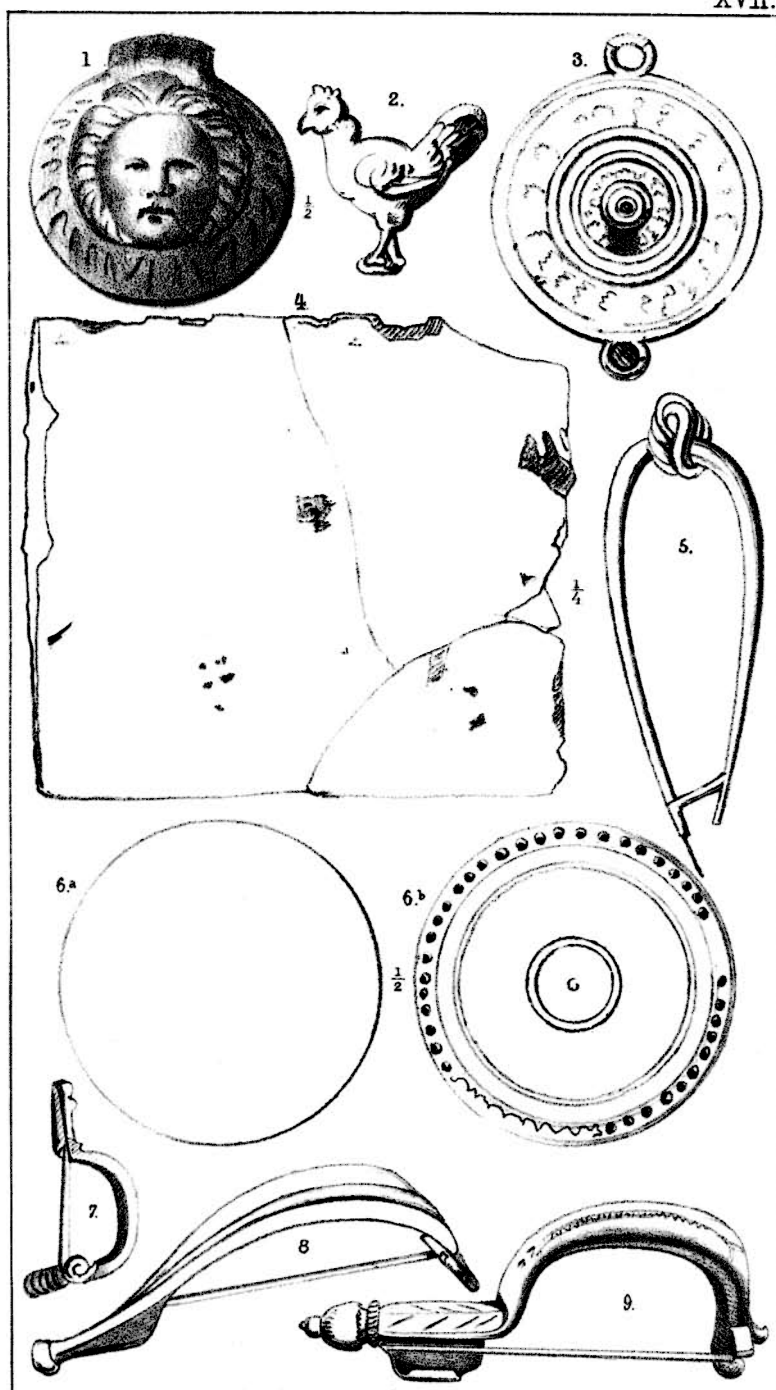

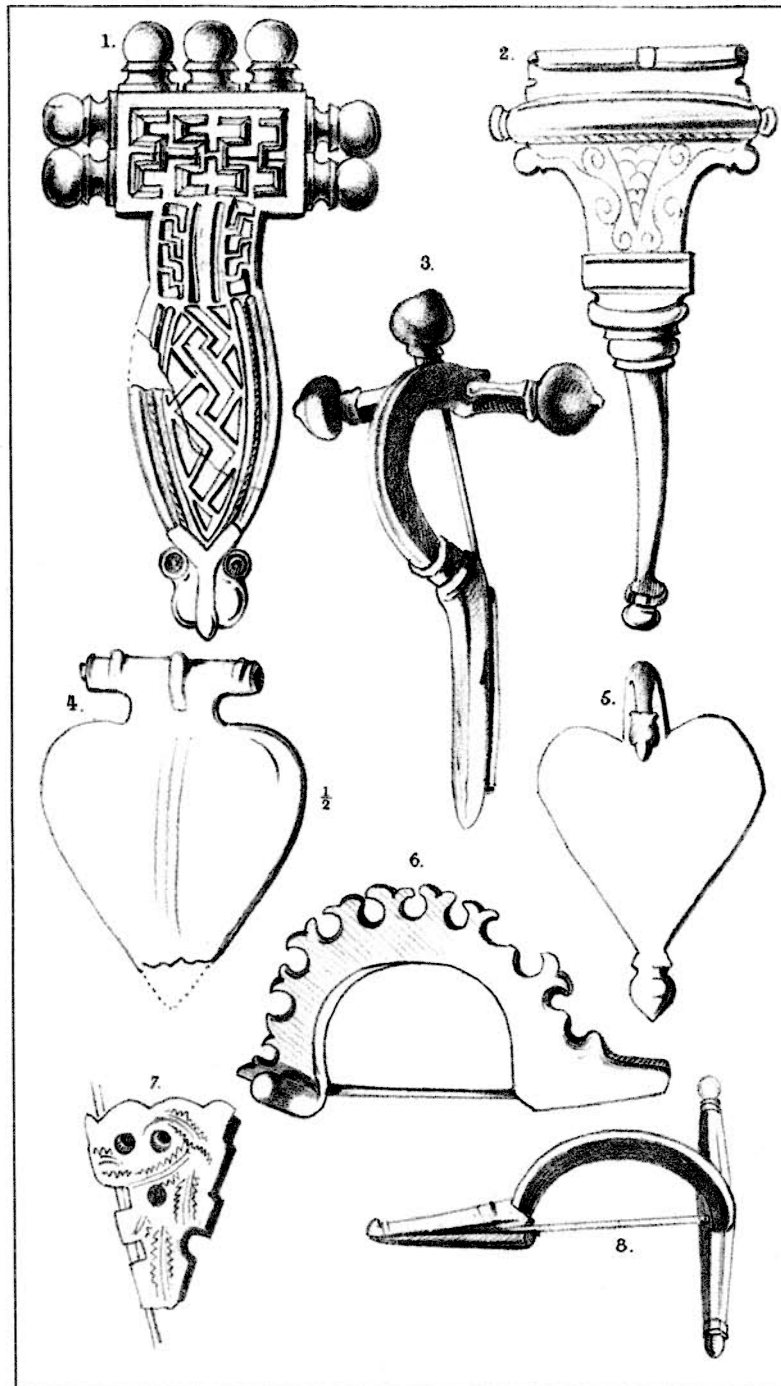

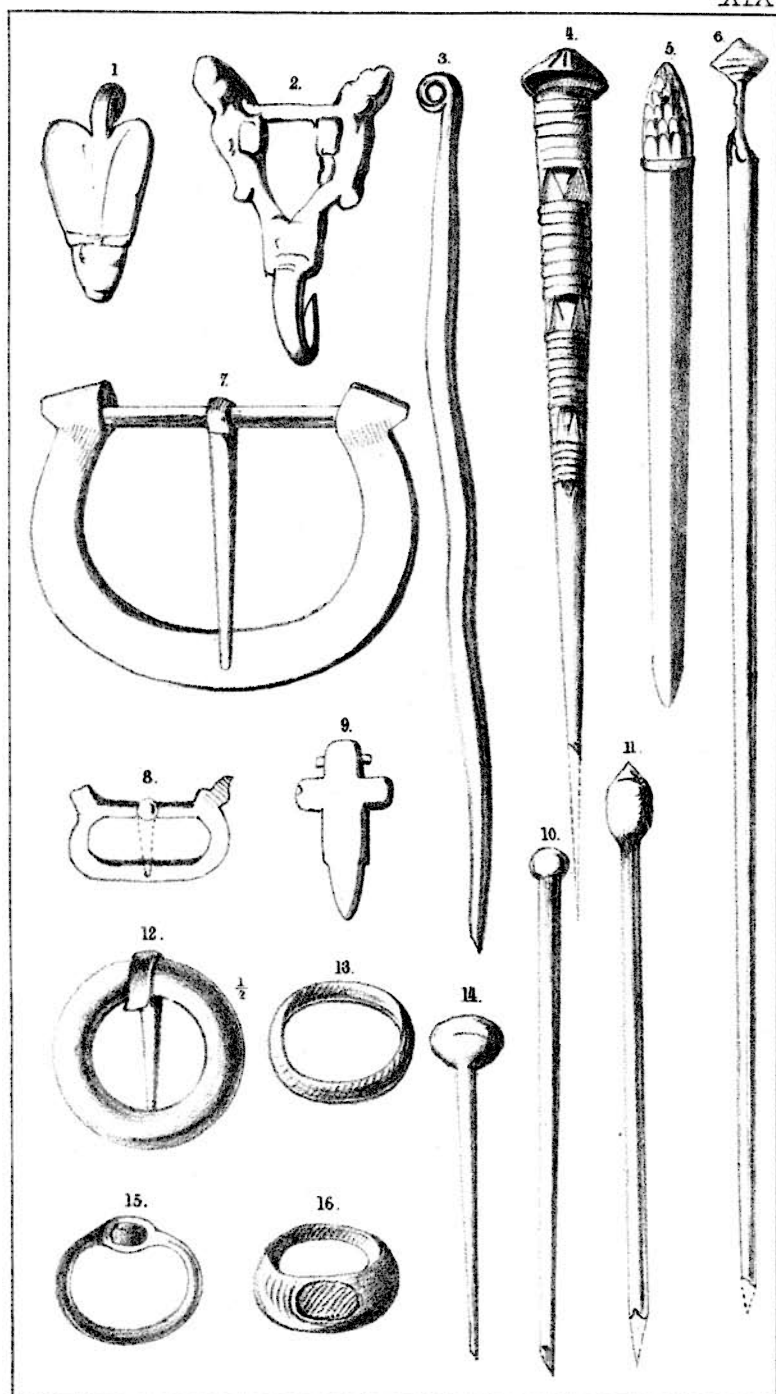

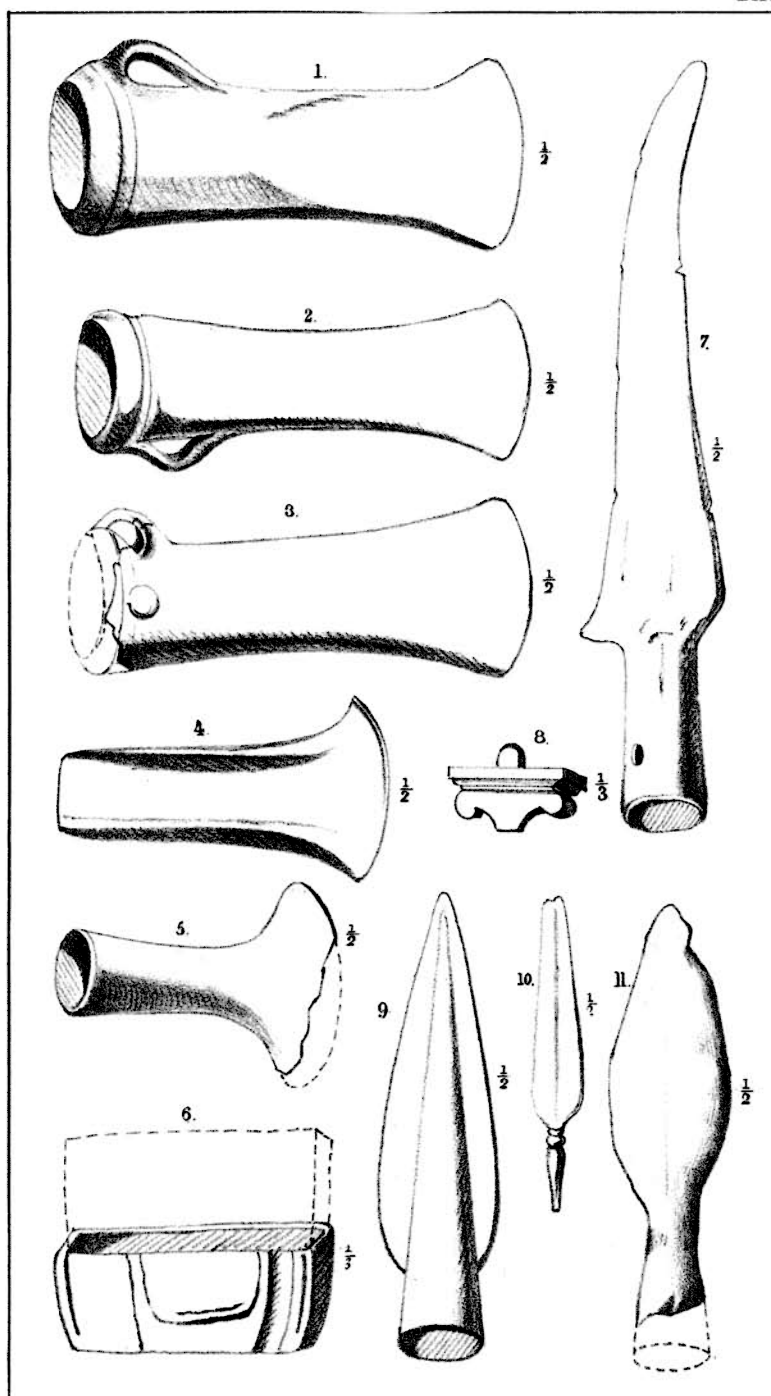

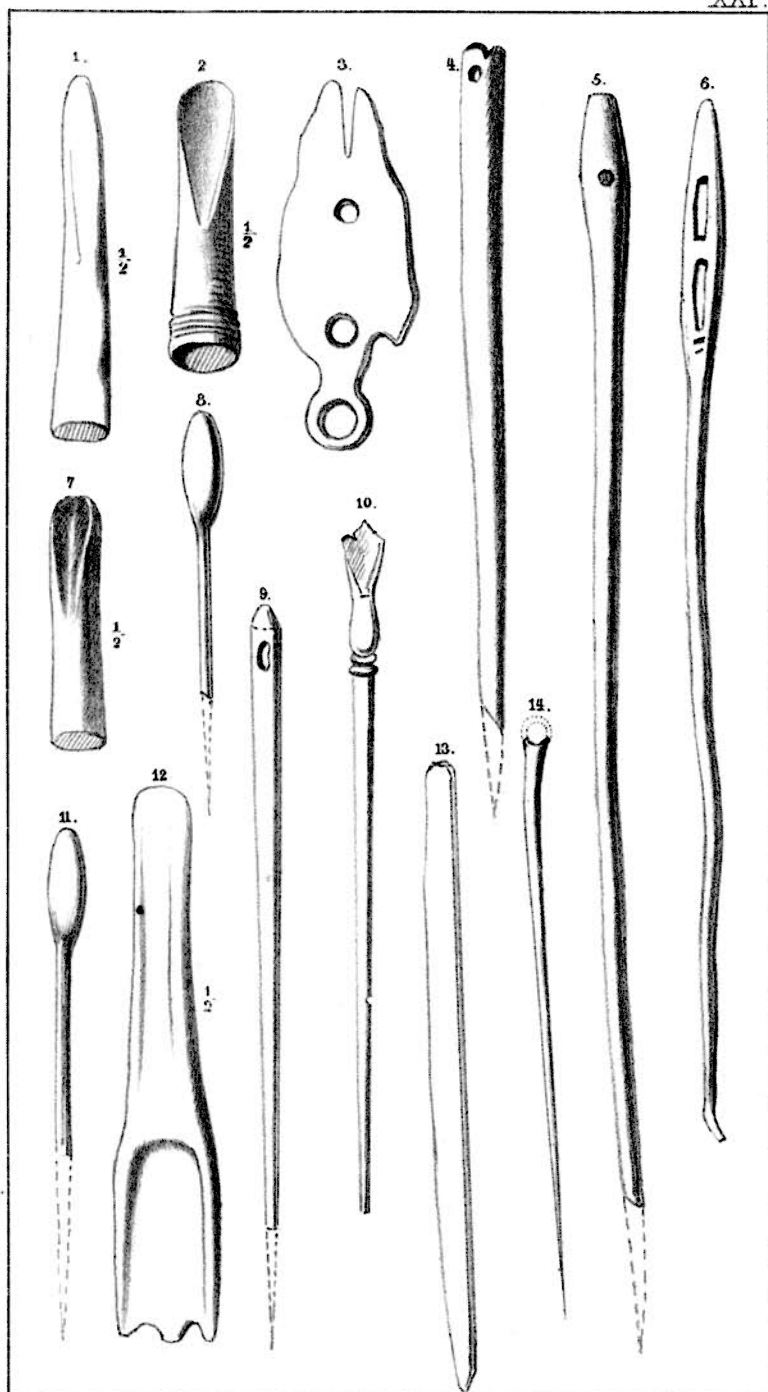

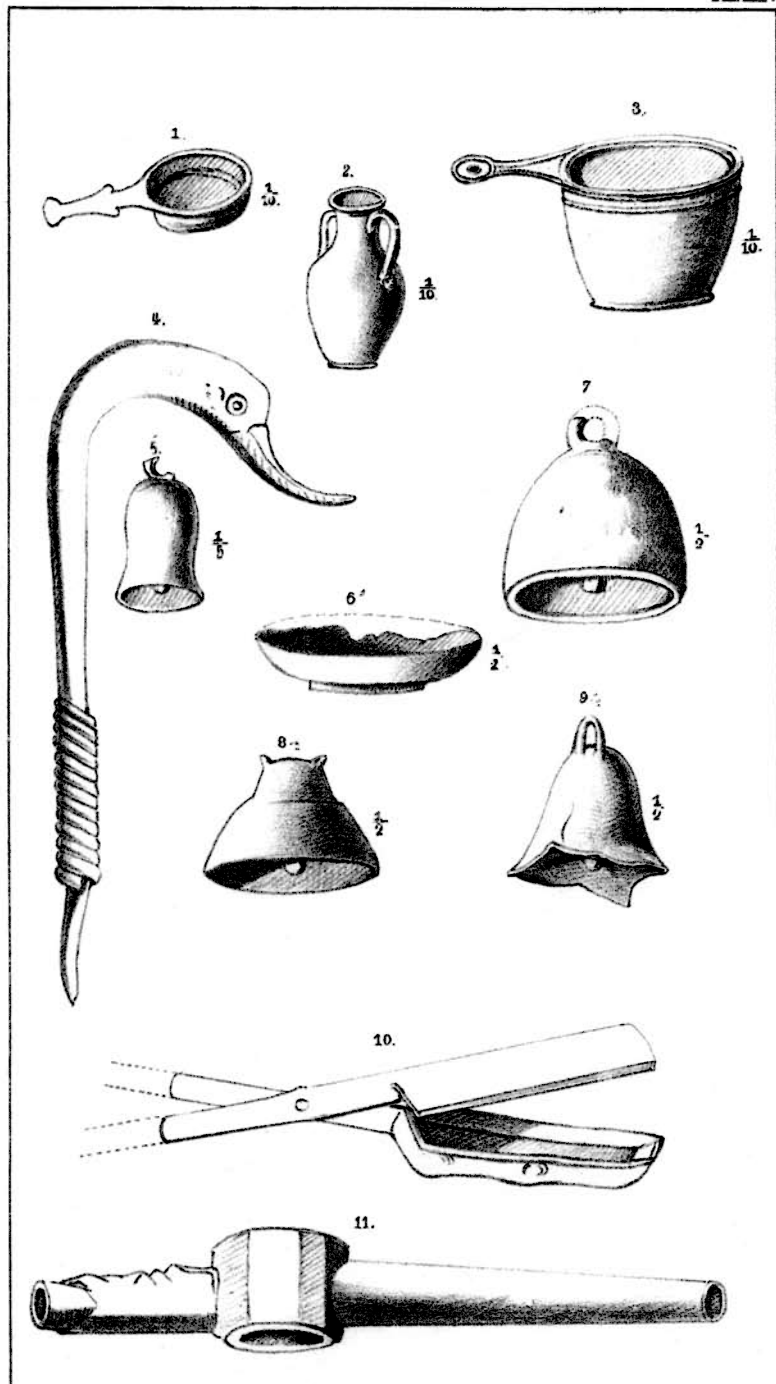

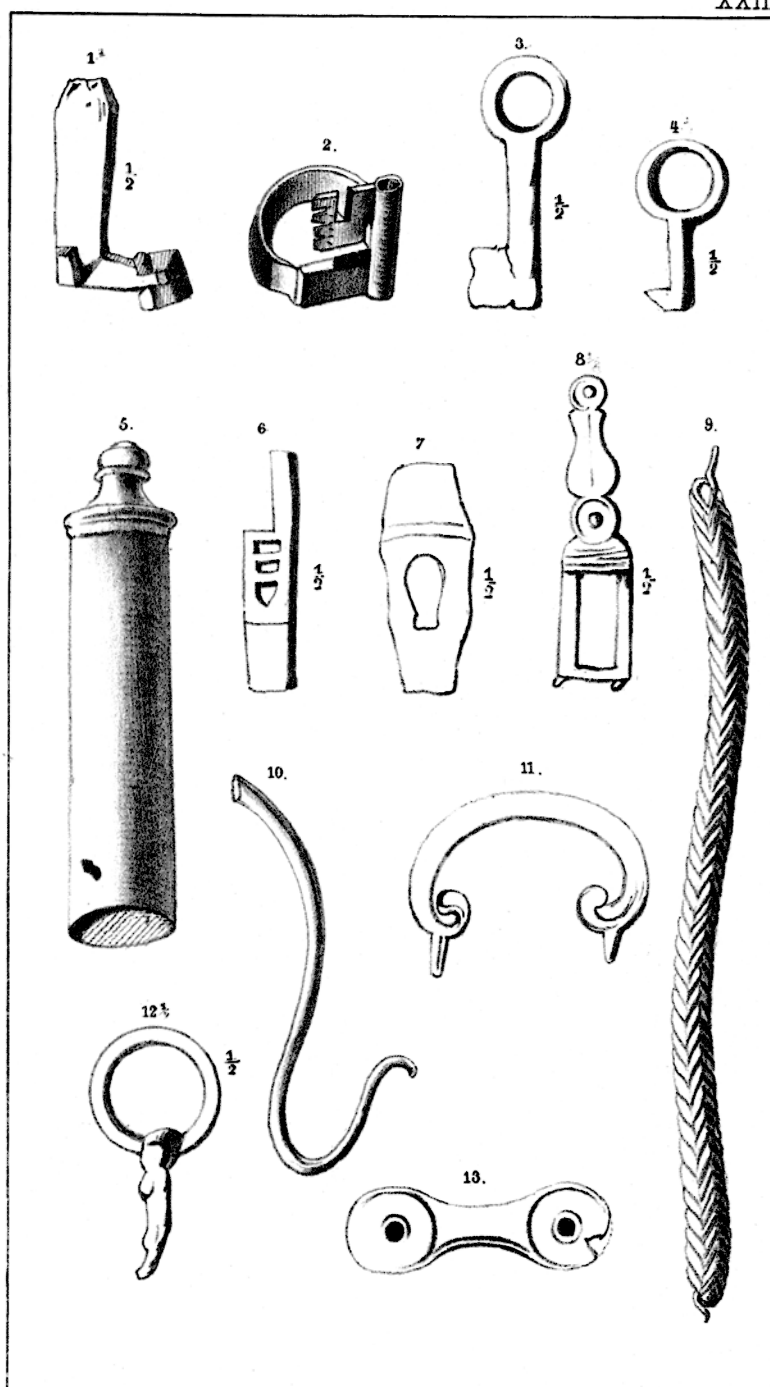

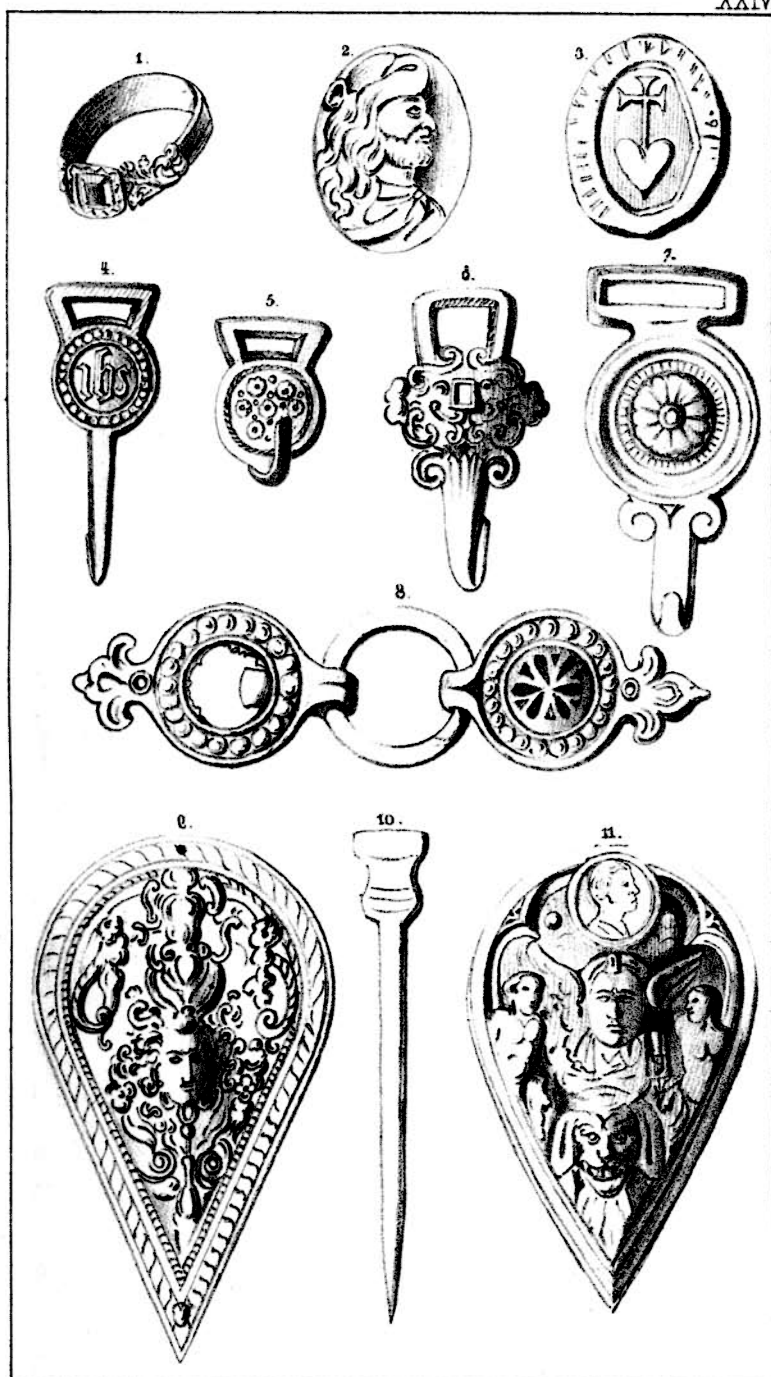

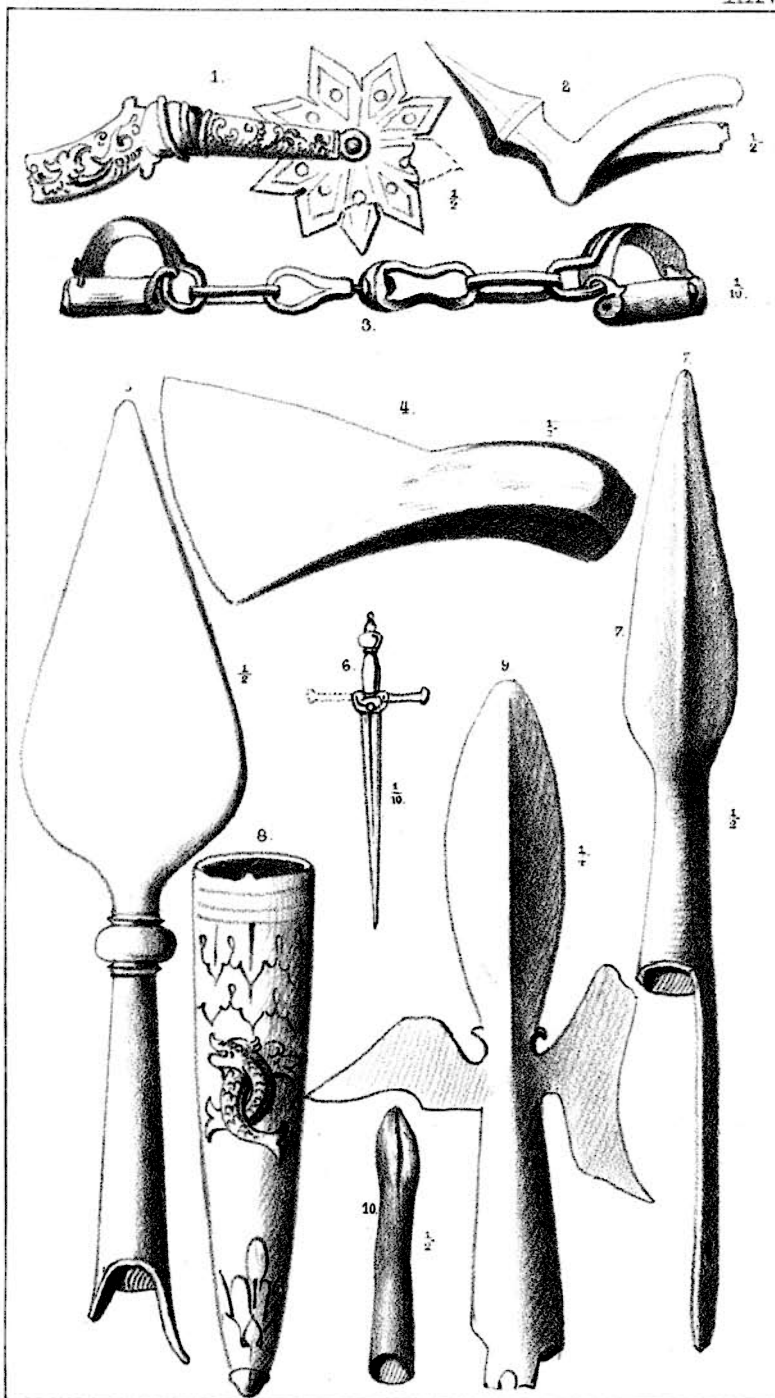

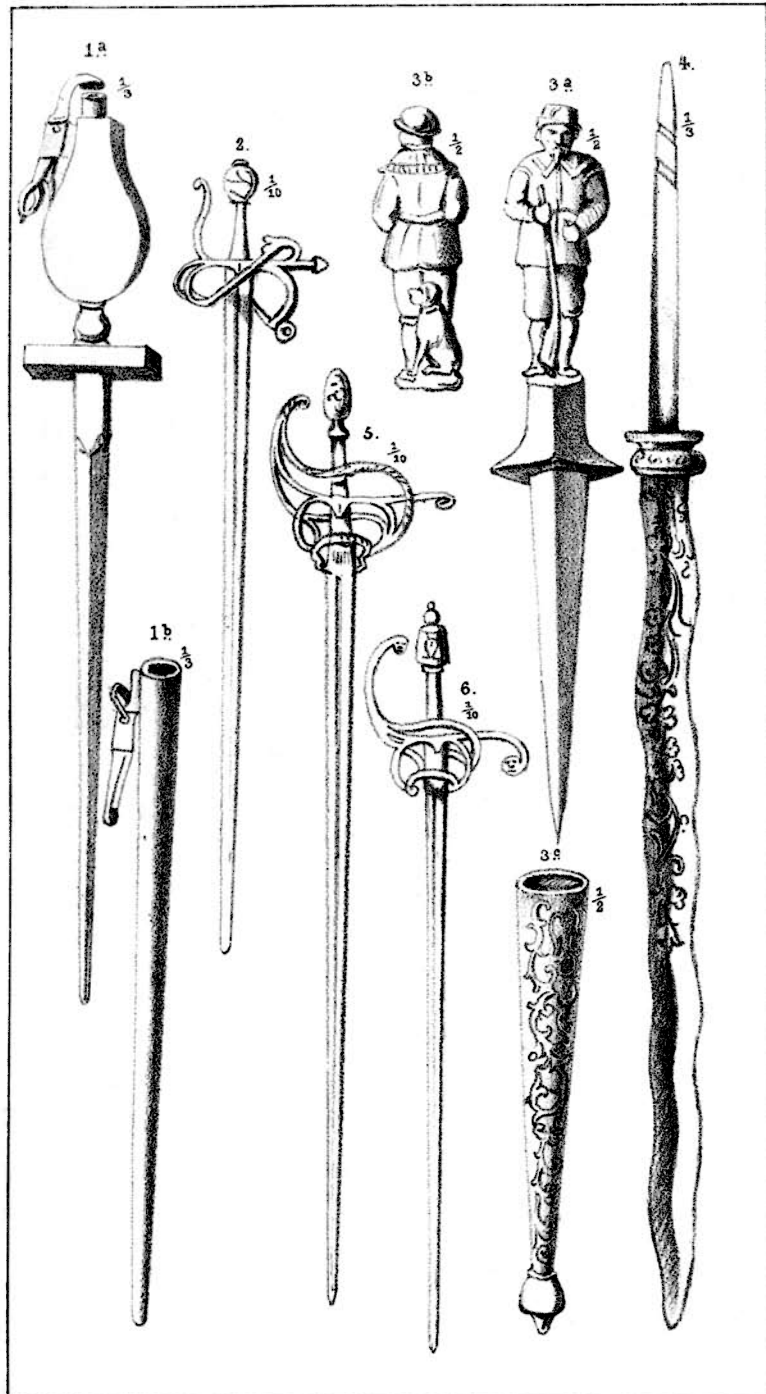

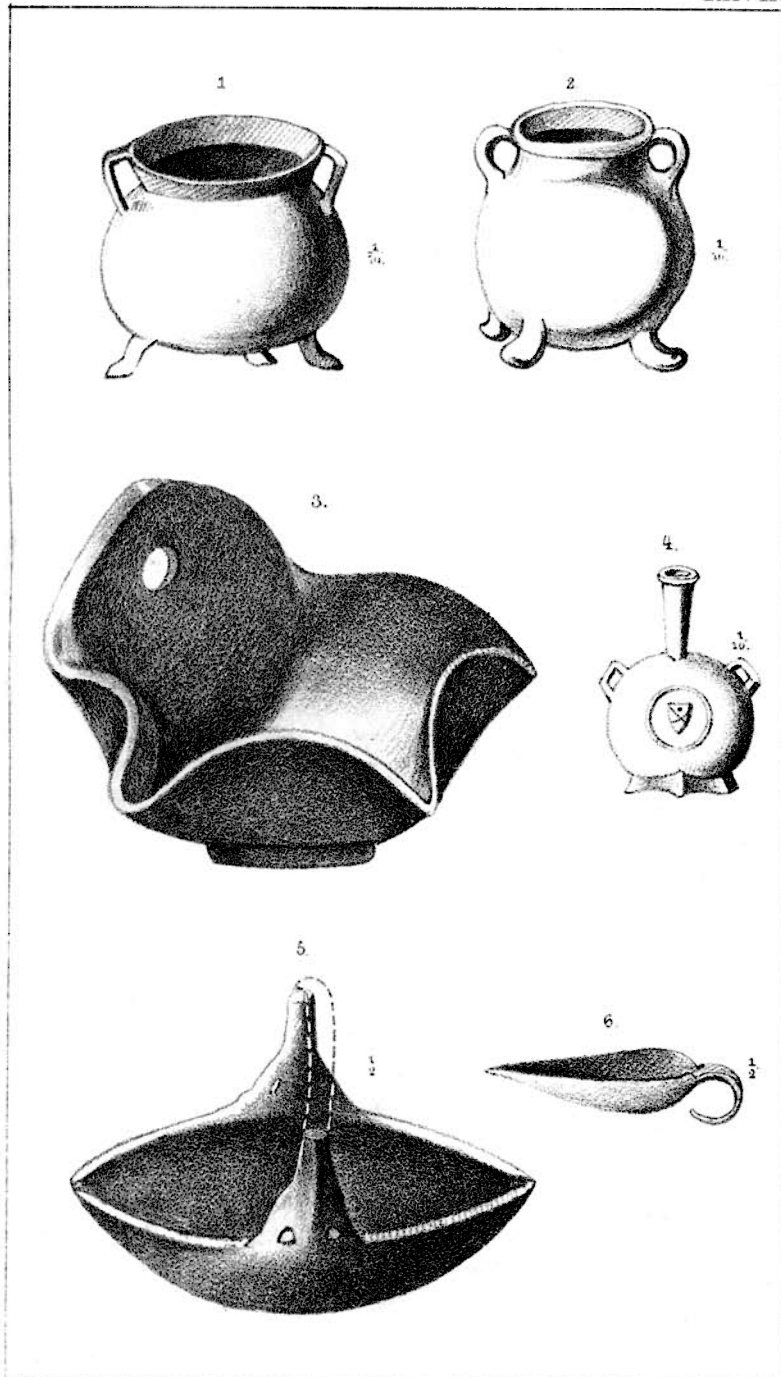

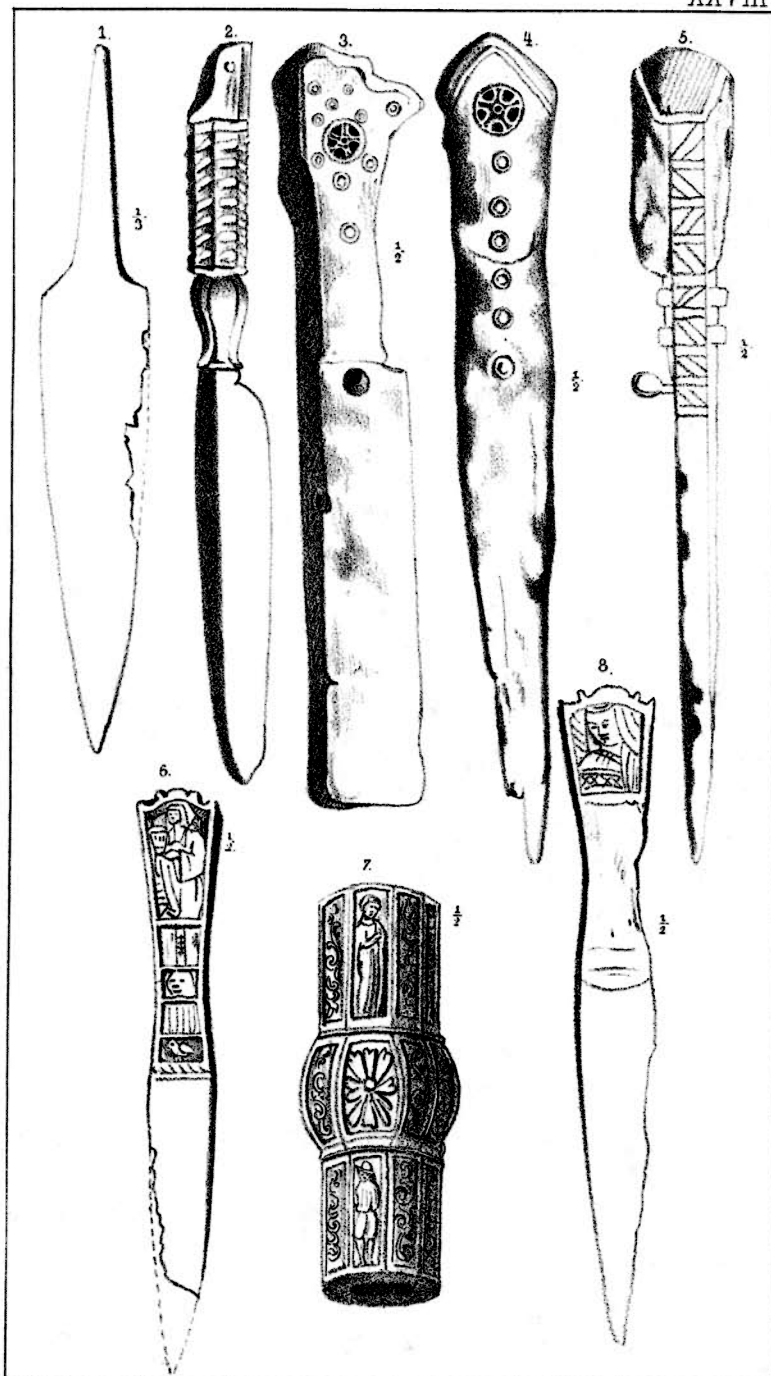

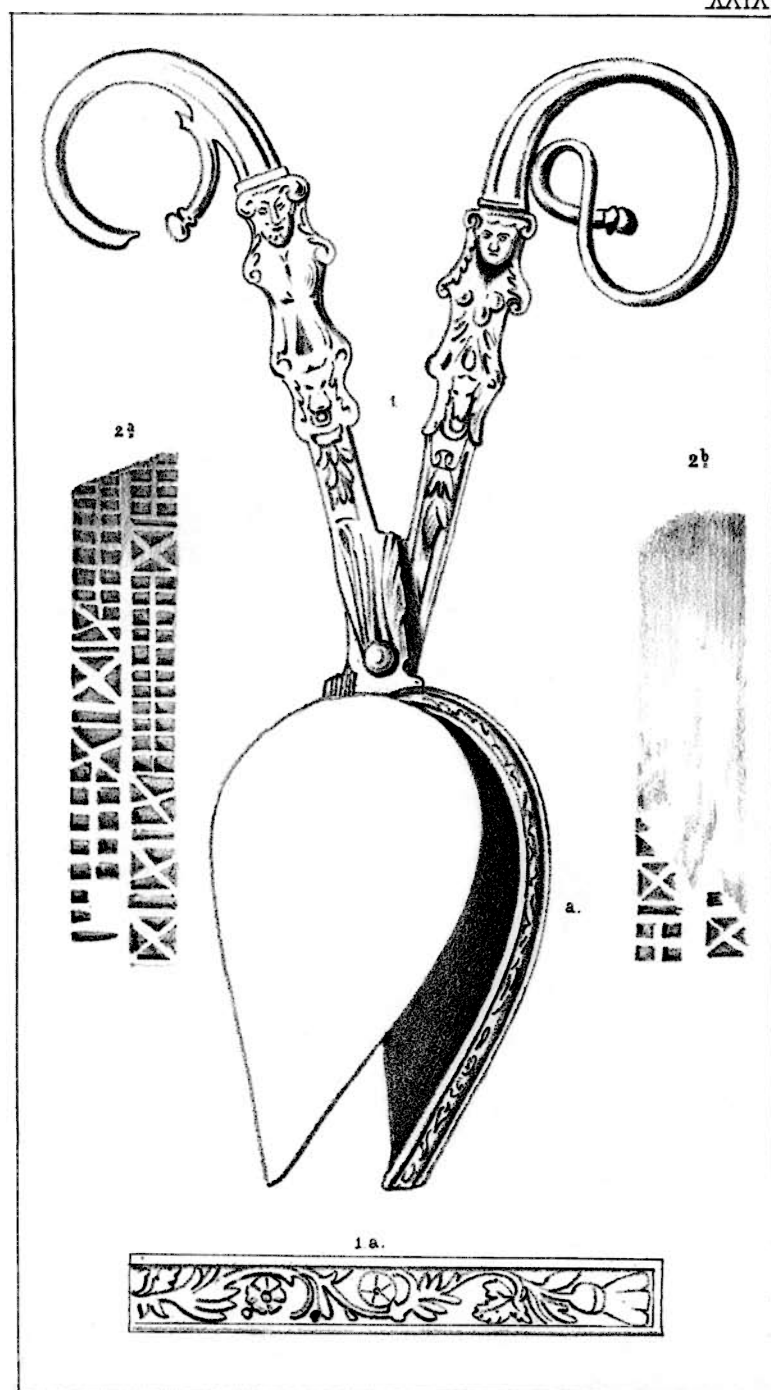

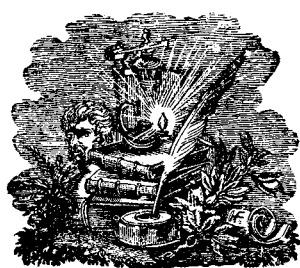

T.H.del.

Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant I

Romeinsche en middeleeuwsche penningen in
Noord-Brabant gevonden

Romeinsche en middeleeuwsche penningen in
Noord-Brabant gevonden (Verv. op blz. 27)

ROMEINSCH EN MIDDELEEUWSCH

PENNINGEN

IN

NOORD-BRABAND

GEVONDEN.

Als gedenkstukken der geschiedenis worden te regt de penningen aangemerkt; en men heeft zich sedert het herleven der letteren veel moeite gegeven, om die in penning-kabinetten te bewaren, welke of als gedenkpenningen ter gedachtenis eener heugelijke gebeurtenis geslagen zijn, of ten dienste des handelverkeers in vroeger tijd gangbaar geweest, van tijd tot tijd uit den schoot der aarde in het licht zijn terug gekeerd. Noord-Brabands bodem heeft ongetwijfeld eeuwen lang dergelijke schatten in zijnen schoot bewaard, en het is te bejammeren, dat niet alle penningen, die bij het een of ander toeval zijn opgedolven, in handen van deskundigen zijn gekomen.

Het Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Braband heeft onder hare bemoeijingen, het verzamelen van penningen, in deze provincie gevonden, gesteld, en heeft mij wel willen belasten, om haar penning-kabinet met al de overige oud- en zeldzaamheden te verzorgen. Ten einde mijne Noord-Bra-

bandsche landgenooten opmerkzaam te maken, om toch geene, hun onbekende munten, die hier mogten gevonden worden, ten smeltkroes te doemen, en tevens hun te doen kennen, wat onze bodem ons reeds in dit vak heeft geschonken, zoo worden in dit opstel al die penningen opgegeven, welke wij weten, dat hier eenmaal gevonden zijn; terwijl elk beleefdelyk wordt uitgenoodigd, den schryver al de hem bekende, hier niet beschreven ontdekkingen van Romeinsche en middeleeuwsche penningen, op te geven, en die tegen billijke schadeloosstelling, aan hem, ten behoeve van het penning-kabinet des Genootschaps, af te staan. Wij zullen eerst de Romeinsche en vervolgens de middeleeuwsche penningen aanwijzen.

Romeinsche penningen.

Gramaije, die in 1609 de Meijerij van 's Hertogenbosch bereisde, met het doel, om deze landstreek te beschrijven, berigt ons, dat hem te Bladel zijnde (a), penningen vertoond werden, van den Romeinschen veldheer Julius Cesar en van de Romeinsche keizers, de Antoninussen, en Vespasianus, welke gevonden waren in de ruïnen van het Bladelsch kasteel te Netersel;

(a) *Numismata Julii Anthoninorum, et Vespasiani reperta in ruderibus arcis Pladelae vidimus. Taxandria p. 23.* De geleerde Mr. W. C. Ackersdijck heeft noch in zijn *Pladella*, noch in zijn *Taxandria*, waarin hij van gevondene penningen berigt geeft, eenige melding hiervan gemaakt. Beide deze doorwrochte verhandelingen zijn geplaatst in de werken der Leidsche Maatschappij.

De abt HEIJLEN in zijne *Dissert. de Rom. monum. in Austriaco Belgio*, geplaatst in het vierde deel des *Mémoires de l'Académie de Bruxelles*, p. 416, heeft ons deze plaats aangewezen, schrijvende: *Gramaije nobis author est, in Castelli Pladelliani (Bladel) ruinis, Julii-Caesaris, Antonini et Vespasiani numismata reperta.*

en te Aerle bij Helmond zijnde (b), werden hem insgelijks Romeinsche penningen, aldaar kort te voren gevonden, vertoond.

In het jaar 1766 werden er te Esch omtrent vier honderd Romeinsche penningen gevonden, die weldra in onderscheidene handen kwamen. De rentmeester der domeinen deed aanstonds onderzoek naar deze ontdekking, mogt er drie van bekomen, en zond die aan den Raad van State te 's Hage (c).

In 1789 ontdekte men weder eene dergelijke zeldzaamheid, waarvan de Heer W. C. Ackersdijk het volgende bericht geeft (d):

»In het jaar 1789 werd op eene weide, behoorende tot de buitenplaats, genaamd Steenwijk, liggende bij de scheiding tusschen de gemeenten Vucht en Boxtel, in de Meijerij, gevonden een gouden penning, aan goud waardig ruim zes gulden, liggende maar weinig diep onder den grond en zeer gaaf; de eigenaar van dat goed, Mr. Jacob Marten Deutz, lid van de regering der Stad 's Hertogenbosch, stelde mij denzelven ter bezigtiging ter hand; de penning was van Tetricus, een der zoogenaamde dertig tijrannen onder keizer Galienus, hebbende van het jaar 268 tot 274 en dus omtrent zes jaren den keizerlijken naam gevoerd; het opschrift was zeer duidelijk leesbaar (e):

(b) Gramajje I. I. p. 20.

(c) Van Wijn Hist. avondstond: bl. 23. Ackersdijk Taxandria, geplaatst in de Nieuwe Werken der Leidsche Maatschappij. Dl. IV. bl. 172.

(d) t. a. p. bl. 174.

(e) Het opschrift met hierbij gevoegde invulling, luidde, op de Hoofd- of voorzijde, dus:

IMPERATOR TETRICVS Pius Felix AVGustus. Op de rug- of tegenzijde aldus:

Pontifex Maximus TRIBunitiae Potestatis II (Secundum) CONSul Pater Patriac. — A.

zoodanige penningen van Tetricus, in goud en zilver, worden voor zeldzaam gehouden (f); waar dezelve is gebleven, na den dood van voorzeiden eigenaar, is mij onbekend.”

In october van het jaar 1802, werd te Cuijk, door een arbeider, een goud geldstuk van keizer Antoninus Pius gevonden. De Heer Stephanus Hanewinkel, destijds Predikant te Vierlingsbeek, gaf er in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroefeningen* (g) berigt van, dat wij zakelijk overnemen: »Het muntstukje is naauwelijks zoo groot als een dubbeltje; doch hetzelfde is door een rand, waarin het vast gesoldeerd is, omringd, en dan bevat de geheele medaille bijna de grootte van eenen Daalder. De bovenzijde van dezen rand was geheel bezet met roode, groene en witte steentjes, alle zeer netjes ingekast; op de keerzijde is deze rand belegd met loofwerk, als eene kabel, gelijk men het noemt, gewerkt. Deze medaille is rondom op den kant bezet met oogjes, waardoor nog een losse gouddraad getrokken zit, een duidelijk bewijs, dat er buiten om, nog een andere rand van zilver of ander metaal, dat door den tijd verslonden is, heeft gezeten. Aan de keerzijde zat een oogje vast, hetgeen er door den vinder van deze medaille afgebroken is. Dit oogje heeft buiten twijfel gediend, om er nog iets anders aan te hangen, of om dezelve tot een hals- of borst-sieraad te doen strekken. Het geheele stuk is kunstig en zeer schoon bewerkt.”

(f) Zie Lodewijk Joberts, kennisse der aloude en hedendaagsche gedenkpenningen, vertaald door Mr. J(oannes A)lenzoon) te Leiden. 1728. bl. 424. — A.

(g) In den jaargang 1803. bl. 228, 504, 639—642; te welker plaatse al die bijzonderheden voorkomen, welke wij omtrent deze ontdekking in den tekst vermelden.

De zilversmid, die dezelve van den arbeider voor 47 gulden, zijnde de innerlijke waarde van dit goudstuk, kocht, heeft er al de steentjes uitgeslagen, een uitgezonderd, om het goud te kunnen wegen, dat grootelijks te bejammeren is. Al de steentjes vielen, volgens zijn verhaal, tot stof.

Deze medaille kwam in den zomer 1803, in het beroemd penning-kabinet van den Heer P. van Damme te Amsterdam, gelijk ons de Heer Hanewinkel in een tweeden brief, aan de redactie van de *Vaderl. Letteroefeningen* berigt, en tevens iets nader vermeldt, omtrent de opschriften aan de voor- en keerzijde. Op de voorzijde staat een gelauwerd keizershoofd met het omschrift:

ANTONINUS AUG. PIUS. P. P. IMP. II.

Op de keerzijde ziet men een vrouwenbeeldje; doch van hetzelfde is slechts het onderste gedeelte tot de heupen toe duidelijk, zijnde het bovenste door den tijd uitgesleten. Zoo als het mij (Hanewinkel) toescheen, moet het de faam, of liever een beeld der overwinning geweest zijn. Dit laatste bevestigt de Heer van Damme in een brief aan den Heer Hanewinkel, schrijvende: »De keerzijde beteekent de overwinning, die deze keizer op de Duitschers en andere woeste volken en naburen van de Batavieren behaalde. De penningen van dezen keizer zijn, wegens deszelfs langdurige regering gemeen. Dan daar deze alhier te lande gevonden is, en wel om deszelfs bijwerk geschikt tot krijgseere-teekenen, is dezelve voor de historie zeer interessant.»

Volgens den Heer Mr. H. J. van Westreenen te 's Gravenhage, die deze medaille bij den kundigen van Damme zag, luidt het omschrift op de keerzijde aldus:

TR. POT. XX. COS. III.

Ter plaatse, waar de beschrevene penning gevonden is, ontdekte men nog een zwaard en eene urne, waarvan wij eenig berigt zullen geven in een artikel, gewijd aan de Heidensche begraafplaatsen in Noord-Brabant ontdekt.

In het jaar 1806 werden bij het opgraven der rivier de Aa, van Vechel tot den Dungen, tien stuks Romeinsche koperen penningen gevonden, een van keizer Domitianus, een ander van keizer Lucius Aelius Verus, de overige onkenbaar (h). In hetzelfde of volgend jaar, werd in de Dommel te Zon, bij het opgraven der rivier, een zilveren penning van keizer Trajanus ontdekt (i).

Eindelijk vinden wij, dat in Julij 1833 te Vlierden bij Asten, drie koperen muntstukken (sestertien?) van keizer Nero, in de heide zijn opgegraven (k); om niet te spreken van eenen wel bewaarden koperen penning van keizer Vespasianus, met het omschrift *Judaea Capta*, die denkelijk ergens in Noord-Brabant gevonden is, en in het penning-kabinet van het Noord-Brabands genootschap berust (l).

(h) Bossche Courant van 14 Nov. 1806, N. 91, en Koninkl. Courant van dien tijd; aangehaald in Mr. Ackersdijck's *Taxandria*. bl. 175.

(i) Hedend. vaderl. Bibliotheek van het jaar 1808. Mengelwerk bl. 727; aangehaald bij Mr. Ackersdijck. t. a. p. bl. 175.

(k) V. d. Chijs, Tijdschrift voor penningk. I. dl. bl. 281.

(l) Men vindt vele verschillende penningen, ter gelegenheid van het innemen van Jeruzalem geslagen. De hier bedoelde is zoo groot, als die welke van Loon (Hedend. Penningk. fol. bl. 230) beschrijft, doch die eenigzins verschillend is. Rondom het gelauwerd hoofd van Vespasianus staat: VESPASIANUS ROM. IMP. AUG. — Op de keerzijde: IUDAEA CAPTA. In de afsnede S. C.

Deze lijst is zeker zeer kort, en men had mogen verwachten, dat er meer dergelijke Romeinsche munten, in dit uitgestrekte gewest, voor de vergetelheid zouden zijn bewaard gebleven, als men de menigte penningen in aanmerking neemt, die door de Bast, als in Vlaanderen gevonden, worden opgeteld (m). Wij moeten de armoede aan penningen toeschrijven, aan de weinige liefhebberij, die men in Noord-Brabant voor de penningstudie gehad heeft. De zilversmeden, bij wie men dergelijke kleinoodiën het meest moest zoeken, waren met de waarde der, aan hen door de vinders verkochte penningen, onbekend; dewijl er in dit gewest, geene penningkundigen waren, die hun konden inlichten (n)!

Middeleeuwsche muntstukken.

Omtrent de middeleeuwsche muntstukken in Noord-Brabant gevonden, zijn ons nog mindere berigten voorgekomen. Ik kan er slechte drie dergelijke opgeven.

Voor het jaar 1595 waren er te Geertruidenberg middeleeuwsche penningen gevonden, gelijk Erasmus

(m) Recueil d'antiquités Romaines et Gauloises trouvées dans la Flandre. Gand 1804, 8°. In de reeds vermelde verhandeling van Heijlen, worden toch ook weinige Romeinsche penningen opgeteld, als in Zuid-Brabant gevonden.

(n) Zoo gaarne gaf ik een verslag der penningkundigen, en penning-kabinetten in Noord-Brabant van voor onzen leeftijd! Doch mij zijn daaromtrent nergens berigten voorgekomen. Alleen ontmoet ik Mr. Hendrik Graham, advokaat te 's Hertogenbosch, in de *Inleiding tot de Hedendaagsche penningkunde* van van Loon, in 1717 in het licht gegeven, (bl. 43) onder die voorname liefhebbers der Nederlandsche penningen, welke het hunne (ter bevordering van zijn penningwerk) mildelijk hadden toegevoegd.

van Houwelingen in zijn zeldzaam geworden *Penningboek* vermeldt (o).

In het jaar 1830 werden onder de gemeente Woensel ongeveer 500 oude munten opgegraven, waarvan de Heer van der Chijs een berigt in de *Konst- en Letterbode* (p) geplaatst heeft, dat wij voor het grootste gedeelte woordelijk overnemen.

»In den herfst van het afgeloopene jaar, heb ik eenige zeer oude munten ten geschenke ontvangen, opgegraven onder het gebied der gemeente Woensel, nabij de Stad Eindhoven in Noord-Brabant. Men vond gemelde munten in eene gebakken aarden-urne van blaauwe kleur; ik heb van dezelve niet dan eenige stukken gezien en daaruit bespeurd, dat het Leidsche Museum van oudheden een aantal dergelijke bezit. Naast de urne met munten, moeten er zich, volgens berigt, nog twee ledige urnen bevonden hebben, welke door de werklieden geheel aan stukken zijn geslagen geworden. De grootste der door mij ontvangene munten is afgebeeld bij van Alkemade (q) en Ghesquière (r).» De eerste schrijft die toe, aan Margaretha van Henegouwen, moeder van graaf Willem V; doch de andere, met meer grond, aan Margaretha van den Elzas, echtgenoot van Boudewijn V, graaf van Henegouwen, welk laatste gevoelen aan den Heer van der Chijs het waarschijnlijkste voorkomt.

(o) Bij v. d. Chijs, Tijdschrift voor munt- en penningkunde, I Dl. bl. 427 aangehaald.

(p) Jaargang 1831, N°. 4. bl. 51—57.

(q) *Munten der Graven van Holland*, op de plaat tegenover bl. 75, en wel onder N°. 2 — v. d. CHIJS.

(r) *Mémoires sur trois points intéressans de l'Hist. Monétaire des Pays-Bas*, op plaat IV. N°. 2. en beschreven bl. 157 en 158. — v. d. C.

»Ik word nog te meer in dit gevoelen van den Heer Ghesquière bevestigd, zegt hij verder, doordien alle de andere ter gelijker tijd gevondene muntjes tot de twaalfde eeuw schijnen te behooren.»

»Deze muntjes zijn alle ter grootte van een Nederlandsch tien cents stukje, en van fijn zilver. Zij schijnen, met uitzondering van vier, in het hertogdom Brabant te huis te behooren; die vier dragen de beeldtenis van een onbekenden graaf (Dirk VI?) niet afgebeeld bij van Alkemade; het omschrift luidt *Comes Hollant.*»

»Waarschijnlijk zijn deze en al de andere muntjes *denarii*, deniers of penningen. Een zeker aantal is te Brussel geslagen en heeft op de voorzijde den Brabandschen leeuw in het wapenschild, met het omschrift *dux Brabantie* (sic); op de keerzijde het kruis en de woorden *Moneta Brux.*, het laatste tusschen het kruis. Drie andere zijn te Leuven geslagen, een daarvan verschilt in stempel met twee andere, en behalve in het omschrift ook nog eenigzins met die van Brussel. Zij zijn niet zeer duidelijk.»

»Op een ander muntje leest men rondom het Brabandsche wapenschild: HENRICUS D(OMI)N(U)S; een blijk, dat het een geldstukje is, van een der drie Hendrikken, hertogen van Brabant.»

»Nog twee muntjes dragen het mij onbekende opschrift, dat valt tusschen het kruis, de gewone plaats van den naam der munstad; — een laatste heeft *dale* mij mede onbekend.» Zoo ver de Heer van der Chijs.

In dit jaar 1838, kwam wederom een middeleeuwsch penningje uit den schoot der aarde. Op het laatst van Mei namelijk, vond men, bij het wegruimen der

fondamenten van de, in november 1836 door eenen stormwind ingestorte, kerk te St. Michiels-Gestel, een zeldzaam zilver penningje, ter zwaarte van 1. 28 wigtje, en ter grootte van een Ned. dubbeltje. Op de keerzijde staat een kruis met twaalf dopjes of balletjes, drie tusschen elke spil des kruises, bij wijze van eenen driehoek; in alles volmaakt gelijk aan de keerzijde der penningen bij Ghesquière (s) en bij van Alkemade (t); doch bij den laatsten minder naauwkeurig afgebeeld. Het omschrift is reeds merkelyk weggesleten: voor een penningkundige, die met alle middeleeuwsche muntplaatsen bekend is, zou het echter nog leesbaar zijn. De letters CIVIAS .RON.. zijn vrij duidelyk. Bij het eerste woord kan men de *t* (civitas) raden. De eerste letter van het tweede woord schijnt eene *g* geweest te zijn. Alzoo zou men *Groningensis* kunnen lezen: te meer omdat bij de Heeren Heijlen (u) en Groebe (v) Groningen als eene middeleeuwsche muntplaats voorkomt. Op de voorzijde komt een wapen met eene kroon daar boven voor: het wapen is niet meer te onderscheiden: de kroon schijnt eene keizerlyke te wezen: van het omschrift kan men niets maken. In de afbeeldingen van middeleeuwsche munt bij van Mieris, van Alkemade, van Loon en Ghesquière, wordt nergens een wapen met eene kroon daar boven aangetroffen, zoo als zulks op dit zeldzaam muntstukje gevonden wordt. Omtrent

(s) Mémoires etc. Pl. IV. N°. 3, 4 et 6, et pl. V. N°. 9.

(t) Munten der Graven enz. bl. 62, N°. 1 en 3.

(u) Prijsverhandeling over de Ned. Munten der XIV en XV eeuw. Bl. 6.

(v) Prijsverhandeling over de Ned. Munten der XVI en XVII eeuw, Bl. 163.

den tijd, wanneer deze penning gemunt is, valt even zoo min iets zekers te bepalen. Naar de figuur op de keerzijde te oordeelen, kan men het tot de twaalfde of dertiende eeuw brengen. Denkelyk was het eene gangbare munt, toen de fondamenten der kerk te St. Michiels-Gestel gelegd zijn: het jaar of den tijd der stichting van dit kerkgebouw te bepalen, is even zoo moeilijck. De eerwaarde Heer J. van der Voort, Pastoor dier gemeente, berigt in een verpligtend schrijven van den 3 Junij 1838, aan den Heer Jhr. Martini van Geffen, aan wien zijn Eerw. den beschreven penning aanbod, dat hij reeds voor vijftig jaren de dorps-archieven had onderzocht, maar dat hij niets omtrent de stichting der kerk, en des torens (voor de omstorting eene der fraaiste spitsen der Meijerij) had aangetroffen. Zou daaromtrent niets aangeteekend zijn in de archieven der voormalige Heeren van St. Michiels-Gestel? De laatste Heer is, zoo als bekend is, de Keurvorst van den Paltz geweest.

De Heer Martini heeft dit zilver geldstukje wel willen schenken aan het Provinciaal Genootschap in Noord-Braband, en heeft daardoor, even als door vele andere aanzienlijke geschenken, vooral betrekkelijk Noord-Brabandsche oudheden, eene nieuwe blijk gegeven van zijne edelmoedige pogingen, om den smaak voor kunsten en wetenschappen in ons Gewest te bevorderen.

ROMEINSCH EN MIDDELEEUWSCH PENNINGEN
IN NOORD-BRABAND GEVONDEN.

(Vervolg op bladz. 27.)

De Baron A. J. L. VAN DEN BOGAERDE van ter Brugge, Gouverneur van Noord-Brabant, heeft mij de eer gedaan, vijf Romeinsche penningen in Noord-Brabant gevonden, uit zijne penning-verzameling (vooral rijk aan Romeinsche in Vlaenderen gevonden' geldstukken) mij ten gebruike toe te staan, benevens een berigt, waar en wanneer die gevonden zijn. Wij haasten ons, die gedenkstukken te beschrijven, en daarmede onze eerste opgave aan te vullen. Mogt dit andere penningkundigen aanmoedigen, om ons ook hunne Romeinsche en Middeleeuwsche penningen, in

ons Gewest gevonden, tot aanvulling van deze verhandeling, ten gebruike te vergunnen!

Wij zullen in deze beschrijving de jaren volgen, waarin deze penningen (alle ter grootte van een Nederl. dubbeltje) ontdekt zijn.

In 1790 vond men in de omstreken van 's Hertogenbosch een zilveren penning, die aan den rand zeer weggesleten, en daardoor op vele plaatsen in de omschriften onleesbaar is.

Voorzijde. Een gelauwerd keizershoofd van uitnemende fraaiheid.

Omschrift. SALUTIS.

Keerzijde. Eene vrouw met den linkerarm op eene kolom leunende, en hebbende in de rechterhand eene eiter.

Omschrift. IIIVIR VALEN. M. ACILIUS.

In 1805 werd een koperen penning van Constantinus in het land van Altena opgedolven. Deze is nog meer beschadigd.

Voorzijde. Een gestrikt keizershoofd met het omschrift: CONSTANTINUS. P. F. De laatste letters zijn geheel weggesleten; de letters P. F. zijn naauwelijks leesbaar. Ook van de keerzijde is niets te maken.

Omtrent denzelfden tijd vond men op den oever der Maas, tusschen Woudrichem en Sleeuwijk, insgelijks eene koperen medaille van Constantinus, die merkelyk beschadigd en in het omschrift op vele plaatsen afgesleten is.

Voorzijde. Een gestrikt keizershoofd. *Omschrift* D. N. CONSTAN. p. f. AUG.

Keerzijde. Een krijgsman, die een overwonnen soldaat op het lijf trapt en met eene lans doodt.

Omschrift. . . . TEMP.

In 1837 diende het geluk iemand, die van de forten Isabella en Antonius bij 's Hertogenbosch op den straatweg, onder het wandelen, een' zilveren penning vond, welke, hoezeer in den omtrek merkelyk beschadigd, nog leesbaar is.

Voorzijde. Gelauwerd keizershoofd van Caesar Augustus. *Omschrift:* CAESAR AUGUSTUS PATER PATRIAE.

Keerzijde. Twee priesters met offergereedschappen.

Omschrift. CAESAR AUGUSTUS CONsul DECIO PRINCipi JUVENTutis.

Hebben wij over den slijt der vier voorgaande penningen ons moeten beklagen, de gouden penning, in 1838 te Tilburg in de asch van een turfvuur bij een landbouwer gevonden, die den turf in de moeren dier gemeente gegraven had, is daarentegen zoo zuiver en gaaf, als of hij eerst uit de munt kwam.

Voorzijde. Gestrikt hoofd van keizer Constantinus. *Omschrift* in ruwe letters: Dominus Noster CONSTANTINUS Pius Felix AUGustus.

Keerzijde. Een krijgsman, met eene krijgsbanier in de regter- en een victorie-beeldje in de linkerhand, hebbende zijn' linker voet gesteld op een overwonnen soldaat.

Omschrift. VICTORI AAAUGGGS (TER AUGUSTO).

Afsnede. TRevis OBSignata. Sommige penningkundigen brengen de S van het woord Augustus tot OB en lezen alzoo OBSignata: doch blijkens dit gaaf bewaarde exemplaar, is door hen deze S verkeerdelyk geplaatst.

Geen dezer penningen heb ik in de onderscheidene door mij geraadpleegde penningwerken gevonden. Den

laatst, hoezeer met verscheidenheden, vindt men bij de Bast (a). Hieruit mag men besluiten, dat deze geldstukken zeer schaarsch zijn geworden.

Ter aanvulling van onze berigten omtrent middel-eeuwsche penningen, kunnen wij hier nog bijvoegen, dat onze kundige gewestgenoot, de Heer S. H. van der Noordaa te Dordrecht, eene oude Gallisch-Belgische munt bezit, in 1821 te Vechel gevonden. Wij nemen zijne beschrijving woordelijk over: „ Aan de voorz. ziet men in eenen geparelden kring een misvormd hoofd, zonder eenig bijschrift: ter keerz. binnen eenen gelijken kring, een ongebreideld paard: in het veld eenige vreemde schrijfteekens. Deze munt is aan de keerz. hol in- en daardoor aan de voorz. bol uitgeslagen; dezelve is zeer ruw en gebrekkig bewerkt (b).”

Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Brabant II

De Potjesberg te Son

Verhandelingen over de in Noord-Brabant
ontdekte Germaansche Begraafplaatsen

Bijlage tot de Germaansche Begraafplaats te
Gemonde

Germaansche begraafplaatsen te
Baarle-Nassau

DE POTJESBERG IN DE HEIDE

TE SON BIJ EINDHOVEN.

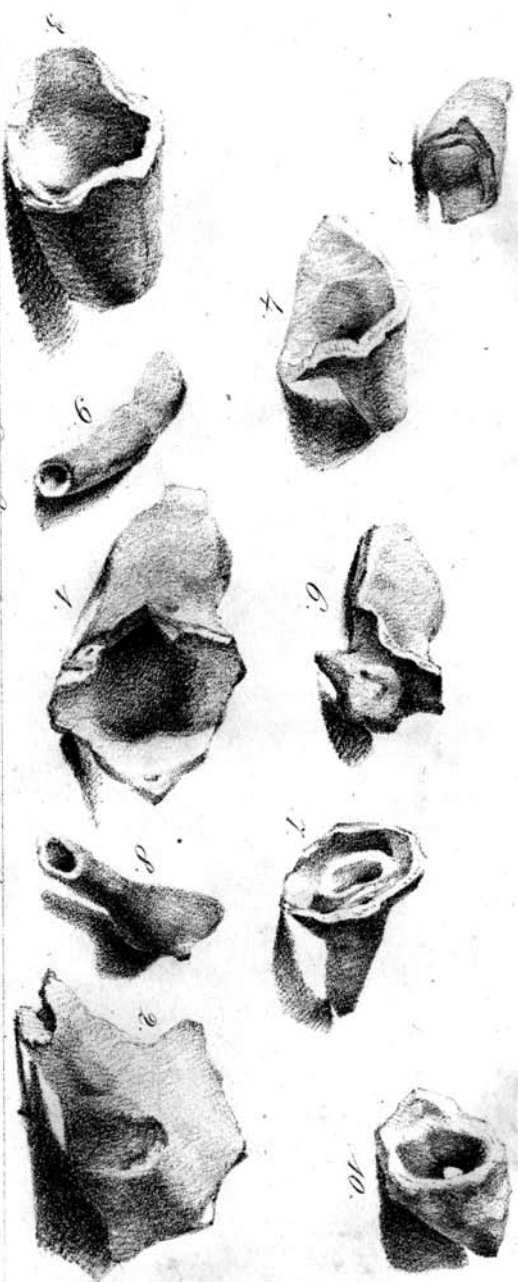
Het is menigmaal opgemerkt, dat de zeldzaamheden van vreemde landen, veeltijds beter bekend zijn, dan die, welke ons eigen vaderland, ja onze eigene provincie oplevert. Hoe weinige Noord-Brabanders bijv. zijn bekend met het zeldzame natuurverschijnsel, dat hun de zogenaaⁿde *Potjesberg* te Son aanbiedt. En dat de voortbrengselen van dezen zonderlingen heuvel wel degelijk hunne aandacht waardig zijn, zal blijken uit de beschrijvingen, welke daarvan gegeven zijn en hier herhaald worden.

De schrijver der eerste *Reis door de Majorij van 's Hertogenbosch*, in den jare 1798 (a), is de eerste geweest, die van dezen berg te Son in openbare geschriften melding maakt, zie hier zijne beschrijving. »Buiten Son ten westen, treft men een geheelen keten van bergen of liever heuvelen aan, welke zich zeer ver uitbreiden. Een dezer heuvels is bekend onder den naam van *Potjesberg*, welke zeker de oplettendheid van ieder Natuurkenner waardig is: want in het midden van dezen heuvel of berg treft men eene laagte aan, zoodat, als men in dezelfde is, men over de randen van den heuvel niet kan heen zien: deze laagte is bedekt zelf vrij diep, met een geelachtig, doch zeer naar het wit, hellend zand; op de

(a) Amst. 1799 bl. 66.

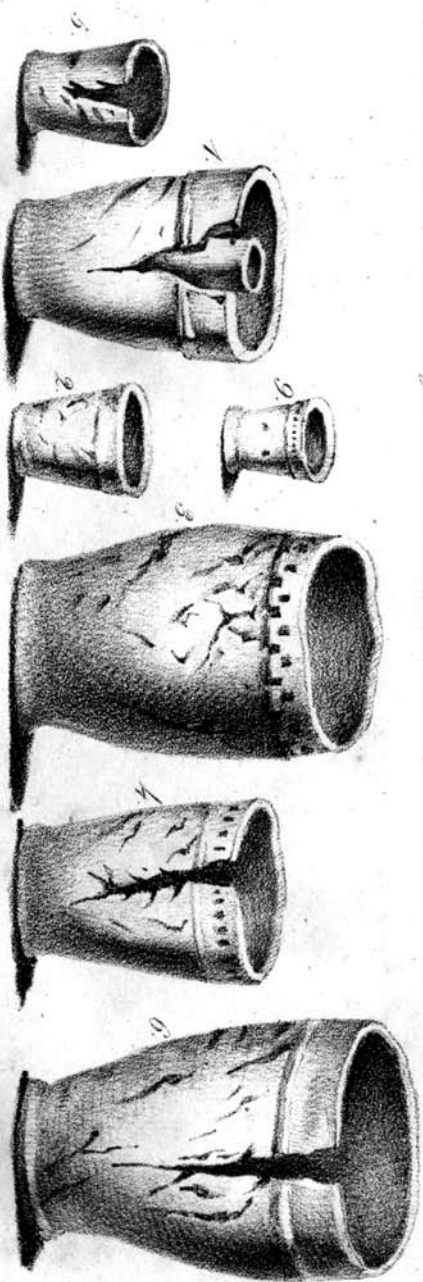
Naturae in idem Septemb. to Nov. 1836.

BI. 2000.

Sept. 10th 1793

Bl. 265.

oppervlakte van hetzelfde vindt men stukjes, het een grooter dan het andere, van allerlei gedaante, sommige vrij regelmatig, bestaande uit eene soort van oer of ijzererts: eenigen dezer stukjes zijn hol als een klein bakjen of kopjen; de kinderen verzamelen dikwijls dezelve om er mede te spelen, doch van tijd tot tijd groeijen er weer nieuwen: wegens deze wonderbare vorming draagt die berg den naam van *Potjesberg*.”

De heer Hanewinkel heeft, in zijne *geschied- en aardrijkskundige beschrijving der Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch* (a), dit bericht zakelijk overgenomen, hetgeen de Redactie van den *'s Hertogenbosschen stads courant* in 1818 aanspoorde, om dezen heuvel in N. 48 (zaterdag 8 Augustus 1818) te herdenken.

Ook de heer van der Aa geeft daarvan in zijn *Aardrijkskundig woordenboek van Noord-Brabant* (b) een vrij goed artikel; doch zijne beschrijving bevat, even zoo min als die van den heer Hanewinkel, iets meer, dan hetgeen de reiziger door de Meijerij reeds in 1798 had opgemerkt.

Het was ons derhalve zeer aangenaam eene meer uitvoerige beschrijving der voortbrengselen van den Potjesberg aan te treffen in het jaarlijksch verslag der Eerste klasse van het koninklijk Nederlandsch Instituut (1831-1832) (c). De heer A. van den Ende, lid dier klasse, bragt in eene der gewone vergaderingen eenige delfstofelijke voortbrengselen des bergs ter tafel, en voegde er eene belangrijke beschrijving bij, welke de klasse mededeelt, en wij hier woordelijk overnemen:

(a) Nijmegen 1803 bl. 366.

(b) Breda 1832 bl. 284.

(c) Geplaatst voor het 4de deel der Nieuwe verhandelingen. Amst. 1833. 4°. bl. XXXV - XXXVII.

Van deze voorwerpen »kennelijk zamengesteld uit fijne zand- of quatskorrels, welke voornamelijk door ijzeroker verbonden en geel of vuilrood gekleurd zijn, zijn het de uiterlijke vormen, onder welke dit *Hydras ferri*, of meer bepaald, deze *ijzer-zanderts* aldaar voorkomt, die dezelve opmerkenswaardig maken.

»Behalve in kleine lagen, van een' Nederlandschen duim of mindere dikten, welke zich met eene zeer ongelijke oppervlakte, ter diepte van weinige palmen, tot eene vrij aanmerkelijke grootte uitstrekken, komt deze erts voor in de gedaante van buisjes, schaaltes, potjes, kroesjes of dergelijke.

»Meerdere buis- en kroesvormige voorwerpen hebben dit gemeen, dat zij van ter zijde, de laatsten ook wel van onderen, kleine openingen dragen en den aanvang van buisjes of pijpjes vertoonen, die al dunner en dunner uitloopen, en hierdoor, bij de uitgraving, verstuiwing of anderzins afbreken.

»De uiteinden der onderscheidene voorwerpen verliezen zich in den oergrond, of in de takken en aderen van denzelven, welke tusschen den veel opeengepakten witten, fijneren, of meer blaauwachtigen groveren zandgrond heenloopen. Met eene dier zandsorten, of wel met fijn okerzand, zijn de voorwerpen bij hunne uitgraving gevuld en met de eene of andere omgeven. In de laagte waar de bodem steeds vochtig is, zijn zij brozer, doch tegen het onderste der helling van den zandheuvel aan, waar zij ook nog, en vooral de buisvormige, gevonden worden, meer stevig en handelbaarder.

»Het lijdt geen twijfel, dat de omschreven voorwerpen bij voortdoring zich vormen, maar de naaste oorzaak van derzelver zoo vreemde en zoo verschillende gedaan-

tevorming schijnt nog bezwaarlijk uit te maken te zijn.

»De berg zelf ligt aan de westzijde van den weg van het dorp *Son*, naar *St. Oedenrode*, een klein kwartier uur van hetzelfde dorp, en behoort tot eene lange reeks van zandheuvels, welke zich aldaar, eenigzins in een halven cirkel, van het Noorden naar het Zuiden uitstrekt, hoedanige ook in de aangrenzende landstreken geenszins zeldzaam zijn. Dan voor zoo verre tot nu toe bekend is, zijn in de heuvels bij *Son*, en wel uitsluitend, ter plaatse, die den naam van *Potjesberg* draagt, de omschreven voortbrengselen alleen aangetroffen, en wel voornamelijk, zoo niet uitsluitend, aan den voet der Zuidwest-zijde. Deze heeft ook dit eigenaardige, dat hij doorgaans uit een zeer fijn, geelachtig drijfzand bestaat, terwijl de omliggende uit een grover, wit zand zijn zamengesteld.” Tot dus ver het berigt van het Instituut.

Den 21 Junij 1836 verzamelde de Eerwaardige heer H. Potholt van Dorp, predikant te Veghel, eene fraaije collectie van naturaliën, welke de Potjesberg toen opleverde, en had in 1840 de beleefdheid, om dezelve aan de Boekerij van het Noord-Brabandsche Genootschap te schenken. Deze delfstoffelijke voorwerpen komen in alles overeen, met de beschrijving door den heer van den Ende gegeven. Men onderscheidt er in, holle buisjes ter lengte van een lid van den vinger en ter dikte van een pijpensteel, allerlei bakjes, hol en gefatsoeneerd bijna als een vingerhoed, en eindelijk een drietal kroezen, in grootte en gedaante wel eenige overeenkomst hebbende met de smeltkroesjes der goud- en zilversmeden. (a)

(a) Voor de liefhebbers der natuurlijke historie voegen wij een tiental voorwerpen van den Potjesberg, in levens grootte afgebeeld, hierbij. N°. 1, 2, 3 en 10 hebben van onderen eene opening.

Zijne Excellentie de Staatsraad, Gouverneur van Noord-Braband, Jonkheer A. J. L. Baron van den Bogaerde van ter Brugge, wiens smaakvolle verzameling van oud- en zeldzaamheden, oude wapenen en wapenrustingen en geschilderde glazen op zijn kasteel te Heeswijk, de aandacht van iederen liefhebber dubbel waardig is (a), vond zich door bovenstaande berigten opgewekt, om den heere Distrikts-Commissaris der kantons Eindhoven en Oirschot te verzoeken, wel eenige nadere inlichtingen wegens den Potjesberg te Son te willen inwinnen. Op dit verzoek antwoordde de heer Commissaris in eenen brief van den 21 October 1840, dat de Burgemeester van Son en Breugel de voorwerpen, gelijkende naar kopjes, potjes, buisjes, schaaltsjes of kroesjes met eenig

Nº. 3, 4, 7, 8 en 9 zijn van anderen digt. Nº. 6 heeft 4 uitspringende buisjes, waarvan een open is.

Zie hier de zwaarte van elk voorwerp in Ned. gewigt:

Nº. 1 = 22,600 wigtjes.	Nº. 6 = 3,000 wigtjes.
» 2 = 15,100 »	» 7 = 1,700 »
» 3 = 10,300 »	» 8 = 1,750 »
» 4 = 4,800 »	» 9 = 1,950 »
» 5 = 3,400 »	» 10 = 1,550 »

In dezelfde verzameling worden nog verscheidene stukken gevonden, die zwaarder zijn dan vijf wigtjes. Daar deze naturalien bij de behandeling telkens, vooral aan den binnen kant, afrijzen, zoo zal het ons niet verwonderen, indien deze stukken na eenig tijdsverloop ligter zullen bevonden worden.

(a) Bij de aftreding van zijne Excellentie, als Gouverneur van Noord-Braband, onder wiens Bestuur, en door wiens invloed en leiding het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Braband tot stand kwam, — eene inrigting, die reeds gunstig werkt op de bevordering van het schoone en goede, en jaarlijks meer nut zal stichten, — gebiedt ons de dankbaarheid luide te melden, wat dit *Mengelwerk* aan hoogst deszelfs medewerking te danken had. Als de Redacteur van hetzelfde eenige narig-

zand, waarop die ijzerdeelen liggen, voor het Provinciaal Genootschap zal afzonderen, doch dat dergelijke voorwerpen maar zeldzaam gevonden worden, dat de grootte van den *Potjesberg* moeilijk kan worden opgegeven, dat dit bergje tusschen eenige zandheuvels in de heide ligt, en dat hij op één na de hoogste is, doch dat deze beide bergjes in de laatste jaren veel van hunne hoogte verloren hebben.

ten begeerde, betrekkelijk oude gedenkteeken en merkwaardige bijzonderheden van dit Gewest, dan gaf hij deswege zijnen wensch schriftelijk te kennen aan den heere Gouverneur, die de goedheid had, om of bij de Gemeentebesturen of bij de Distrikts-Commissarissen de begeerde berigten in te winnen, en den schrijver mede te deelen. De Redacteur neemt deze gelegenheid waar, om het *Mengelwerk* nog steeds aan de belangstelling van zijne Excellentie aan te bevelen.

VERHANDELING

over de in Noord-Brabant ontdekte Germaansche

Begraafplaatsen.

» De Grafheuvel en de daarin gevondene merkwaardigheden mogen in den eersten opslag, het voorkomen van weinige beteekenis hebben, dit vooroordeel zal weldra afgelegd worden, wanneer men tot zijne verbazing ontdekt, dat zulk een op zich zelf weinig beduidend toeval zoo veel stof aanbiedt, om de Schriften der ouden te verstaan, en over de oudste geschiedenis en volksgebruiken zulk een licht verspreidt."

Westendorp.

Noord-Brabant is rijk in overblijfsels van den voortijd, en bezit vooral nog zeer veel in hare volksbegrippen, volksgebruiken en volksverleeringen, dat voor den oudheidkundige onschatbaar is, en hem tot eene meer grondige kennis kan doen komen van het volk, 't welk de oorlogende Romeinen het eerst leerden kennen en in ruwe trekken afmaalden.

In de voorgaande afleveringen van het *Mengelwerk* hebben wij reeds eenige berigten deswege medegedeeld, en de bijval, welke dezelve bij vele lezers gevonden

hebben, moedigt mij aan, om onze overige navorschingen

1°. omtrent de goden en derzelver tempels,

2°. » de gewijde bosschen,

3°. » de heilige boomen,

4°. » de heilige bronnen,

5°. » de heidensehe begraafplaatsen

van tijd tot tijd mede te deelen.

Wij kiezen thans de heidensehe begraafplaatsen ter beschouwing, die ontdekt zijn :

1°. te Orten bij 's Hertogenbosch,

2°. » Alphen in de baronie van Breda,

3°. » Mun onder Oss,

4°. » Deurne bij Helmond,

5°. » Gemonde bij St. Michiels-Gestel,

6°. » Genderen (land van Heusden),

7°. » Engelen » » »

8°. » Tilburg,

9°. » Haren bij Megen.

Deze opgave zullen wij doen vergezeld gaan van die bijzonderheden, welke onze vaderen voornamelijk doen kennen bij het plegtige tijdstip des verscheidens, en of uit middeleeuwsche oorkonden, of uit de taal, of uit den mond des volks bijeengebragt zijn. De uitvoerigheid dezer verhandeling zal, hopen wij, om de verscheidenheid en nieuwhed van vele onzer opmerkingen, bij den lezer gereedelijk verschooning vinden.

BEGRAAFPLAATS TE ORTEN.

In 1766 werden eenige urnen, met verbrande menschenbeenderen gevuld, te Orten, een gehucht, behoorende onder de stad 's Hertogenbosch, opgedolven. Slechts twee der gevonden aarden potten werden bewaard, eene

onder den Med. Doctor A. Bonn, en de andere onder den wondarts J. van der Haar: doch waar die, na hun overlijden, gebleven zijn, wordt niet gemeld (a). De plaats van dit Germaansch kerkhof wordt niet opgegeven, doch, daar al de plaatsen in Noord-Brabant, welke uit *Mun* gevormd zijn, zoo als *Mun* onder Oss, en *Gemunde* (Gemonde) dergelijke begraafplaatsen zijn geweest, zoo moet het Ortensche kerkhof vermoedelijk gezocht worden in de nabijheid van den Polder *Muntel*. *Muntel* is hetzelfde als *Muntelo*, zoo als Gestel *Gestelo* (vergelijk hiervoor bladz. 85), zoo dat *Muntel* een *lo* te kennen geeft, bij eene *mun* of *munde* gelegen.

Daar deze begraafplaats op of in de nabijheid van het grondgebied van 's Hertogenbosch moet gezocht worden, heb ik het aan geene nasporingen laten ontbreken, om dezelve terug te vinden. Wenschelijk toch ware het, dat de juiste plaats weder ontdekt wierd, omdat Professor J. C. Palier ergens aanteekent, dat destijds het geheele kerkhof niet is opgegraven. Zie hier zijn bericht (b): »Genoegzaam vlak over den doorbraak van den Maasdijk (den 14 Febr. 1757 even boven het dorp Hedel voorgevallen) naauwelijks een half uur van den Dijk, en één uur van 's Hertogenbosch, heeft men in de maand December 1766 in eenen zeer grooten zandheuvel, welke ongetwijfeld door menschen-handen op eenen vlakken kleigrond is opgeworpen, omtrent 20 urna's of begraaf-

(a) Ackersdijk, Verhand. over het landschap Taxandrië, geplaatst in de Nieuwe werken der Leidsche Maatschappij, V Dl. 1 st. bl. 170. Ook van *Heurn* maakt hier melding van in zijne Hist. der Stad en Meijerij, I. 37., die voor *Orten*, *Empel* schrijft.

(b) Verhand. over twee groote beenderen in den Bommelerwaard gevonden. Geplaatst in de Verhand. der Holl. Maatschappij. Haarlem, XII Dl. bl. 389.

bussen, met haar assche en gebrande menschen-beenderen gevuld, uitgegraven. Gemelde zandheuvel is maar ten deele geslegt en daarom is 't zeer waarschijnlijk, dat er nog veele soortgelijke bussen in dezelve verborgen zijn."

BEGRAAFPLAATS TE ALPHEN.

Op de kaart der Meijerij van H. Verhees, in 1794 uitgekomen, leest men onder het Dorp Alphen, in de baronie van Breda: *althier zijn Romeinsche oudheden gevonden*. De bekwame landmeter volgde, met de, te Alphen gevonden oudheden, voor Romeinsch te beschouwen, het gewoon gevoelen, daar hier geene Romeinsche voorwerpen, maar eenige Germaansche lijk-Urnen zijn uitgegraven. De geleerde Abdijheer van Tongerlo A. Heylen, toonde dit reeds voor 50 jaren aan in eene verhandeling, waarin hij deze ontdekking onder den volgenden titel bekend maakte. *A. H. C. T. (A. Heylen Canonicus Tongerloënsis) verlichtinge der Brabandsche en andere Nederlandsche oudheden, ofte Vaderlandsche verhandelinge over eenige Urnen ofte lijkvaten, onlangs door de zorg en bekostiginge van den Eerw. Heere Godefr. Hermans, Prelaet der Abdij Tongerlo, ontdekt bij het Dorp Alphen, Maestr. 1793, 4° fig.* Dit hoogst zeldzame boekje is in 1838 te Turnhout met andere *Historische Verhandelingen over de Kempen* van dezen geleerden Archivarius in 8° herdrukt.

Naar onze gewoonte, om alles wat elders volledig, omtrent de geschiedenis, oudheden en letterkunde van Noord-Brabant, gevonden wordt, eene plaats in te ruimen in dit Tijdschrift, en wel met de woorden der Schrijvers zelve, zoo zullen wij ook hier het verhaal van Heylen

betrekkelyk de begraafplaats te Alphen woordelyk mededeelen:

»Terwyl den eerw.^{sten} Heer G. Hermans, Prelaet der Abdy *Tongerloo* in de bekende omwenteling deézer landen, zich bevond in het pastoreél huys van het oud dorp *Alphen*, bemerkte hy aldaer verscheyde ronde zandhoopen of heuvels, de welke hem wel eerder doór menschen handen gemaekt, als van den Schepper in zulke wyze scheénen geschapen te zyn. Wel bewust, of ten minsten met reden gissende dat in zulke werken, doór onze voórvaderen of hunne beheerschers tot zekere gedagtenis opgerigt, gemeenlyk eenige gedenkstukken berusten, welke doórgaens zeer nut en dienstig tot onderrigting der weétgierigen en vervordering der kunsten en weétenschappen zyn, zoo besloót hy, uit liefde voór de oudheden, die zandbergen te doen doórgraven en doórzoeken. Hy deed dan voór eerst kruisgewys doórsnyden de twee meest verheve heuvelen, niet verre van elkander gelegen, westwaerts tusschen het pastoreél huys en den windmolen aldaer. In den eenen, 6 à 7 voeten hoog en omtrent 200 in den omvang, vond men eenen ouden geélachtigen slecht gebakken aerdepot, zeer naby $1\frac{1}{2}$ voet hoog en 1 voet breed, in welken men niet als asch bespeurde en stukken van schier verbrande beenderen, met de welke men den zelve wederom vulde. In den anderen ontdekke men soórtgelyken pot, weézende gevuld als den voórigen, maer veel kleyner van beworp. Hunne stof zeer slecht en broos zynde, en gevolgenlyk zeer ligt aen scheuren en breeken onderworpen, hebben wy, om de nakoómelingen een egt denkbeeld daer van agter te laten de zelve met eenige andere doen graveéren, en dus word hunne gedaente hier verbeeld N°. 1 en 4. (Pl. I.)

»Zyne voorgemelde Hoogw^t. door zoo gelukkige ontdekking verder aangemoedigd, deed na verloop van eenige maenden, andermael de schup aenvatten tot doórsnyding der min verhevene zandheuvels, gelegen noórd-oostwaerts het voorz. pastoreél huys. Men begon op 17 July 1792, en de nieuwe onderneming had even voórspoedigen aenvang: immers naeuwlyks was de schup in de aerde, of zy ontmoette de Urne, alhier te zien N°. 3; men bevond by doórzoeking, dat de zelve gevuld was, gelyk de eerste met asch en stukken van verbrande beenderen.

De volgende dagen den arbeid voortzettende, en omtrent 20 vermeynden grafplaatsen doórsneeden hebbende, wierden ontdekt de geéne welke by N. 2, 4 en 6 (a) worden vertoond, alle op voónige wyze gevuld; behalven N°. 4, welke schier geen asch inhield, maer als teene-mael gevuld was met witte gebrande beenderen op elkanderen als gemetst, in welken staet zij nog bewaerd word.

»Men zoude ongetwyfelt meer andere zulke *Urnen* of lykvaten hebben aengetroffen, hadden de stormende en aenhoudende winden, regens of andere oorzaeken het zand van sommige aldaer nog liggende heuvels niet weggedreéven, en de daer onder schuylende *Urnen* aen de vroetende en vernielende gedierten bloot gesteld, en den tyd zelfs, doór zijne langduerigheyd, geene overdekte verslonden. Blijk hier van zyn de assche, beentjens en scherven, welke men in eenige, plat op de aerde, nog heéft bespeurd; doch deéze, zoo weynig aenzienlyk zynde, hebben niet bewaerensweêrdig gescheéven. In meening

(a) Blijkbaar is hier eene fout in het aanwijzen der nummers naar de plaat: wij hebben ons echter geene verandering veroorloofd, maar geven de zeven urnen even zoo, als die afgebeeld zijn in de tweede uitgave (1838. Turnhout).

dat de nog overige lidteekenen van verdagte grafplaatsen ook niets anders meer zouden opleveren, dan verstroeyde assche en eenige scherfkens, heeft men de opzoeking gestaekt: ondertusschen wy verhoópen met veel andere minnaers der oudheden dat, de tyden geruster zynde, omtrent de gemelde opzoeking plaats van *Alphen* doór de zorg en vlyt van zyne voórzeyde Hoogw^{te}. of andere eiveraers der weétenschappen, alnog schup en hak zullen gebruykt worden.” Tot dus ver de Abdijheer.

Trekken wij verder te zamen wat Heylen ons wegens de gevondene Urnen te Alphen in het vervolg zijner verhandeling mededeelt.

Deze Urnen werden vóór de Fransche omwenteling en de opheffing der Abdij van Tongerlo aldaar bewaard, doch waar die later gebleven zijn, wordt in deze nieuwe uitgave niet gezegd. (bl. 215 n. b.)

In 1770 waren er nog drie Urnen uitgegraven, die Heylen meent uit onkunde verbrijzeld te zijn geworden. (bl. 226. n. n.)

Deze lijk-Urnen waren zoo broos, dat men ze naauwelijks kon optillen uit gevaar van breken. (bl. 215.) Zij bestonden uit zeer slechte leemachtige aarde met keikens doormengd, en hadden naauwelijks het vuur geraakt. (bl. 219.) In dezelve vond men niets dan asch, zand en beenderen: ook vond men asch bij het doorgraven der heuvels buiten de Urnen. (bl. 220.) Zij stonden alle met de opening omhoog. (bl. 221.)

Uit de medegedeelde afbeeldingen der Urnen van Alphen, welke wij getrouw gevolgd hierbij voegen, en uit de door Heylen gegeven beschrijving blijkt, dat de Urnen te Tilburg uitgegraven, (zie die afgebeeld in de 2de pl. N°. 8 en 9) gelijksoortig zijn, zoo als wij straks bij

de beschouwing van het Kerkhof aldaar melden zullen.

Eer wij de verhandeling van Heylen uit de hand leggen, moeten wij nog daaruit aanteekenen, dat er te Castelnè bij Eersel een Alvenberg ligt, die voormaals om spookerij bij onwetende landlieden en kinderen zeer berucht was. (bl. 229.) De naam Alvenberg is zeer gemeen aan vele zandbergen der Kempen, zegt Heylen, die daarbij voegt: »Men weet dat de gemeene landslieden de moedertael dikwijls zoo verkorten en veranderen, dat ze als onverstaanbaer word aen die volgens de letter spreken. Hiervan heeft men een staeltjen in het gemeld woórd *Alvenberg*: dit word ook by sommige (als tot *Rethy* en elders) uytgedrukt doór *Aberg* en *Asberg*, op andere doór *Alsborg*, *Alfberg*, enz., doch is niet anders als *Alvenberg* of berg, waer volgens bygeloovige overlevering, voortyds de *Alven* of zoo genoemde *Kabautermanneken*s zouden gewoond hebben, de welke, volgens het wangevoelen eeniger slegt onderrigte landslieden, de potten en kruyken, die daer ondertusschen gevonden worden, zouden gebruykt hebben. Zulk slegt gedagt is ook gemeen in Duytschland, Polen en andere ryken, waer van CHRIST. MANLIUS *Hist. Lusat.* I. 1. c. XXII aldus schryft: »*Thuringi Nanos his (Urnis) usos, qui olim in Sebergo excavato habitarint, opinantur. Cujus rei Fabricius quoque meminit itinere Chemnicensi his versibus:*

Post hæc ansatas Sebergi inquirimus ollas
Montis, ubi perhibent, Pygmæis vascula, quondam
Triticeas colerent dum terras, forte relictas.” (a)

(a) T. a. p. bl 229 n. F.

Wat Heylen hier zegt wegens de kabautermannekes, doet mij op de aardmannekes denken, die mede geene geringe rol spelen in het volks-bijgeloof. Een paar volksbegrippen deswege deelen wij hier den lezer mede. Het is bekend, dat er in zeer vele plaatsen bij het doorwoelen van den grond, dikwijls eene menigte tabakspijpjes te voorschijn komen; dezelve zijn kort en dik van steel en ruw van maaksel. Men houdt het er algemeen voor, dat deze pijpjes in de zestiende eeuw gemaakt zijn, toen het tabaksrooken in Nederland in gebruik kwam. Als men echter de gravers en arbeiders naar den oorsprong daarvan vraagt, zeggen zij, dat de aardmannekes daaruit rooken. Een hunner, die mij een groot aantal van dergelijke pijpjes, in 1840 in de grachten buiten de Vuchterpoort alhier gevonden, ter koop aanbod, verhaalde mij, dat één aardmanneke het pijpje vast houdt, terwijl een ander daaruit rookt en een derde er het vuur in steekt.

Op een ander tijd hoorde ik eene Bossche huismoeder, die tegen den zin van haren man wat te veel tijd nam met schoonmaken, zeggen: *moeten dan de aardmannekes schoon komen maken*. Blijkbaar worden hier de aardmannekes voor goede huisgeesten genomen, waarvan ik bij den geleerden Gravenaar Jan Wier, het volgende vind aangeteekend, dat ter mededeeling niet onaardig is.

»Er zijn duivels, die men aardmannekes (*terrei virunculi*) noemt: doch zij zijn thans minder gemeen dan voortijds, omdat men reeds eenige bedriegerijen der duivels heeft ontdekt. Deze aardmannekes zijn tweederlei: sommige zijn gedwee, en daarom worden zij huisgeesten genoemd. Deze verblijven 's nachts gewoonlijk op de bovenste verdieping, en schijnen dienstbodenwerk te

verrigten. Men zou vermoeden, dat zij van de trappen afklimden, de deuren openden, het vuur aanlegden, water putteden, en de tafel gereed maakten, hoewel zij niets van dit alles doen. Daar deze spoken veelal uit eenige teekenen weten, wat er gebeuren zal, zoo hoort men hen datgene verrigten, wat men ondervindt, dat weldra gebeurt: ja zij geven zelfs door teekenen te kennen, dat er weldra kooplieden zullen komen.

»Dit laatste heb ik, nog een jongske zijnde, met mijne twee broeders, in mijn vaderlijk huis te Grave, eenige reizen, toch steeds met angst ondervonden. Wanneer er bij ons op den zolder een groote voorraad hop (*lupulus*) voorhanden was, hoorden wij 's nachts, vóór den dag dat de kooplieden kwamen opdagen, hopzakken van de trappen werpen: en de volgende dag bewees, dat wij zulks wezenlijk gehoord hadden: met dit voorteeken hebben wij onze ouders dikwijls aangenaam verrast, die onze tijding zeer toejuichten. Want als de kooplieden denken, tot inkoop op reis te gaan, overleggen zij te voren hunne reis, en spreken dus af, dat zij bijv. morgen om die reden van huis gaan. De duivel zulks vernemende, vertoont aan de verkoopers daaromtrent eenige voorteekens, eer de kooplieden bij de verkoopers aankomen: de afgelegenheden der plaatsen geeft hem daar tijd toe. Derhalve schijnt de duivel voorzeggingen te doen van dingen, die reeds beginnen te gebeuren." (a).

Het komt ons voor, dat de aardmannekes in eenige betrekking staan met de *alven*, *wären*, *geesten* of *schimmen* der overledenen; latere nasporingen echter zullen dit verband nog moeten ophelderen.

(a) Wieri opera omnia. Cap. 22. p. 71.

In het voorbijgaan kunnen wij onze verwondering niet onderdrukken, dat een man, zoo als Joannes Wier (a), die door Mr. J. Scheltema te regt is geschetst als »de ijsbreker tegen de leer der vooroordeelen, wegens den duivel, de duivels-kunsten, tooverijen en heksenprocessen" (b) nog zoo kinderachtig was, om dergelijke beuzelingen te gelooven en als hem zelven overkomen voor te dragen. Zoo waar is het, dat het menschedom niet in eens al de vooroordeelen aflegt!

MUN TE OSS.

Dit gehucht aan den straatweg van Grave op 's Hertogenbosch, wordt in het *Aardrijksk. woordenb. van Noord-Brabant* door den heer van der Aa, opgegeven als te behooren onder de gemeente Schaijk, hoezeer ik van goederhand onderrigt ben, dat deze uithoek onder Oss behoort. Bij het ontginnen van het landgoed Sevenbergen, ontdekten de arbeiders van deszelfs eigenaar, den heer J. Linsen, in 1837, een paar lijk-urnen, die zij echter in stukken sloegen, zoodat er thans niets meer, dan dit berigt, van overig is

Reeds bij eene andere gelegenheid spraken wij van deze Germaansche begraafplaats (boven II. 100) en merkten op, dat dicht bij dezelve een Hansjoppenberg gelegen is. Het is opmerkelijk, dat te Oss de verwensching in gebruik is: *ik wou dat ge op de Munsche hei laagt*. Als knaap hoorde ik deze spreekwijze duizendmaal, zonder dat iemand daarvan den oorsprong

(a) Geboren te Grave in 1518 en overleden als beroemd geneeskundige in 1588.

(b) Geschied- en Letterk. Mengelwerk IV Dl. bl. 177 — 231.

kende. Thans meen ik de aanleiding en de beteekenis dezer verwensching te kunnen opgeven. Men wenschte namelijk, dat iemand dood ware, en wel reeds begraven. Daar Mun vroeger altijd onder Oss gehoord heeft, zoo zal deze begraafplaats ten gebruike der ingezetenen van dit oude, reeds tijdens de geloofsprediking van Willebrord bekende dorp, gestrekt hebben; van waar het zeer natuurlijk is, dat men dengenen eene plaats op de Munsche heide toewenschte, waarvan men zich gaarne ontslagen zag. Deze verwensching zou alzoo uit het heidendom zijn overgebleven, of ontstaan zijn in eenen tijd, toen het nog algemeen bekend was, dat op de heide, thans onder den naam van *Mun* bekend, de lijkbussen der dooden werden bijgezet.

BEGRAAFPLAATS TE DEURNE.

De begraafplaats uit den heidenschen voortijd, welke in 1837, in de heide 20 minuten van Deurne, ontdekt werd, en waaruit wel 100 urnen gegraven zijn, heeft veel gerucht gemaakt. In het voorjaar van 1840 heb ik mij derwaarts begeven, om met eigene oogen dit kerkhof op te nemen, en na gedaan onderzoek bevonden, dat de berigten, door Dr. Jansen in den *Konst- en Letterbode* (a) geplaatst, allernaauwkeurigst zijn, weshalve wij het zakelijke bericht met de woorden van dezen oudheidkundige zullen overnemen.

De heer F. baron van Voorst tot Voorst, ritmeester bij het regiment Huzaren N. 6. te Someren gecantonneerd, vond al jagende in de omstreken van onderscheidene dorpen, zoo ook te Deurne, in de hoogste punten der heide,

(a) Voor 1838 I. 375 — 379 en 389 — 395.

regelmatige verhevenheden, die hij veronderstelde, dat in vroegere tijden een doel gehad moeten hebben. »Ik dacht», zoo schrijft zijn Hoog wel geboren, wiens woorden wij verder laten volgen, »ik dacht, na den jagttijd wil ik weten, wat daar in zit; sprak er met den Burgemeester over, die bereidwillig de vergunning tot het opgraven gaf. Met een dertigtal liefhebbers der compagnie, waarbij ik sta, aan het werk gegaan, vonden wij in een paar uren tijds vier urnen, van verschillende gedaante en grootte, waarvan er drie gebarsten waren, en die met het opheffen uit een vielen. Alle waren, als ook de nadere gevondene, met verbrande menschenbeenderen tot op de helft gevuld. Het aanvulsel is eene compacte zwarte aarde, misschien vroeger asch en houtskool..... Wanneer men bij het graven houtskool ontdekte, dan was de urne niet ver af te vinden.»

»Zelden vond men menschenbeenderen zonder urnen. Van de menschenbeenderen zijn stukken van schedels, ribben en vooral de ronde hoofden der dij- en opperarmbeenderen nog duidelijk te onderkennen.... Ik beschouw dezelve uit de hand gemaakt, ten minste niet zoo als thans gedraaid en slecht gebakken, dat bij het doorbreken der scherven op de kanten is te zien. De kleur is bij eenige als chocolade, bij andere graauwachtig. Twee waren ligt rood en eene scheen ruw verglaasd. Daags na mijn begin waren eenige boeren en burgers ook begonnen, om den door den Ritmeester aangeduiden schat te zoeken, en weldra twee honderd boeren bezig, om alles zonder orde of overleg ten onderste boven te keeren. Goede raad kon niet baten. Naderhand werd dit door eenigen begrepen. De aarde heeft een en een half spit die vast- en bruinheid..... welke zij elders bezit. Dieper

spittende bespeurt men weldra dat de grond vroeger (niet?) geroerd is geweest.”

»De urnen, die in geel zand zitten, zijn gaver, witter en helderder van kleur, dan die in den grond, welke op teelaarde gelijk. Die, welke in den vlakken grond worden aangetroffen, zitten zelfs minder dan een voet diep; in de heuvels, $2\frac{1}{2}$ tot 3 voet; de eene urne boven de andere; bij groote ook wel kleinere, of daarin verborgen, als de kraamvrouw met haar kind. — Ik had de grootste heuvels onderzocht (a), in de veronderstelling, dat dit de graven der voornaamste personen zouden zijn. Wanneer dit niet meer dan een gewoon kerkhof van dien tijd is geweest, dan kunnen dit familie-graven geweest zijn, hetwelk men geneigd is te gelooven, wanneer men de urnen met eenige tusschenruimte boven elkander zag geplaatst; waardoor die bergjes achtereenvolgens die hoogte verkregen, welke door verloop van tijd veel van derzelver hoogte, door regen, droogte en wind moeten hebben verloren. — Op eenige urnen is verbrand metaal gevonden; al zeer gering (echter) in vergelijking van de uitgestrektheid opgeworpen grond, die thans eene woestijn gelijk. Deze begraafplaats wordt door een voetpad op Asten doorsneden, liggende op 20 minuten afstands van Deurne; zij zal op het oog geschat, 150 passen breed, en 500 lang zijn. Er zullen ruim een honderdtal urnen gevonden zijn van verschillende gedaante en grootte, waarvan een $\frac{2}{3}$ gedeelte beschadigd was, van de grootte eens theekops af tot 100 pd. zwaar. Zij worden van f 1 tot f 4 verkocht. Ik moet nog bijbrengen, dat niet

(a) De heuvels waren ongelijk van hoogte: eenige waren ruim 60 duim hoog, terwijl andere eene hoogte van 1, 60 Ned. el hadden. *Letterbode voor 1837. I. 111.*

geheel ver van de begraafplaats eene lange breede sloot bestaat, waarvan het doel niet is te begrijpen, die noch tot vervoer (tenzij aanvoer van drinkwater), noch tot omsluiting, noch grensscheiding kan hebben gediend."

Tot zoo ver deelt Dr. Jansen bovenstaande merkwaardige berigten mede met de woorden van den baron van Voorst zelven, getrokken uit eenen brief gedagteekend: *Someren 25 Maart 1837*, die er tot lof van den geëerden ontdekker bijvoegt: »Ziet men uit dit belangrijk berigt, dat de heer van Voorst de eerste was, die de ontdekking maakte: men zal hem tevens den lof niet kunnen weigeren, dat hij daarbij oordeelkundiger en naauwkeuriger is te werk gegaan, dan men van iemand, die deze soort van nasporing niet tot zijne bijzondere studie maakte, had mogen verwachten; men zal hem erkentelijk zijn, dat hij gelet heeft op bijzonderheden, die bij eene wetenschappelijke beoordeeling niet gemist kunnen worden."

Toen ik te Deurne was, werd mij verhaald, dat reeds vóór dertig jaren een schaapherder eene urne met menschen-beenderen gevonden had, doch dat hij die als overblijfsels van eenen manslag beschouwd en, om met de politie in geene aanraking te komen, de zaak stil gehouden en de beenderen met de potscherven weder in den grond gestopt had.

Beschouwen wij thans de voorwerpen, welke in deze Germaansche begraafplaats ontdekt zijn. Dezelve zijn van drieërlei aard, als:

- 1°. Een honderdtal urnen.
- 2°. Eenige metalen versierselen.
- 3°. Een drietal verdachte voorwerpen.

I. LIJKURNEN.

In het Rijks Museum van oudheden te Leiden worden bewaard:

1°. Een gebarsten pot van donker bruine aarde, met verbrande beenderen. Hoog 0,16 el. (Zijnde N°. 66^a der verzameling van oudheden.)

2°. Potje van bruine aarde, met aschachtige aarde. Hoog 0,095 el (N°. C. 74.). Dit potje werd gevonden in een

3°. Pot van donkerbruine aarde, zijnde tamelijk fijn bewerkt, doch aan den rand geschonden, met verbrande beenderen. Hoog 0,195 el. (N°. 81.)

4°. Pot van donkerbruine aarde, aan den rand beschadigd, met verbrande beenderen. Hoog 0,25 el. (N°. 74^a). In denzelfven bevond zich een

5°. Potje van graauwe aarde, tamelijk fijne stof en ruwe bewerking, doch aan ééne zijde geschonden. Hoog 0,04 el. (N°. C. 164.)

6°. Pot van donkerbruine aarde; vorm als Fig. 3 der bijgaande plaat, met verbrande menschen beenderen en asch. Hoog 0,24 el. (N°. 82.)

7°. Pot van bruine aarde; doch van boven geschonden. Hoog 0,16 el. (N°. 91.)

8°. Pot van ligtbuine aarde, met één oortje voorzien, en met verbrande beenderen en asch, boven welke eenige fragmenten ruw aardewerk lagen, die oorspronkelijk tot een' schotel van 18 duim middellijn kunnen behoord hebben. Hoog 0,21 el. (N°. 93.)

9°. Pot van donkerbruine aarde, aan ééne zijde zeer beschadigd, met verbrande beenderen. Hoog 0,245 el. (N°. 98.)

10°. Pot van donkerbruine aarde, met verbrande menschen-beenderen. Hoog 0,205 el. (N°. C. 99.)

11°. Pot van bruine aarde, met verbrande beenderen. Hoog 0,15 el. (N°. 101.)

12°. Pot van donkerbruine aarde, doch boven ter helft geschonden, met verbrande beenderen. Hoog 0,27 el. (N°. C. 109.)

13°. Pot van bruine aarde, waarvan de rand en ooren weggebroken zijn, met vijf ruw ingekrabde lijnen boven den buik, met verbrande beenderen. Hoog 0,16 el. (N°. 119.)

De omschrijving dezer 13 lijkurnen is overgenomen uit *Dr. Jansen, de Germaansche en noordsche monumenten van het Museum te Leijden* (Leijden 1840), met opgave der Nummers, waaronder zij in de verzameling voorkomen.

Nog hebben wij het genoeg van twee urnen te gewagen, die door den baron van den Bogaerde van ter Brugge aan het Provinciaal Genootschap te 's Hertogenbosch geschonken zijn, en op de Boekerij van dat Genootschap bewaard worden.

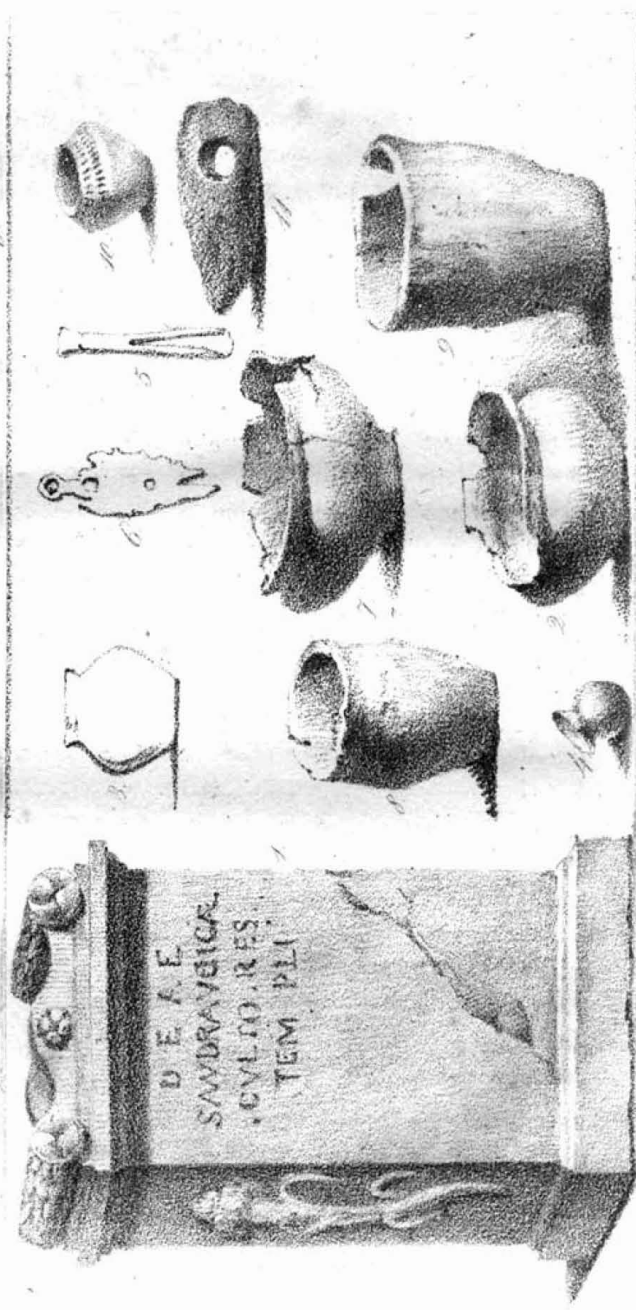
1°. Pot van donkerbruine aarde, in den rand eenigzins beschadigd. Hoog 0,16 el. (Zie Fig. 2.) In deze urne werd gevonden een

2°. Potje mede van donkerbruine aarde, hetwelk veel geleden heeft. Hoog 0,073 el. (Zie Fig. 4.)

Laat ons thans de geleerde aanmerkingen van den heer Jansen overnemen, zoo als die in den Letterbode voorkomen.

»De bestemming der urnen», zegt hij, »is aan geene bedenking onderworpen; zij waren geheel of ten deele met verbrande menschen-beenderen gevuld, boven welke

Nederlandsche monumenten in Noord-Batavia gevonden

met houtskolen en asch gemengde aarde: het waren dus dooden-urnen, die 't laatste overschot der verbrande lijken bevatteden. Minder bepaald is de bestemming der kleine potjes, die soms, boven op, soms binnen in en soms naast de urnen gevonden worden. Als zeker zal men slechts die voor kinder-urnen houden mogen, bij welke de beendertjes zulks uitwijzen. De ons bekend gewordenen hebben het niet bewezen. Deze" (zijnde vijf stuks door den Heer Jansen onderzocht) »bevatteden eene geele, soms graauwe, van asch gemengde aarde, terwijl slechts één een schelfertje been in zich hield. De jongste oudheidkundige ontdekkingen, bij soortgelijke elders ontdekte potjes, hebben aangetoond, dat sommige gediend hebben, om iets tot nut of sieraad des levens in te leggen. Tegen het veelal omhelsd gevoelen, dat zij steeds de asch van kraamkinderen zouden bevatten, strijdt onder andere ook het zeer groot getal van deze, zoo wel te Deurne als elders gevondene bij-potjes."

»Dat de urnen en potjes zeer onderscheiden zijn in grootte, gedaante en uitwendig vertoon, is opgemerkt, en ook aan ons gebleken. De hoogte en wijde staan niet in evenredige verhouding, maar alle hebben eene wijde opening, die geschikt is tot het inleggen van voorwerpen, en gelijken eene gewone tobbe, terwijl geene enkele kruikvormig is. Zeldzaam schijnen die, welke van een deksel voorzien zijn. Van de elf urnen, thans op het Museum alhier aanwezig, was er slechts eene, gedekt met brokstukken eener groote schaal of tobbe, noch opzettelijk tot bedekking vervaardigd, noch ook op de urne sluitende. Volgens afbeeldingen is er echter eene ontdekt, waarvan het deksel binnen de urne beter sloot, en eene waarbij het over den rand uitstak. Ook

hebben slechts weinige één of twee oortjes en nog zeldzamer schijnen die te zijn voorgekomen, die eenige versiering hadden; eene versiering echter, die naauwelijks dien naam mag verdienen. Bij eene in ons Museum aanwezige bestaat zij in vijf lijnen, die onevenwijdig onder elkander rondom den rand der urne loopen, en er met een puntig werktuig zijn ingeschrabt, toen de aarde nog week was. Volgens afbeeldingen is er echter ook eene ontdekt, bij welke die lijnen regtstandig naast elkander en eene andere, bij welke zij kruislings van malkander om de urne liepen. De kleur der bij ons geziene, is eene gemengde bruine, nu meer in graauw dan in geel of rood spelende, na gelang van de aarde, waaruit zij gevormd zijn, en den graad der warmte tot bakking aangewend. Sommige zijn uitwendig tamelijk glad gestreken of gewreven, doch aan geene heb ik sporen van glazuur of verw kunnen ontdekken. Het meest opmerkenswaardig schijnt de ruwe bewerking. De stof is weinig bereid en gezuiverd; de vorming waarschijnlijk uit de hand, niet op eene schijf geschied; dit altans blijkt duidelijk bij de kleine potjes en de brokstukken van het bovengenoemde deksel. De groote broosheid, die men bij sommige der geschondene potten bespeurt, doet met regt vermoeden, dat zij weinig gebakken, welligt slechts bij het vuur gedroogd zijn; aan welke broosheid het mede is toe te schrijven, dat zoo weinige ongeschonden aan het licht gekomen zijn. Wanneer men dit ruwe en zoo geringe kunstvordering aantonende karakter van het aardewerk overweegt, kan men niet gelooven, dat dit van hetzelfde volk afkomstig zoude zijn, hetwelk de keurig bewerkte metalen (waarvan straks) vervaardigd heeft. Bij het aardewerk aan Romeinschen

arbeid te denken, verbiedt ons eene opzettelijke vergelijking met soortgelijke voorwerpen van Romeinsche afkomst. Het Romeinsche aardewerk, ook het eenvoudigste, ook het in de armste graven ontdekte, vertoonde ons steeds die fiksche bewerking, die evenredige, door geoefende schijfdraaijingen ontstane vormen, die vaste bakking, die bestemde kleuren en juiste versieringen, welke wij bij het onze missen."

II. METALEN VERSIERSELEN.

In het Rijks-Museum te Leiden worden bewaard:

1°. Beitelje van koper, met kopergroen bezet. Lang 0,087 el. (N°. 21^a.)

2°. Beitelje van koper, met kopergroen bezet. Lang 0,062 el. (N°. 21^b.) Zie Fig. 5.

3°. Beitelje van koper, met kopergroen bezet; doch de waaijer zeer beschadigd. Lang 0,067 el. (N°. B. 21^c.)

Dr. Jansen geeft in bedenking, of deze beitels geene pottbakkers gereedschappen geweest zijn. Zoo dit waar is, moeten de urnen op de begraafplaatsen zelve gevormd en gebakken zijn, hetwelk niet onmogelijk is. Ik stel mij intusschen de zaak zoo voor, dat destijds een pottbakker zal belast geweest zijn met het maken der urnen, even als thans een kistemaker, of de eene of andere godsdienstige of weldadige inrigting met het maken der lijkkisten, zoodat de pottvormer even zoo min zijne beitels, als thans een kistemaker zijne gereedschappen met de kist zal hebben afgeleverd. Daar de kennis, die wij van Germaansche begraafplaatsen hebben, nog zoo jong en weinig ontwikkeld is, komt het mij voor, dat de tijd nog niet gekomen is, om het doel en het ge-

bruik aan te wijzen der bij lijk-urnen gevonden wordende werktuigen. Beschrijven wij liever naauwkeurig en geven wij juiste afbeeldingen van het gevondene, waardoor de oudheidkundige na ons genoegzamen voorraad verkrijgen zal, om door vergelijking van vele gelijkvormige voorwerpen, een juister denkbeeld te geven van het doel en gebruik, als dit bij de kindschheid der Noordsche Archeologie doenlijk is. Het spreekt echter van zelve, dat men verplicht is, om de voorwerpen voorloopig eene benaming te geven, wil men van dezelve spreken; doch dit geschiede voorwaardelijk, tot dat die ons nader bekend zullen zijn geworden; uit dien hoofde billijken wij de benamingen, die de geleerde Jansen aan de te Deurne gevondene voorwerpen geeft, en nemen wij die gaarne over.

4°. Lans-spits van koper, met kopergroen bezet, aan het beneden einde van twee gaatjes voorzien, om aan eene schaft bevestigd te worden. Lang 0,115 el. (N°. 36.)

5°. Lans-spits van ijzer, van twee gaatjes voorzien. Lang 0,23 el. (N°. 38.)

6°. Twee fragmenten van eenen mantelhaak naar het schijnt, van koper en met kopergroen bezet. (N°. 53^a.)

7°. Schijf van spiraalsgewijs gewonden koperdraad, met kopergroen bezet; (fragment van eenen mantelhaak). (N°. 53^b.)

8°. Twee fragmenten eener koperen haarnaald, met kopergroen bezet. (N°. 53^c.)

9°. Fragment van een' spiraalsgewijs gewonden ring naar het schijnt, van koper en met kopergroen bezet. Middelbare dikte 0,006 el. (N°. 56^a.)

10°. Fragment van een' ronden armring (?) van koper, met kopergroen bezet. Dik 0,036 el. (N°. B. 56^b.)

11°. Fragment van een' armring (?) van koper, met kopergroen bezet. Dik 0,006 el. (N°. 56°.)

12°. Bladvormig werktuig van gegoten koper, met kopergroen bezet, voorzien van eene gespliste punt en drie kunstige gaatjes en aan de zijden scherp (zie fig. 6). Dr. Jansen gist, dat het misschien eene vorm is tot het bewerken van potten. Lang 0,017 el (N°. 209*.)

13°. Twee fragmenten koper, met kopergroen bezet, doch door verbranding misvormd; dezelve schijnen het mondstuk eener trompet te hebben uitgemaakt. Oorspronkelijke middellijn van het geheel 0,045 el. (N°. 209*.)

Behalve deze metalen versierselen is in het Museum te Leiden nog een

14°. Plat ringetje van graauwachtig roode aarde en fijne bewerking; hetzelfde heeft waarschijnlijk als hals- of ooring aan een' anderen ring gehangen. Middellijn 0,013 el; dikte 0,005 el. (N°. B. 58*.)

Wij hebben de opgave dezer veertien versierselen, welke in lijkheuvelen te Deurne gevonden zijn, gedaan met de woorden van Dr. Jansen (*Germ. en noordsche monum. van het Museum te Leijden*).

De meeste dezer voorwerpen had zijn Ed. zeer geleerde reeds in den Letterbode (1838. I. 390) doen kennen, alwaar nog van vier metalen versierselen gemeld wordt. Na deze opgave zegt Jansen:

»Voor zoo verre wij weten, is het opgenoemde al het metaal, dat uit het groote aantal heuvelen is aan het licht gebragt, en wekte deze zeldzaamheid met regt de bevreemding van den heer van Voorst; zoo verdient het tevens opmerking, dat er geene voorwerpen van edeler metaal, van goud of zilver, en waarschijnlijk ook

niet eens van ijzer (a) ontdekt zijn. De bewerking dezer voorwerpen is zeer zorgvuldig en naauwkeurig; zij zijn deels gegoten, deels geslagen en getrokken, en, ofschoon van beeldwerk ontbloot, verraden zij eenen zeer gevorderden trap van kunstoefening, en wijzen op een volk, dat op eene aanzienlijke hoogte van beschaving moet hebben gestaan. Neemt men den vorm en de beteekenis in aanmerking, vergelijkt men dezelve met gelijksoortige voorwerpen van stellig Romeinschen oorsprong, zoo ontwaart men de meest in het oog loopende overeenkomst, eene overeenkomst die ons altans zoo groot is voorgekomen, dat, zoo wij dezelve tusschen Romeinsche voorwerpen hadden gevonden, er geene enkele twijfeling zoude overblijven, dat zij uit eene Romeinsche fabriek afkomstig waren."

Dat deze vordering in beschaving - welke Dr. Jansen uit de gevondene voorwerpen afleidt, bij de in- en ombewoners van Deurne tijdens het heidendom reeds bestaan te hebben - werkelijk aldaar bestond, toen de H. Willebrord benevens den H. Lambertus de inwoners van Peelland, tot het christendom bekeerde, zal ten klaarste blijken uit onze verhandeling: *De H. Willebrord en de H. Lambertus in Noord-Brabant*, uit charters en gelijktijdige oorkonden opgemaakt, welke wij in eene volgende aflevering van dit Mengelwerk zullen mededeelen.

III. VERDACHTE VOORWERPEN.

Dat baatzucht of minachting, voor al wat den kortzigtigen mensch vreemd is, den oudheidkundige steeds tracht te verschalken, heeft men te meermalen, tot mer-

(a) Dit vervalt, aangezien de lans-spits N°. 3 gemeld, in eenen grafheuvel te Deurne gevonden is.

kelijk nadeel der Archeologie, ondervonden, dan dat men te Deurne ook dergelijke kunstenaars niet zou hebben trachten aan te wenden. Toen ik mij in persoon te Deurne met nasporingen bezig hield, stond ik aan dezelfde bedriegerij bloot. Men bood mij een ijzeren beeldje te koop aan, dat alle blijken droeg, van vroeger tot een heft van een mes te hebben gediend. Op mijne vragen kreeg ik zulke ontwijkende antwoorden, en de verkooper werd zoo zeer gedecontanceerd, dat ik hem afwees met eene houding, die hem duidelijk deed gevoelen, dat ik hem voor eenen lagen en baatzuchtigen bedrieger hield.

In den Letterbode spreekt de heer van Voorst:

1°. van een metalen beeldje, met platte vierkante hoofddekking, zijnde een span lang, en gekleed als b. v. Erasmus te Rotterdam, met gevouwen handen, waarin duidelijk een rozenkrans te onderkennen is. »Zoo dit beeldje werkelijk opgegraven is», schrijft de heer van Voorst, »dan is 't denkelijk van lateren datum.»

2°. Van eenen sabel of kling. »Maar zoo deze, zegt Dr. Jansen, ook al te Deurne mogt opgedolven zijn, gelijk men den heer van Voorst, volgens aan mij gerigte missive, had verzekerd, behoort zij echter geenszins tot de grafheuvelen; daar zij ons bij onderzoek gebleken is van zoo jeugdigen tijd te zijn, dat zij niet eens aan de middeleeuwen reikt. Derzelver beeldwerk en verduisterd opschrift geeft de overtuiging, dat zij den tijd van Lodewijk XIV niet kan te boven gaan. Klingen uit de vorige eeuw, nog geene honderd jaren oud, en uit Amsterdamsche fabrieken, hebben met deze Deurnesche de treffendste overeenkomst.»

3°. Van eenen ijzeren bout of hamer. »Deszelfs bezitter, de heer P. Guyot te Nijmegen, zegt Dr. Jansen, berigte mij, dat hij het niet der moeite waard geacht had, deze ter bezigtiging over te zenden, aangezien hij te kennelijke blijken droeg van een' gewone grendel uit zeer jeugdigen tijd te zijn."

Wij eindigen deze berigten wegens de Germaansche begraafplaats te Deurne, met den wensch, dat de bezitters van daar opgegravene oudheden mogten worden opgewekt, om dezelve, tegen behoorlijke schadeloosstelling, af te staan aan het Provinciaal Noord-Brabandsch Genootschap te 's Hertogenbosch.

BEGRAAFPLAATS TE GEMONDE.

Wegens deze voor de Germaansche oudheden, merkwaardige plaats, kunnen wij belangrijke berigten mededeelen. Wij maken eenen aanvang met twee courant-artikelen af te schrijven, die door ons in het *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant* (d. d. 16 Sept. 1839 en 29 Sept. 1840) geplaatst, en behalve door andere nieuwsbladen, ook door den *Konst- en Letterbode* (a) overgenomen zijn. Wij doen dit te meer, omdat al de door ons reeds bekend gemaakte bijzonderheden, door latere navorschingen in een helderder daglicht kunnen worden geplaatst.

Het eerste berigt van den 16 Sept. 1839 luidt aldus:

Sedert eenigen tijd kwam mij ter kennis, dat men te Gemonde van tijd tot tijd, lijk-urnen had uitgegraven. Den 10 dezer ging ik mij in persoon van de waarheid overtuigen. Ik vond aan de rivier de Dommel eenen

(a) Voor 1839 II Dl. bl. 255 en voor 1840 II Dl. bl. 238.

akker, hooger dan de bijliggende landerijen, ongeveer 14 loopensen groot, genaamd *de Dommelakker*, behorende aan den eigenaar van de *grootte Wielsche Hoeve*. Bij dezen akker ligt een *Heilig Weiike*, aan twee zijden door de Dommel, en aan de derde zijde door eenen diepen, met geenen vaarboom peilbaren, wiel bespoeld. Deze hoeve en erve behoorden, vóór de verkooping van den 7 April 1803, onder de dominiale goederen van den heer van St. Michiels-Gestel. Gemonde zelve is thans wel een kerkdorp, maar geene gemeente en behoort gedeeltelijk onder de gemeenten St. Michiels-Gestel, St. Oedenrode, Boxtel en Schijndel. De oude kerk van Gemonde, welke in 1824 door eene nieuwe werd vervangen, droeg alle blijken van aloude stichting: men heeft zelfs wel eens gezegd, dat zij vroeger eene Romeinsche sterkte zou geweest zijn. Al deze omstandigheden doen ons vermoeden, dat Gemonde vóór de prediking des Christendoms, een heilig oord geweest is, en dat deze Dommelakker en dit heilig weiike betrekking hadden op de godsdienstige instellingen onzer vaderen gedurende het Heidendom; hetgeen nog daarenboven bevestigd wordt door den zoogenaamden St. Maartens-cijns, door de opgezetenen aan deze hoeve vroeger betaald, en door het cijnsmaal, (een overblijfsel van een *doodenmaal* der Heidenen).

De landlieden verhaalden mij, dat zij omtrent O. L. V. Lichtmis dezes jaars, eenen pot hadden uitgegraven, waarin zij beenderen met asch en zand vonden: doch dat dezelve, zeer broos zijnde, aan stukken viel, waarom zij dien weder onder den grond groeven. Men berigtte mij verder, dat er sedert eenige jaren nog vijf dergelijke urnen waren uitgegraven.

Zoo gaarne had ik handen aan het werk laten slaan, ten einde de overige lijk-urnen, welke er ongetwijfeld nog in den grond zitten, te bekomen, doch daartoe was geene mogelijkheid, omdat deze Dommelakker, sedert onheugelijke tijden bebouwd is, en daardoor met teelaarde, ter hoogte van ongeveer drie voet is opgehoopt. Daar de landlieden onledig zijn, om den akker *uit te zanden*, zoo ben ik met hen overeengekomen, dat mij al de te vinden urnen tegen billijke belooning zullen worden afgestaan.

In de papieren en transporten, tot de hoeve behorende, vond ik wel niets, dat mij het vroeger gebruik van den Dommelakker en het heilig weike nader in het licht stelde, maar een stuk, betreffende den St. Maartens-cijns en het cijns-maal, waarvan wij boven spraken, is zoo gewigtig voor de geschiedenis der Heidensche godenleer, dat wij gelooven, eene wezenlijke dienst te bewijzen aan alle oudheidkundigen, met hetzelfde in ons *Geschiedkundig Mengelwerk over Noord-Brabant*, in zijn geheel te plaatsen.

Het bedoelde stuk zullen wij, achter deze verhandeling, in zijn geheel mededeelen.

Ons tweede bericht van den 29 Sept. 1840 is van den volgende inhoud:

In September van het voorgaande jaar deelden wij een bericht mede wegens eene Germaansche begraafplaats uit den Heidenschen voortijd, gelegen te Gemonde, een kerkdorp, behorende onder de gemeenten St. Michiels-Gestel, Schijndel, St. Oedenrode en Boxtel, al welke plaatsen, tijdens het Heidendom, aldaar haar kerkhof zullen hebben gehad. Eenige lijk-urnen waren er toen bij het afzanden van die begraafplaats (*de Dommel-*

Akker) uitgegraven doch verwaarloosd, omdat de landlieden daarin niets merkwaardigs vonden. In dit voorjaar (1840) werd er wederom eene lijkbus (zijnde eene kinder-urne (a)) met asch en zand gevonden, die echter in stukken gevallen, verloren ging. Den 7 September ll. ontdekte men andermaal eene urne van eene geel-bruine kleur, die net van vorm, 0,29 el in doorsnede wijd, en 0,16 el hoog is. (Deze urne is op de bijgaande plaat N. 7 afgebeeld.)

De bewoner der Wielsche hoeve, die dezelve gevonden had, stelde deze nog ongeopende urne in mijne handen, om daarmede de verzameling van oud- en zeldzaamheden van het Noord-Brabandsch Genootschap te verrijken. Zij werd geopend in tegenwoordigheid van eenige leden des Genootschaps: de bovenste helft was met zand gevuld, doch in de tweede helft zaten gebrande doodsbeenderen met asch en zand dooreen gemengd. Daar er geene metalen voorwerpen in gevonden werden, zoo bleek het met zekerheid, dat hier niet aan een Romeinsch maar aan een Germaansch kerkhof kan gedacht worden. Hoe omzigtig de urne, die aan den rand beschadigd en gebarsten was, ook geopend werd, braken er desniettemin eenige stukken af, die er weder aangelijmd zijn.

Bij deze berigten voegen wij de volgende aanmerkingen.

Gemonde heeft van overoude tijden tot vier gemeenten, St. Michiels-Gestel, Schijndel, St. Oedenrode en

(a) Korthedshalve noemde ik dat kleine potje eene kinder-urne: welke strekking deze kleine lijk-bussen hadden, is nog niet met zekerheid bekend. Zie daarover iets, boven bladz. 279.

Boxtel behoord. Inwoners van al die plaatsen hadden cijnsen op hunne goederen gevestigd, die in het christen-tijdvak St. Maartens-cijnsen genoemd werden en op den feestdag van St. Maarten (11 Nov.) betaald werden. Volgens hetgeen de inwoners van Gemonde mij verze-kerden, bestond de opbrengst dezer cijnsen in veldge-wassen, die later tot geld herleid zijn. Vele cijnspligtigen hadden hunne landerijen daarvan door afkoop gevrijd, doch de meeste cijnsen werden op andere cijns-boeken overgeschreven, en eenige jaren vóór 1805 zijn er vele van overgebracht op het St. Michiels-cijns-boek, zoo dat het bedrag van al de St. Maarten-cijnsen in dat jaar niet grooter meer was dan 15 gulden.

Op den feestdag van St. Maarten kwamen de cijns-pligtigen op de groote Wielsche hoeve bijeen, om hunne cijnsen te voldoen, en tevens om het cijnsmaal te hou-den. Daartoe was eene kamer en de stal dier hoeve bestemd, die buitengemeen groot, en voor de aanzienlijke boerderij, echter nog veel te groot was. Toen na 1805 dit cijnsmaal werd afgeschaft, had deze groote stal geen doel meer, en is dus door eene kleinere, meer geëvenre-digd aan het boerenbedrijf, vervangen.

Tot spijsze werd aan de opgekomenen gasten groenten, vleesch, witte boonen met korenten, rijste pap, kaas, brood, bier enz. voorgezet. De gebruiken, welke bij dezen maaltijd plaats hadden, zijn zoo zonderling, dat ik dezelve hier letterlijk opgeef uit het request, dat wij achter dit stuk voegen, te meer, omdat ooggetuigen te St. Michiels-Gestel mij verzekerd hebben, dat de berigt-gevers er geene letter hebben bijgevoegd. »Dat boven-dien dit chynsmaal, des gerequireerd, moet worden ge-celebreerd, overeenkomstig hare aloude instelling, welke

het onderscheid der tijden kenschetst, te weten, dat de paarden in dien stal, aan de eene en de koeijen daarin aan de andere zijde geplaatst zijnde, alsdan een der gasten moet zitten agter eene koey en aldaar eeten, met 'den staart van dezelve om zijn hals, terwijl een tweede met een langen hond nevens hem, moet zitten te eeten op een aschhoop, en een derde eeten moet met een bril op zijn neus en bij zig hebben staan twee brandende kaarsen, en alsdan zeggende, niet genoegzaam te kunnen zien, heeft hij het recht, om den wand of muur van dien stal uit te slaan, etc." Welke de overige luidruchtigheden waren, wordt door de berigtgevers niet opgegeven, en is ook mij niet nader bekend geworden.

De eigendom der groote Wielsche hoeve met het heilig weike en den Dommel-akker behoorde tot het Domein der grondheerlijkheid St. Michiels-Gestel, wier heeren de cijnsen ontvingen, doch dan ook het cijnsmaal bekostigden. Deze kosten werden bij den verkoop dezer goederen, den 7 April 1803, door het Domein op 13 gulden beraamd, welke die administratie, de cijnsen aan zich houdende, aan den kooper, die met het cijnsmaal bezwaard bleef, jaarlijks zou uitkeeren.

Het laatst gehouden cijnsmaal dagteekent van St. Maarten 1805, toen er zich ongeveer vijftig gasten opdeden. De koopers der hoeve zagen met verbazing, dat die feestviering hun veel hooger, dan op de hun toegelegde schadeloosstelling te staan kwam, adresseerden zich deswegen bij de commissie, die belast was met het beheer der Domein-goederen, aan de Bataafsche Republiek bij transactie van den 5 Januarij 1800 afgestaan, en schijnen in hun verzoek geslaagd te zijn, dat namelijk de St. Maartens-cijnsen en het cijnsmaal werden afgeschaft, daar

sedert dien tijd noch van een cijnsmaal, noch van St. Maartens-cijnsen meer gehoord werd.

Indien men mij vraagt, welke gronden ik heb, om den oorsprong van dit cijnsmaal te brengen tot den vóórchristelijken tijd, zal ik eenigzins moeten uitweiden, om deze gronden naar vereisch der zaak te ontwikkelen. Ik doe dit te gereeder, omdat mij noch in hoog- noch in nederduitsche schriften eenig heidensch overblijfsel betrekkelijk de dooden-malen is voorgekomen, dat zoo duidelijk deszelfs oorsprong verraaft en met zoo vele omstandigheden is opgeteekend, en wel op een tijdstip, toen het nog in volle werking was.

Vooreerst, dat hier eene heidensche begraafplaats geweest is, bewijzen de lijk-urnen in den **Dommel-akker** uitgegraven.

Ten tweede, dat onze vaders bij de graven der afgestorvenen godsdienstig bijeenkwamen, en aldaar maaltijd vierden, leeren ons de gedenkstukken, die dagteekenen van de invoering des christendoms in Gallië en Germaanië, waarvan wij slechts de volgende aanvoeren:

In eene opgave van heidensche bijgeloovigheden (waartegen de kerkvergadering, in 743 te *Leptines*, eene oude villa bij het stedeke Binche, in de provincie Henegouwen gehouden, ijverde) worden de christenen gewaarschuwd tegen de heiligschennis, welke bij de begraafplaatsen gebruikelijk was, en waarmede men het verbranden der afgestorvenen volgens Des Roches (a) bedoelde, alsmede tegen de maaltijden, welke bij de graven der dooden gevierd werden. De genoemde schrijver drukt zich omtrent dit heidensch gebruik aldus uit: » *De sacrificiis super defunctos, id est dads-isas*. Ce

(a) Mémoires de l'académie de Bruxelles, I. 459.

dernier mot est composé de *dads* ou *deads* (a) qui signifie des morts et de *isan* ou *essen*, qui veut dire *manger*. Nos pères offroient des sacrifices et faisoient des repas sur les tombeaux des personnes, dont la mémoire leur étoit chère. Cet usage étoit si profondément enraciné, qu'on eut toute la peine du monde à le détruire, après qu'ils eurent embrassé le christianisme. De-là tant de décrets dans les conciles du temps contre les sacrifices impies et ces repas superstitieux. De-là les exhortations du Pape Grégoire III aux nouveaux convertis de *renoncer aux sacrifices des morts* (b). De-là enfin, la reprise du Pape Zacharie à S. Boniface, qui l'avoit consulté sur ce point: *pro sacrilegis presbyteris habendi, ut scripsisti, qui tauros aut hircos diis paganorum immolant, manducantes sacrificia mortuorum* (c)."

Burchard, bisschop van Worms, schrijft in een besluit van het jaar 1024 der priesterschap voor, dat zij den biechteling ondervragen zou, of hij iets van de offerande gegeten heeft, welke in zekere plaatsen bij de graven der dooden plaats hebben. » *Comedisti aliquid de idolothito, i. e. de oblationibus, quæ in quibusdam locis ad sepulchra mortuorum fiunt?*» (d)

Een derde getuigenis wegens de dooden-malen vinden wij in den beroemden brief van Gregorius den groote, van het jaar 601 aan de geloofs-verkondigers in Enge-

(a) Dād staat voor dōd of dēd zegt de geleerde Grimm, die van meening is, dat *sisas Carmen lugubre* beteekenen zou. *Deutsche Mythol.* S. 628.

(b) *Ep. Greg: inter Bonifacianos*, 128.

(c) Des Roches l. c. p. 459.

(d) Grimm, S. XXXVII (*aberglaube*.)

land, waarin deze Paus zegt: »daar zij (de heidenen) gewoon zijn, vele ossen ter eere der duivelen (a) te slagten, zoo behoort ook hiervoor eene andere kerkplegtigheid te worden ingevoerd, zoodat zij in kerkwijdingen of op het feest der H. Martelaren, wier reliquiën daar berusten, rondom de kerken, die vroeger heidensche tempels geweest zijn, looverhutten oprigten en die plegtigheid vieren met godsdienstige maaltijden. Dat zij dan geen dieren meer ter eere der duivels slagten, maar tot hun eigen gebruik en ter eere Gods dooden,..... omdat als hun eenige uiterlijke genoegens gelaten worden, zij des te beter in staat zouden zijn, om de inwendige genoegens te smaken. Want het lijdt geen twijfel, of het is onmogelijk, aan grove harten, in eens alles te willen ontnemen. Immers hij, die naar eene zeer hooge plaats tracht op te klimmen, moet er, trap bij trap en voet voor voet, maar niet bij sprongen, opkomen.» (b)

Wij hebben deze gewigtige getuigenis van den grooten Paus nog eens hier afgeschreven, omdat daarin tevens verklaart wordt, waarbij het gekomen is, dat ons geweest nog zoo vele overblijfselen van het heidendom bewaard heeft. Men behoeft zich slechts te herinneren, dat Willebrord, de voornaamste Apostel van Noord-Brabant, een Engelschman was en dat hij, blijkens zoo vele hei-

(a) In den tekst staat *Daemones*, en lager *Diabolus*: doch het is klaar, dat hier de afgestorvenen bedoeld worden, daar ons heidendom geene duivels kende. (Vergel. Grimm. S. 549.) De eerste geloofs-predikers kreten onze voorvaderlijke eerdienst voor eene duivels-dienst uit. Lezenswaardig is daarover *Niermeijer over het booze wezen*. Rott. 1840, 8°.

(b) De brief zelve benevens onze vertaling is I. Dl. bl. 269 en volg. afgedrukt.

densche kerken en bronnen, door hem verchristelijkt, met het menschkundig voorschrift van Gregorius bekend was.

Nog eene andere aanmerking mogen wij hier niet over het hoofd zien. De meeste vóórchristelijke begraafplaatsen namelijk, zoo ver die thans in ons vaderland onderzocht zijn, behooren tot de Gemeente, of het Domein, of thans nog tot de kerkelijke goederen der parochie kerk, of zijn tiendvrij, terwijl al de omliggende landerijen getiend worden. Het was zeker billijk, dat begraafplaatsen tiendvrij waren en toen zij van bestemming veranderden, tiendvrij bleven, en zoo al eenige *munnen* en *woerden*, vooral in de heerlijkheden deze tiendvrijheid verloren hebben, is dit toe te schrijven aan de schraapzucht der heeren dier plaatsen. Even zoo verklaarbaar is het, hoe die doodenverblijven aan het Domein gekomen zijn, daar bij de invoering der hervorming, op de meeste plaatsen, de kerkelijke goederen Dominiaal verklaard werden. (a)

Hoe de parochie-kerken in het bezit der goederen gekomen zijn, die vroeger tot onderhoud der heidensche eerdienst strekten, laat zich uit den gemelden brief van Paus Gregorius even gemakkelijk verklaren. De geloofs-predikers, door den magtigen arm der frankische Koningen ondersteund, lieten den vorm der eerdienst, en eerbiedigden daarom de kerken, de heilige bosschen, boomen bronnen en de begraafplaatsen, benevens derzelver inkom-

(a) De vader der Duitsche Mythologie Grimm is van een ander gevoelen, en wil, dat de kerkelijke goederen bij de heidenen, *altans* de heilige bosschen, in het bezit gekomen zijn der Vorsten (S. 45); het is mogelijk, dat dit bij zeer groote bezittingen het geval was, doch ik geloof, dat de meeste ten gebruike overgiugen der nieuwe godsdienst-leeraars, die volgens het getuigenis van Grimm *zelven* (S. 61) niet zeldzaam uit de heidensche priesters werden genomen, hetgeen hij uit den Eerwaardigen Beda bevestigd.

sten, doch deden dat alles van strekking veranderen, zoodat de goede ingezetenen christenen waren, zonder genoodzaakt te zijn, hunne verknochtheid aan hetgeen hun dierbaar was, af te leggen, ja terwijl zij al het uiterlijk vertoon van volks-feesten behielden en in het majestueuse der christelijke liturgie rijkelijk vergoeding vonden. De christen-leeraars hadden in de inkomsten, aan de gewijde plaatsen verbonden, aanvankelijk een bestaan, dat door veelvuldige erfmakingen jaarlijks vermeerderd werd.

Indien het uit al het gezegde zeer aannemelijk is, dat de cijnsen, (*thijnsen*, *thinsen*) van St. Maarten te Gemonde uit het heidendom afkomstig zijn, zoo aarzel ik niet, dergelijke cijnsen, b. v. de St. Wilbert-cijnskens te Oss, tot denzelfden oorsprong terug te brengen, hetgeen nog meer bevestigd wordt daardoor, dat op vele dorpen deze belasting juist op den vervalldag moest worden voldaan, en wel onder de gestelde boete, dat bij elken dag uitstel, dezelfde belasting verdubbeld, verdriedubbeld en vervierdubbeld werd. Tijdens het heidendom zal deze verordening wel niet, dikwijls overtreden zijn geworden, daar de vervalldag tevens een kerkelijk feest was, waarop niet te verschijnen, zondig was.

Welk feest kan dit geweest zijn? of liever, welke plegtigheid werd bij onze vaders te Gemonde gevierd omstreeks St. Maarten? Uit hetgeen wij hebben medegedeeld, valt er niet aan te twijfelen, of zij herdachten op eene godsdienstige wijze de afgestorvenen in de onderwereld.

De twee eerste dagen der maand November herdenkt de kerk insgelijks de overledenen; den eersten immers vereert zij de gehemelde afgestorvenen *Allerheiligen*, en den volgenden dag, de nog niet geheel gezuiverden *Allerzielen*. Onze onchristen-vaders kenden wel geene

plaats van zuivering of foltering, maar des te gehechter waren zij, om hunne aflijvig gewordene bloedverwanten te zaligen, welke eerbied hun, tot het christendom overgegaan, bijbleef. Uit de Kerkvergaderingen der middel-eeuwen wordt zulks bevestigd, waarin de geloovigen ernstig gewaarschuwd werden, om geene afgestorvene christenen op eigen gezag als heiligen te vereeren. »*Allerheiligen*, zegt Niermeijer (a), hoewel onder ons thans weinige sporen van deszelfs voormalige vereering opleverende, staat echter ongetwijfeld met het voorvaderlijk heidendom in verband, en misschien werd het christelijke Allerheiligen feest ingesteld, ter vervanging van den aan de alfen of geesten gewijden dag bij de Duitsche volken.” En in de noot. »Dit gevoelen is gestaafd in het belangrijk geschrift van den beroemden Finn Magnussen getiteld: *De förste November, en historisk- kalendarisk, Undersögelse*,” door den heer Hettema uit het Deensch in onze taal overgebracht.

Bij het plegtige en indrukwekkende dezer twee gewijde dagen zou de heidensche luidruchtigheden slecht te stade gekomen zijn; om echter het volk die niet te laten ontberen, werden dezelve overeenkomstig den brief van Paus Gregorius overgebracht op den 14 November, het feest van St. Maarten. Het vuur stoken en het met brandende lichten rondgaan, op dien dag gebruikelijk, zijn klaarblijkelijk uit het heidendom ontleend, daar in de verordeningen tegen de dooden-malen uitdrukkelijk tegen vuur en lichten gewaarschuwd wordt. De St. Maartens gans is mede een Germaansch overblijfsel: men beschouwde, dat de ziel als een vogel, uit het ligchaam

(a) *Beschouwing van den Kalender in de Fakkel* 12^e jaargang.

weg vloog; (a) van daar werd hij een zinnebeeld des verscheidens en kwam welligt om die reden bij het dooden-maal in aanmerking. Hoe groot eene rol de vogels, derzelver vlugt en gezang in het bijgeloof speelden, kan men nazien bij Grimm. S. 616 etc.

De lezer vergunne mij, nog een ander punt uit het bericht wegens de Wielsche hoeve in overweging te nemen. Er wordt daarin namelijk gezegd, dat het heilig weike bespoeld wordt door eenen wiel; die met geen vaarboom kan gepeild worden. Het mag ons niet ontgaan, dat bij de meeste tot dus ver onderzochte vóórchristelijke kerkhoven eenig water, hetzij stroomend, hetzij stilstaand, gevonden wordt, terwijl men de geesten-wereld in het middelpunt der aarde plaatste, en de overgang derwaarts door water plaats had. (b) De onpeilbare kolk (c) bij het heilig weike, was alzoo de weg, dien de wären of geesten naar de onderwereld namen. Op het heilig weike zullen de doode lichamen met godsdienstige plegtigheid verbrand zijn geweest: de asch werd in eene urne op de begraafplaats bijgezet, en de ziel voer door het water naar het verblijf der afgestorvenen.

Eindelijk behoorden wij ons te wagen aan de verklaring van het woord *Gemonde*, als kunnende ter bevestiging strekken van hetgeen wij omtrent de heiligheid dezer plaats tijdens het heidendom gezegd hebben. Wij zullen zulks in een afzonderlijk opstel over de beteekenis van *Mun* en *Woerd* achter deze verhandeling beproeven.

(a) Grimm I. 478 en I. 637 wordt de St. Maartens vogel eene krei en I. 710 een falco cyaneus genoemd.

(b) Grimm I. 479.

(c) Bij Vlaardingën bestaat eene kolk, welke de *grondelooze waal* genoemd wordt. Zij heeft, zegt men, geen bodem, men zou al voortpeilende, in de *Hel* komen. Niermeijer over het booze wezen. bl. 107.

WOERD TE GENDEREN.

Drie kwartier uurs noord-oostelijk van de Hervormde Kerk van Genderen ligt een stuk lands, algemeen bekend onder den naam van *Woerd*, eenigzins hooger dan de bij- en omliggende gronden, en is geheel tiendvrij. Bijna lijnrecht voert een vrij breede weg derwaarts en stuit op de *Woerd*, zoodat het terstond in het oog valt, dat dezelve met het bepaalde doel is aangelegd, om al-*leen* naar de begraafplaats heen te leiden. Deze weg wordt de *baarsteeg* genoemd. De *baar* heeft in Noord-Brabant tweeërlei beteekenis: de *burrie*, waarmede men de lijken grafwaarts draagt, wordt *de baar*, doch meer algemeen de *lijkbaar* genoemd, terwijl het cenotaphe, dat de Katholijken bij eene lijkdienst, in het midden der Kerk plaatsen, blootelijk de *boar* (*baar*) genoemd wordt. *Baarsteeg* beteekent alzoo een weg, werwaarts de lijken naar deze *Woerd* gedragen werden. Het woord *steeg* toont mede aan, dat deze weg van aloude oorspong moet zijn. *Steeg* heet thans nooit meer een breede weg, zoo als hier, maar is gewoonlijk een smalle gang tusschen twee huizen of een smal pad of weg, werwaarts de beesten naar de weide gaan, of waar een korte of mestkar nauwelijks door kan rijden.

»Juist toen ik,» zegt de heer Pape, aan wien men de ontdekking van dit vóórchristelijk kerkhof verschuldigd is, (a) »juist toen ik bij de *Woerd*, van welke de kleigrond mij eenigzins zwarter toescheen dan die der naastliggende landen, aankwam, was de zoon des eigenaars

(a) *Berigt aangaande eene oude begraafplaats te Genderen in het Kanton Heusden.* Gepl. in de *Handl. v. h. Noord-Brab. Genootschap*, II. 43 - 56.

bezig met ploegen: ik stapte door de gemaakte voren heen en het kostte mij weinig moeite, onderscheidene scherven op te zamelen, die alle van eene meer of min bolronde gedaante, mij het ondubbelzinnigste bewijs opleverden, dat het niet anders waren dan scherven van urnen, welke het kouter in den loop der eeuwen, wie weet hoe dikwerf, verbrijzeld had." De heer Pape had de beleefdheid, om de Verzameling van het Noord-Brabandsch Genootschap met eenige aldaar opgeraapte scherven, te vermeerderen. Zij zijn van geele of blaauwe klei-aarde gebakken, en dragen de kennelijkste sporen in zich, dat zij vroeger tot lijk-urnen behoord hebben. Nog be- rigt ons de eerwaardige Predikant, dat in den tuin der pastorij van Doeveren, volgens getuigenis van zijn' waardigen ambtgenoot aldaar, ook soortgelijke scherven worden aangetroffen. Hoezeer die pastorie-tuin slechts vijf kwartier uurs van de Woerd van Genderen verwijderd is, zou het ons niet verwonderen, dat ook daar eene vóór-christelijke begraafplaats geweest is. Mogten wij de Provinciale Verzameling van Noord-Brabant weldra verrijkt zien met eenige aldaar gevondene scherven van lijk-urnen, om de, op verschillende plaatsen verzamelde urnen of derzelver fragmenten, daarmede te kunnen vergelijken!

DE WOERD TE ENGELN. (a)

Reeds sedert een paar jaren wist ik, dat er te Engelen, één uur van 's Hertogenbosch, eene plaats bestond, welke *de Woerd* genaamd wordt, en toen ik op eene geteekende kaart van dit dorpje zag, dat er van de kom der Gemeente, dat is van de oude parochie- thans de

(a) Wij deelen deze beschrijving mede, gelijk ik die in Julij 1841, na mijn bezoek opstelde.

Hervormde Kerk af, een weg begint en aan de *Woerd* dood loopt; aarzelde ik geenszins meer, om deze plaats aan te merken als een vóórchristelijk Kerkhof, waarin onze vaders de overblijfselen hunner lijken in aschkruiken borgen. Doch hier stond tegen, dat deze weg bij de ingezetenen onder den naam van nieuwen dijk bekend is, en dat eenige liefhebbers dier Gemeente er in het voorgaande jaar vergeefsche nasporingen naar oudheden gedaan hadden. Ik wilde na dit alles de *Woerd* zelf wel eens onderzoeken, en het fraaije dorpje Engelen meer van nabij beschouwen, dat schilderachtig aan de *Dieze* gelegen, en met ééne kostschool voor jonge heeren en ééne voor jonge jufvrouwen begunstigd is.

Bij de oudste inboorlingen van Engelen, trachtte ik te vergeefs eenig bericht wegens de vroegere bestemming van de *Woerd* in te winnen: alleen vernam ik, dat er 600 voeten achter dezelve, eene diepe waterkom gevonden wordt, welke de *Duivelswiel* wordt geheeten, en dat een paar honderd voet van de *Woerd*, naar den *Bosschen sloot* toe, vroeger een kasteel gestaan heeft, dat rondom binnen grachten gelegen was en *Blommen daal* (*Bloemendaal*) geheeten werd. De bezitters dezer huizing wilde eene klok in den slottoren hangen, maar daar zij niet gedoopt was, rukte de duivel die van den toren weg en wierp haar in den nabij gelegen wiel, die van daar de *Duivelswiel* genoemd wordt. Zonderling, dat men bij zeer vele wielen dezelfde overlevering ontmoet! Elders hebben wij gezegd, dat hetzelfde ook te St. Michiels-Gestel, van een wiel bij het gehucht Reumel, (a) verhaald wordt.

Uit het Dorp langs den thans zoo genaamden nieuwen

(a) Mengelwerk I. 310.

dijk wandelende, viel mijn oog op eene menigte scherven, over versch aangehoogd aardappel land verspreid. Een landman, die daar werkte, verzamelde eenige scherven voor mij, die alle kenmerken dragen, van stukken te zijn van lijk-urnen. Blijkens deze scherven zijn de urnen in het vuur gebakken geweest: op een paar stukken komen parallele groeven voor, en schijnen tot sierlijker lijkbussen behoord te hebben.

De akker, waar deze brokken gevonden werden, wordt *de Beemd* genoemd, is elf hond groot en rondom in eenen sloot gelegen; behalve de weg, waar langs ik kwam, loopt er nog een zijpad langs naar Vlijmen en een derde weg loopt dood in de weide, zoodat deze vierkante akker van drie zijde toegankelijk is. Op mijne vraag, of dit perceel weiland tiendvrij was, kreeg ik een ontkennend antwoord: ook wist men mij niet te zeggen, of hetzelfde vroeger aan het Domein behoord had, en later aan partikulieren verkocht was: thans is het een eigendom van een Bosschenaar.

Zeer verheugd met mijne ontdekking, kon dit kerkhof echter de *Woerd* niet zijn, daar die er een zes of zeven honderd voeten van verwijderd is. Ik herinnerde mij, dat er bij de, door den Heer Heldring in Gelderland (a) ontdekte, woerden, veeltijds eene tweede Germaansche begraafplaats werd aangetroffen, hetgeen mij aanspoorde, om mijn onderzoek voort te zetten.

Denzelfden weg, welken ik gekomen was, volgende, merkte ik, dat die bij de *Woerd* in eene gemeene weide dood loopt. Ook Heldring vond bij de meeste Geldersche woerden eene gemeene weide, en is van meening, dat

(a) Zie zijne *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden*, op verschillende plaatsen.

deze grond vroeger wel tot iets anders, dan tot weiland gediend kan hebben; misschien hield men daar de dooden-malen, of bijeenkomsten tot gedachtenis aan de op den woerd begravene overledenen. Eene sloot sluit deze weide van het nabij gelegene weiland af: door middel van eenen vonder gaat men naar het weiland, alwaar vroeger het kasteel Bloemendaal stond. Een paar steenbrokken, die nog overgebleven zijn, schijnen de plaats aan te wijzen, waar vroeger de ingang tot dit slot geweest is: dit wordt waarschijnlijk, omdat de weg, die derwaarts leidde, ook hooger ligt, dan het weiland, en vroeger de laan zal geweest zijn. De inwoners noemen deze plaats, waar deze steenblokken zich vertoonen, de *hensenheuvel*; men had hem eerst in het voorgaande jaar afgegraven, waardoor die steenbrokken te voorschijn gekomen zijn. De hupsche geleider bragt mij nog eenige schreden verder bij den *Duivelswiel*, en herhaalde de legende, die wij reeds in het dorp vernomen hadden; alleen leerde ik nog, dat deze poel veel visch bevat, en jaarlijks door het Domein ter bevissing verpacht wordt.

Met eenen weemoedigen blik op Bloemendaal, waar van al hare vroegere grootheid niets dan de naam en een paar steenmassa's overgebleven zijn, wandelden wij naar de Woerd zelve, die op eene hoogte voor ons lag. In een der boerenhuizen onzen intrek nemende, werden wij vriendelijk door de boerin bejegend, die ons zeide, dat deze Woerd zoo hoog is, dat de huizen op dezen heuvel nog op het drooge staan, als reeds geheel Engelen overstroomd is. Ook Heldring vond de meeste Woerden in Gelderland op hoogten aangelegd. De gulle vrouw wist op mijne verdere vragen geene voldoende antwoorden te geven. Zij bevestigde wel, hetgeen wij

reeds vroeger gemeld hebben, maar nooit was er iets op de **Woerd** gevonden, dat hare aandacht, of die harer familie, welke er sedert onheugelijke tijden op woonde, opgewekt had en even zoo min werd deze heuvel door geestverschijningen verontrust. Daar het te laat geworden was, om den grond te laten sonderen, waartoe de goede landlieden mij anders volgaarne hunne toestemming verleenden, begaf ik mij in den tuin, die aan de **Woerd** hoorde, en daar vond ik den grond zoomenigvuldig bezaaid met scherven (waarvan ik eene menigte verzamelde, die nog de blijken dragen van tot lijk-urnen behoord te hebben) dat ik er niet meer aan mogt twijfelen, of ook deze **Woerd** strekte voortijds tot eene stille rustplaats der dooden.

De scherven, welke ik op de *Woerd* vond, verschillen niet van die, welke ik reeds op de *Beemd* verzameld had. Ik heb echter gemeend, dezelve van elkander te moeten houden, om die onder de oudheden van het Noord-Brabandsch Genootschap eene plaats te verleen.

Blijkens al het gezegde, valt er niet meer aan te twijfelen, of en de **Woerd** en de **Beemd** te Engelen, zijn Germaansche begraafplaatsen geweest.

BEGRAAFPLAATS TE TILBURG.

Even buiten den *Heuvel*, aan de regter zijde van den weg op Moer-Gestel, ter zijde van de nieuw gebouwde kazerne, ligt een vlak akkerland, waarop een, eeuwen eude, eik staat, algemeen bekend onder den naam van *Jan Aarten boimke*. Bij dezen eikenboom, zegt men, dat het spookt. Mij werd eene spookgeschiedenis verhaald, waarin het volgende bezweringsformulier, in echt oud Meijerijch, bijzonder mijne aandacht wekte:

Zijde van God, dan spricht,
Zijde van de duvel, dan wikt.

dat is:

Zijt gij van God, dan spreekt,
Zijt gij van den duivel, dan wijkt.

In 1841 begon men dezen akker uit te zanden, bij welke gelegenheid er verscheidene lijk-urnen ontdekt werden: doch gelijk zulks meestal gaat, de met oudheden onbekende werklieden, sloegen die aan stukken. Toeval-
lig kwam deze vondst ter kennis van den Heer J. A. van Spaendonck — een warm voorstander van alles, wat strekken kan, om de geschiedenis van ons gewest op te helderen, en om zijnen kunstzin waardig, den beroemden naam te dragen der twee groote bloemschilders, zijne oomen — die de arbeiders aanspoorde, om al de lijk-bussen, welke nog mogten gevonden worden, met omzigtigheid uit den grond te nemen en hem af te staan. Op deze wijze erlangde de heer van Spaendonck drie geheele urnen, die hij op eene edelmoedige wijze aan de Verzameling van het Noord-Brabands Genootschap afstond, waarvoor hij zeker de erkentelijkheid verworven heeft van ieder, die belang stelt in de oudheden van onzen dierbaren geboortegrond.

Blijkens zijn Ed. berigt werden deze asch-vaten in eene onregelmatige rij van het Westen naar het Oosten gevonden. De zwarte aarde wees de werklieden de plaats aan, waar zij onder het afzanden in den akker eene urne vinden zouden. Op enkele plaatsen vonden zij eene menigte beenderen zonder urne, die ook blijken

droegen gebrande menschenbeenderen te zijn geweest. Het was misschien belangrijk geweest, om de best bewaard geblevene beenderen te behouden, ten einde men zou kunnen nagaan, of er ook beenderen, bijv. van paarden, bij gevonden werden, omdat Tacitus zegt, dat de Germaansche krijgsman tevens met zijn moedig ros begraven werd. Daar de geheele akker nog niet geheel afgezand is, zoo zullen in het vervolg ook de afzonderlijk gevondene beenderen voor het Noord-Brabands Museum bewaard blijven.

Zoo ver is dit berigt uit den mond van den heer van Spaendonck afgeschreven. Ik vind geene reden, om iets in deze zijne opmerkingen te veranderen. ook nadat ik in mijn bijzijn dit kerkhof gedeeltelijk heb laten opgraven. De aanleiding, die ik daartoe vond, als van een wetenschappelijken aard, zij met een enkel woord gemeld.

In het midden van September jl. werd ons berigt, dat er eene menigte van beenderen, zijnde goed bewaarde maaltanden, stukken der boven- en beneden-kaak, ribben, voorpooten enz. van den Noordschen olifant (*elephas primogenius*, Blum.) gevonden waren in eene weide te Oosterhout. Op eervollen last van het Bestuur van het Provinciaal Genootschap in Noord-Braband, begaf ik mij den 14^{den} September derwaarts, en bragt van mijne bevinding, in de buitengewone Bestuurs-vergadering van den 6^{den} October, een omstandig verslag uit, dat weldra het licht zal zien. Hierop vertoefde ik eenige dagen bij mijnen vriend den heer Pr. Cuypers te Ginneken, die met Jhr. Mr. de Grez te Breda, onlangs twee merkwaardige ontdekkingen gedaan had van Germaansche oudheden te Baarle-Nassau en van Romano-Germaansche te Rijsbergen bij

Zundert. Men weet, dat bij het leggen van den straatweg van Antwerpen op Breda, een altaarsteen ontdekt werd, niet op het gehucht *Stuivezand*, onder Zundert, zoo als men destijds berigt heeft, maar op den Tigchel-Akker onder Rijsbergen, aan de barière N°. 11. — Deze steen is op de plaat tegen over bladz. 279 N°. 1 afgebeeld. Wij zullen deze ontdekking, naar hetgene destijds daarover geschreven is, met hetgene de heeren de Grez en Cuypers hebben gevonden, en ik met hen aldaar opgemerkt heb, in het vervolg breedvoerig uiteenzetten.

Met deze voorstanders der oudheidkunde begaf ik mij naar Tilburg, en werden wij door den heer van Spaendonck regt welkom geheeten.

Door zijne hulpvaardigheid waren er weldra vier menschen aan het omwoelen van den akker, bij *Jan Airten-boimken*, die ter diepte van 60 tot 80 duim met teelaarde bedekt, werd uitgeworpen.

Naauwelijks waren zij tot op den ondergrond doorgedrongen, of eene eenigzins zwartere aarde toonde aan, dat daar eene urne moest zitten. Nadat de grond ontbloot was, vonden wij een hoopje beenderen met asch en houtskolen, blijkbaar niet van paarden of andere dieren, maar van een mensch. Het hoopje had het voorkomen, als of alles daar nedergeschud en vervolgens met aarde bedekt was geworden. De heeren de Grez en Cuypers merkten mij op, dat zij in menige lijkheuvelen te Baarle-Nassau dergelijke hoopjes hadden aangetroffen. Het kwam mij merkwaardig genoeg voor, dit alles te verzamelen en voor het Noord-Brabands kabinet te bewaren. Zoo ver ik weet, heeft geen schrijver ons opmerkzaam gemaakt, op dergelijke overblijfsels zonder lijkvaten. Dat men aan een menschelijk lijk moet den-

ken, is ontwijfelbaar: maar tot welken stand in de Maatschappij behoorden menschen, die men of geene lijkbus waardig keurde, of althans zonder dezelve begroef? Daar vroeger reeds zes urnen waren uitgegraven, en onze nieuwsgierigheid genoegzaam bevredigd was, liet ik het verder onderzoek staken.

Nu nog iets wegens den vorm der lijkvaten, waarvan er twee zijn afgebeeld op de plaat tegen over Bladz. 279, N°. 8 en 9.

De urne (fig. 8) is hoog tusschen 20 tot 21 duim; doorsnede van boven 18 duim; de bodem 12 duim; grootste omtrek 60 duim; inhoud: gebrande menschen beenderen en asch.

De tweede urne (fig. 9) is hoog 36⁵ duim; doorsnede van boven 27 tot 28 duim; de bodem 15⁵ duim; grootste omtrek 61⁵ duim; inhoud: gebrande menschen beenderen en asch.

De derde urne is hoog 29 tot 30 duim; doorsnede van boven 25 duim; de bodem 13⁵ duim; grootste omtrek 1 el; inhoud: gebrande menschen beenderen, asch en houtskool. Deze urne loopt van boven meer ineen, zoo dat zij eenigzins buikvormig is.

De eerst beschrevene berust in het kabinet van den heer Pr. Cuypers, de twee anderen in dat van het Provinciaal Genootschap.

De stof bestaat uit ongemalen zeer ruwe klei met keisteentjes: van buiten zijn deze potten met geel klei water glad gesmeerd. Van binnen zijn zij op dezelfde wijs glad gemaakt, doch hier minder, daar meer zwart ingebrand.

Deze urnen toonen ten duidelijkste aan, dat zij niet in het vuur gebakken, maar slechts gedroogd zijn: de bakking, welke dezelve schijnen ondergaan te hebben,

komt alleen daarvan daan, dat de asch en de beenderen gloeiend in de lijkbus gedaan zijn, gelijk ten duidelijkste blijkt uit eene menigte scherven, waarbij de werking van het vuur van den binnenkant het sterkste geweest is: nergens kan dit beter blijken, als uit deze Tilburgsche urnen, welke op vele plaatsen ruim een duim dikte hebben. Dat deze opmerking juist is, hebben mij eene menigte urnen elders gevonden, bewezen.

Men is het niet eens, of de lijkbussen op het rad gedraaid of uit de hand gevormd zijn. Indien men het laatste kon aannemen, dan zijn die van Tilburg stellig uit de hand gemaakt.

Gedurende mijn verblijf te Oosterhout heb ik een paar pottenbakkerijen bezocht, om mij deswegen te laten inlichten, en ik heb toen verscheidene potten van allerlei fatsoen zien maken. Op mijne vraag, of zij ook eene urne uit de hand zouden kunnen vormen, kreeg ik van ieder een ontkennend antwoord, daar de klei aan de eene zijde zou inzakken, als men aan de andere zijde bezig was, en de waterdeelen niet gelijkelijk zouden verdeeld blijven: ook merkte men op, dat door de snelheid van het rad het leem zekere bewegingskracht krijgt, die hetzelfde met eene kleine drukking der beide handen regelmatig in de hoogte brengt. Misschien drukten zij zich niet kunstmatig genoeg uit, doch ik houd mij verzekerd, dat ieder deze werklieden zal instemmen, die, even als ik, een paar uren in eene pottenbakkerij doorbrengt.

Men werpe mij niet tegen, dat de lijkvaten zelden zoo zuiver rond zijn, als die, welke thans op het rad gedraaid worden. De oorzaak hiervan moet men zoeken in de gebrekkige wijze van droogen, en ook daarin, dat zij door het inwerpen van gloeiende beenderen en asch

te schielijk aan het vuur worden blootgesteld, waardoor het leem niet genoegzaam ineendroogen kan en daardoor scheuren moet: van daar dat zij dikwijls reeds gebarsten zijn, eer men dezelve heeft aangeroerd, om uit den grond te ligten.

Behalve in den akker bij *Jan Aarten boimke* moet er ook nog elders te Tilburg begraven zijn geweest. Zoo heeft men mij berigt, dat er vroeger urnen gevonden zijn op de heide aan het Goirke, alwaar thans mast geplant is. Zoo ontving het Noord-Brabands kabinet van den heer A. J. Verbunt een fraai germaansch potje, dat den 23 Julij 1835 gevonden werd in de Hultensche heide, ter linker zijde van den straatweg op Breda, vier voet diep onder den grond, bij het omwoelen van een perceel heide, toebehoorende aan Mejufvrouw A. van Gils, welke thans met mast beplant is. In dit potje werd asch met zand, doch geene beenderen gevonden: het stond op een schoteltje van dezelfde aarde, dat aan stukken gestooten, verwaarloosd is.

DE WOERD TE HAREN BIJ MEGEN.

Te Haren liggen drie stukken gronds, die met betrekking tot de Germaansche oudheidkunde behooren te worden opgemerkt, als:

1°. De *Woerd*, ook wel de *grootte Woerd* genoemd, zijnde groot omtrent een bunder bouwland, belend ter eene zijde aan de straat, ter andere aan het Domein, en aan de twee overige zijden aan land van partikulieren.

2°. De *kleine Woerd*, in twee perceelen afgedeeld, te zamen groot ruim een bunder bouwland, belend aan twee zijden de gemeene straat, en aan de derde het Domein, en zijnde met een voetpad doorsneden.

Beide deze woerden behoorden vroeger aan het Domein, dat ook de tienden daarvan afzonderlijk verpachtte, en zijn in den *Catalogus der te verkoopen Domeingoederen, op den 30 Julij 1827 en volgende dagen*, bladz. 8, 9 en 28, omschreven.

3°. De *Hogenhof*, groot ruim een bunder bouwland, belend aan het Domein, het kerkhof, den buitenhof en de straat, loopende over dezen akker een voetpad.

Ziedaar drie stukken gronds, die blijkens hunne benaming gediend hebben tot godsdienstige oorden, en waarop thans ongetwijfeld nog gebrokene urnen en scherven gevonden worden, die dit zouden bevestigen. Althans er is geen een stuk land onder den naam van *Woerd* bekend, of men heeft er overblijfsels gevonden van Germaansche oudheden, en Heldring leert ons, dat dit met de *hoven* (hier *hogenhof*) hetzelfde is. Wij hadden gehoopt, die plaatsen te bezoeken, voordat dit vel zou worden afgedrukt, doch daar wij hiertoe geen tijd konden afzonderen, laten wij aan anderen gaarne het genoegen over, om dit onderzoek te doen: het zal mij intusschen aangenaam zijn te vernemen, of ons vermoeden bevestigd wordt.

Eer ik Haren verlaat, moet ik wijzen op het belang, dat de Catalogen van de te verkoopen Dominiale goederen hebben voor de studie der archeologie. Uit het elders gezegde, weet men, dat zeer vele bezittingen van de voorvaderlijke godsdienst tijdens het heidendom, aan het Domein of aan de kerk, en van daar sedert de hervorming insgelijks aan het Domein gekomen zijn. Met het doorloopen nu van dergelijke veilingen uit een oudheidkundig oogpunt, wijzen ons zeer vele namen de aloude bestemming van akkers en wegen aan. Ik heb

nog geene gelegenheid gehad, om deze opmerking met bewijzen te staven; doch daar ik mij bijna zeker acht van eenen gunstigen uitslag, zal ik uit drie dergelijke catalogen (meerdere kwamen mij niet in handen) die benamingen opteekenen, welke aanleiding kunnen geven tot oudheidkundig onderzoek van ieder, die ter plaatse woont, en slechts zoo veel van Germaansche oudheden kent, als in dit Mengelwerk geleerd is.

In den catalogus van 1827, onder Megen wordt melding gemaakt van de tiende, genaamd *Helleblok* (bl. 38), en van een elzen schaarbosch, genaamd de *Helsteeg* (bl. 39). Het woord *Hel* doet ons aan een heilig oord denken.

In den catalogus van 1839 vind ik wederom gemeld van het elzenboschje *de Helsteeg*, groot ruim een bundel, onder Megen (bl. 79) en van een tiendvrij bouwland, aan den *lijkweg* te Oploo (land van Cuik) (bl. 11 en 12). Het tiendvrije van dat land, terwijl de rondom liggende landerijen getiend worden, en wel aan eenen *lijkweg* gelegen, wijst ons wederom op den heidenschen voortijd, even zoo wel als een ander tiendvrij bouwland, aan de *heerstraat*, dat denkelijk *helstraat* wezen moet (bl. 12).

Catalogus van 1842. — Agentschap Eindhoven. — Daarin vind ik onder Bergeik (bl. 11) het *Noord-Middel- en Zuid-Weebosch*: de geleerde Mr. W. C. Ackersdijk heeft reeds voor lang opgemerkt, dat hier aan een *Wijbosch* moet worden gedacht. Onderzoekingen op de plaats zelve, kunnen ons nader licht geven: misschien zal dan ook van eenig nut zijn, wat wij over de *wären* straks zullen zeggen.

Onder Aarle-Rixtel (bl. 30) wordt gesproken van drie

klampen tiende, genaamd *de Hel*. Aarle-Rixtel grenst aan Helmond, waarover wij bij de verklaring van *Mun* uitvoeriger moeten zijn.

Onder Mierlo (bl. 33) een klamp tiende, genaamd de *Hellemaar*.

Onder Bladel (bl. 79) een klamp tiende, genaamd de *Helleneinsche*.

Onder Hilvarenbeek (bl. 73) de *Vrijthof*. Men heeft ook een Vrijthof te Maastricht. Dit woord wijst ons op het kapittel van kanonniken te Hilvarenbeek, eene stichting van die oudheid, dat er de oorsprong van onbekend is. Misschien is dit Vrijthof van heidenschen oorsprong, gelijk de plaats in haren naam *Hilvarenbeek* ons ook op een heilig oord wijst. Het is mij niet onbekend, dat men in dezen naam eene zekere Hieldewaris heeft willen vinden, doch dit is beneden alle kritiek.

Dergelijke opmerkingen zullen, vlei ik mij, menige vrienden van hunnen geboortegrond opwekken, om deze sporen te volgen, en zoo zullen wij eenmaal tot de kennis komen onzer oudste geschiedenis, die men te vergeefs bij Cæsar en Tacitus gezocht heeft.

Het strekt mij tevens tot aanmoediging en opbeuring, dat mijne nasporingen van Germaansche oudheden reeds verscheidene gewestgenooten hebben opgewekt, om den grond hunner woonplaats te onderzoeken. Een paar bewijzen worden hiertoe bijgebracht, omdat dit ter aanvulling kan dienen van deze verhandeling.

In den zomer van het voorgaande jaar onderzocht ik de Woerd en de Beemd te Engelen, en verzamelde ik aldaar eenige overblijfselen van urnen. Dit wekte den heer H. Verzijl aldaar op, om mijn voetspoor te volgen.

Deze vond behalve op de door mij ontdekte plaatsen, een ander hoog bouwland, de *bulk* genaamd, met dergelijke potscherven bezaaid: hij zocht naar de opmerkelijkste stukken, en had de goedheid, eenige derzelve aan ons af te staan. Dezer dagen heb ook ik op zijne aanwijzing, dat land bezocht en bevonden, dat de *bulk* met Romeinsche oudheden als bezaaid is. Wij hopen later op deze ontdekking terug te komen.

Een ander voorbeeld. Boven hebben wij den heer van Spaendonck als een ijveraar voor de oudheidkunde doen kennen. Dit gaf een inwoner uit Riel aanleiding, om hem te berigten, dat er in zijne gemeente, in het gehucht Brakel, op de heide vele hoopjes gevonden werden, die ook wel lijk-urnen konden bevatten. Aanstonds begaf de heer van Spaendonck zich derwaarts, en had het genoegen een dozijn urnen te ontdekken, die hij belangeloos aan het Noord-Brabands kabinet afstond. Wij zullen later ook op deze vondst terug komen. Mogt dit berigt iets bijdragen tot meer algemeene belangstelling in de geschiedenis, oudheden en letteren van ons dierbaar vaderland!

Verklaring van de Plaat tegen over bladz. 279.

- Fig. 1. Altaarsteen te Rijsbergen gevonden.
Fig. 2 — 6. Oudheden te Deurne gevonden.
Fig. 7. Urne te Gemonde uitgegraven.
Fig. 8 — 10. » » Tilburg »

Fig 11.

Beitel van aschgrauwe steen, lang 13⁵ duim. Dit merkwaardig overblijfsel der oudheid is in April 1837 gevonden aan den oever der Maas, die door den stroom bloot gespoeld was, op een perceel land genaamd de Kinderoord, bij het fort de Blaauwe Sluis, en door Jhr. A. Martini van Geffen aan het Noord-Brabands Genootschap geschonken.

BIJLAGE

TOT DE GERMAANSCH E BEGRAAFPLAATS TE GEMONDE.

(Zie bladz. 286.)

AAN

DE COMMISSIE VAN ADMINISTRATIE,
OVER ALLE DE GOEDEREN EN DOMAI-
NEN, DOOR DE FRANSCH E AAN DE
BATAAFSCH E REPUBLICQ BIJ TRANS-
ACTIE VAN DEN 5 JANUARIJ 1800
AFGESTAAN, RESIDEERENDE TE BREDA.

Geven, reverentelijk te kennen Jacob Meurs wonende
te S. Michiels-Gestel, en Gerardus Sterk, wonende in
den Bosch.

Dat de Suppl^{ten} bij de publicque Verkoping van we-
gens den Lande, ten overstaan van UL. Commissarissen
op den 7 April des jaars 1803 binnen S. Michiels-Gestel
voorn:, kopers en Eigenaars geworden zijnde van de
Boerewoning, gelegen aldaar en genaamd de *grootte*
Wielse Hoeve, nader over het algeheel, van den inhoud
dier verkoops Conditie, en hunne verplichting, zijn geïn-
formeerd geworden, en wel onder anderen, dat, inge-
volge van dien, *de intentie* mede brengd:

Dat, niet alleen de Verkoopers qq. daarbij, wel expresselijk gereserveerd en besproken hebben, het gebruik der kamer, van gem^e. Boere Huizinge, om daarin, volgens gewoonte en aloud gebruik, den S. Maartens chijs te doen ontvangen, gelijk mede van den stal, om daarin, het geusiteerde chijsmaal te houden, maar dat ook de koper verplicht en gehouden zal wezen, om, alle jaren, ten gestelden chijs dagen het *chijsmaal* te geven, op den gebruikelijken voet, *waarvoor* hij uit de Domein Casse zal genieten *dertien guldens 's jaars*, eerstmaal te voldoen, met 's Maarten 1805, en voorts van jaar tot jaar, tot dat die chijsmaal geheel of gedeeltelijk zal wezen geredimeerd, of tot zoo lange het den Lande zal welgevallen, die invordering van dezen chijs, op dien voet, te laten doen, wanneer die betaling zal ophouden.

Dat, dien tengevolge, de Suppl^{ten} als kopers, in het vast begrip hebben geverseerd; dat de jaarlijksche chijsmaal, in voegen voorsc. door hun te geven, niet vermogt te excedeeren de, *daar voor* gedesignde somme van *dertien gulden jaarlijks*, of wel, dat de Suppl^{ten} konden volstaan met die somme *daarvoor* jaarlijks ten S. Maartensdage aan de chijs-gelders te betalen, ten einde *daar voor*, in den opgem. Stal, naar welgevallen chijsmaal te houden; dan dat de Suppl^{ten} als kopers van die opgem. Boere woning, toen te weten op S. Maartensdag van den jaare 1804 *eerstmaal* tot hunne uiterste verbazing hebben gezien, dat *daarin* op eene verregaande, en als nu, zonder voorziening, voor de Suppl^{ten} qq. zeer onereuse wijze, wordt geliexeerd, ten gevolge, dat die *chijs-gelders met diegeenen*, wier chijsen, reeds voor eenige jaren, op het S. Michiels-chijs-Boek zijn

overgebracht, en welke dus op *S. Michielsdag* reeds hunne chijsen betaald hadden, dan welke naar hun voorgeven, niettemin, mede recht, op dit chijsmaal, behouden hebben, alle te zamen (welligt ten getale van vijftig personen) die stal zijn ingedrongen, en aldaar hebben zitten gasten en brassen, met *groentens*, vlees, *witte boonen met korenten*, rijste pap, kaas, boter, brood, hier &c., al hetwelk geconsidereerd de buitewone duurte der Levensmiddelen, en de holle graagte van die grove huislieden, met geen mogelijkheid, voor die geringe somme van *dertien guldens*, kan worden aangeschaft en bekostigd.

Dat bovendien die chijsmaal, (des gerequireerd:) moet worden gecelebreerd, overeenkomstig hare aloude instelling, welke het onderscheid der tijden kenschetst, te weten, dat de Paarden in dien stal, aan de eene, en de koeijen daarin aan de andere zijde, geplaatst zijnde, alsdan *een der gasten moet zitten agter eene koeij en aldaar eeten, met den staart van dezelve om zijn hals, terwijl een tweede met een langen hond nevens hem, moet zitten te eeten op een Aschhoop, en een derde eeten moet met een Bril op zijn Neus en bij zig hebben staan twee brandende kaarsen; en alsdan zeggende niet genoegzaam te kunnen zien, heeft hij het recht, om de wand of muur van dien stal uit te slaan, etc.*

Dat alle die nietige en onbezonne vrolijkheden, als overblijfselen van min verlichte en onbeschaafder tijden, bij de invoering van die chijs heffing, en mogelijk in de aloudheid, naar de gesteldheid en verblindheid der chijsgelders van eenige noodzakelijkheid of belangrijkheid hebben kunnen geweest zijn, dan dat dezelve (het zij

met eerbied gezegd) niet te compareeren zijn, met de tijden welke wij thands beleven, als waarin het misbruik van alle die losbandige en onhebbelijke gemakkelijkheden welligt tot allerlij buitensporigheden en ongeregeldeheden aanleiding zou kunnen geven; alles zonder eenig nut of voordeel aan den Lande of den chijs Heffer, neen maar, tot overgroot nadeel en schade jaarlijks voor de Suppl^m als Eigenaars van de meergem. Boere wooning en Stallinge, en waardoor de chijsgelders zelve, als niet zelden, bij die gelegenheden, door overmaat van Bier en sterke dranken verhit, hunne slemperijen tot zelfs in den nacht, en vroegen morgen van den volgenden dag doorzetten, hunne huislijke belangen en die van den Landbouw verwaarlozen, en somtijds bij het scheiden ook wel eens, met vechterijen en krakeelen eindigen, waar door niet, dan rustverstoorende onlusten, en, voor hunne personen, niet dan gevaaren van crimineele vervolgingen te wagten zijn.

Dat de Suppl^m uit dien hoofde, zoo ter voldoening aan voorsc. koops-conditie, als tot voorkoming van alle incongruiteiten, op den jongsleden S. Maartensdag, van dezen jare 1805, *niet alleen de kamer* in voorsc. Huizinge, tot het ontvangen van dien chijs, *gelijk ook de stalling*, ten fine voorsc. hebben gepreteerd, *maar zelfs* den chijsgelders hebben aangeboden de voorsc. somme van *dertien guldens*, ten einde dezelve, naar welgevallen onderling te verteeren, of daar voor naar goedvinden ter hunner beschikking, in opgem. stal, een chijsmaal te doen aanrichten; dan dat de voorn. chijsgelders, wel verre van zulks te accepteren, of daarmede genoegen te neemen, in tegendeel, op het vernemen, dat er geen chijsmaal in voegen voorsc. voor hun was voorbereid,

zelfs de betaling van alle chijs gelding hebben geweigerd, gelatende zig, niettemin, van hun recht op zodanig chijsmaal af te zien, zoo wanneer die voorsc. chijs mogt worden gemortificeerd of vernietigd!

Dat de Suppl^{ten} geconsidereerd het gering aanbelang van dien S. Maartens chijs voor den lande, waarvan het jaarlijks rendiment thands (vermits sommige van die chijsen, reeds voor eenige jaren op het *S. Michiels chijs-Boek* zijn overgebracht) niet meer dan circa *vijftien guldens* zal emporteren, en dat wederom bij tegenstelling jaarlijks aan de Suppl^{ten} als Eigenaars van voorsc. Boere Huizinge, van wegens den Lande, voor het *gebruik ten S. Maartensdage van voorsc. kamer, stallinge en het geven van voorsc. chijsmaal* word goedgeдаan en gedebourseerd de opgem. somme van *dertien guldens*, voor zig gaarne erkennen, en wel wenschttten, dat tot wegneeming en opruiming in deze, zoo opmerkzame en verlichte, als duure en criticque tijdsomstandigheden, van alle die rukelose ongepastheden en misbruiken, als mede, tot weering en voorkoming van alle eventueele onlusten, schade en onheilen, van wegens den Lande, het zij, door het geheel vernietigen, en het vervallen verklaren van voorsc. S. Maartens-chijs, als weinig of geen voordeel aanbrengeude, of wel andersints naar het onderscheid der tijden en den algemeenen onspoed mogt worden voorzien.

Mits welken de Suppl^{ten} zich keeren tot deze vergadering, ootmoedig verzoekende, dat het UL. uit sonderlinge consideratie van al het voorsc. gunstig behagen moge, ten einde door deszelfs veel vermogende invloed, het bij den Landen of het Bataafsch Gouvernement, daar heen te helpen dirigeeren, dat de Suppl^{ten} van wegens den

Lande, tegen intrekking van de jaarlijksche toelage van *dertien guldens*, voor het vervolg werden ontheven van het geven jaarlijks op S. Maartensdag *van voorsc. chijsma*al aan de chijsngelders, en die jaarlijksche chijsma^{al}al zoo *daarvoor* worden verklaard en gehouden voor geheel en al geredimeerd.

Of wel anderzints, dat voorsc. *S. Maartens chijs* als van geen aanbelang, voor den Lande, ter zake voorsc. mogt worden kwijtgescholden of vernietigd.

Of eindelijk, dat de invordering van dien chijs, van wegens den Lande, op zodanigen anderen voet, mag worden geregeld, of gedaan effectueeren, als overeenkomstig het algemeen Belang, naar het onderscheid van tijden, tot weering van alle misbruik, particulier nadeel en gevaar van onheilen, bij den Lande, meest oorbaar bevonden zal worden te behooren.

'T welk doende etc.

(geteekend) J. MEURS.

GER. STERK.

 Dit stuk is naar het oorspronkelijke, berustende bij den eigenaar der groote Wielsche hoeve, afgeschreven en door mij gecollationeerd den 13 September 1839. Het oorspronkelijk stuk is bezegeld met het klein zegel van 6 stuivers, en daar naast geschreven; Jan de Bergh. Boven aan staat nog: *exh. 23 Dec. 1805 N°. 47*, en geteekend: H. Roeloffs.

GERMAANSCHIE BEGRAAFPLAATS

TE

BAARLE-NASSAU.

(INGEZONDEN.)

De voorgaande verhandeling was reeds grootendeels afgedrukt, toen de heeren Jhr. Mr. de Grez en Pr. Cuypers, een berigt, ter plaatsing in het Mengelwerk, inzonden, wegens eene door hen te Baarle-Nassau ontdekte begraafplaats van den voortijd. Te Ginneken zijnde, heb ik dit berigt met de gevondene oudheden vergeleken, en onder het oog der geëerde inzenders enkele bijzonderheden er bij gevoegd. Ook hebben zij eene schets van den platten grond des kerkhofs, en der gevondene lijk-urnen medegedeeld: daar de vorm der laatste echter eenigzins kan worden afgeleid uit de reeds in plaat gebragte, zoo deelen wij slechts den platten grond mede.

Het ingezonden verslag is van den volgenden inhoud.

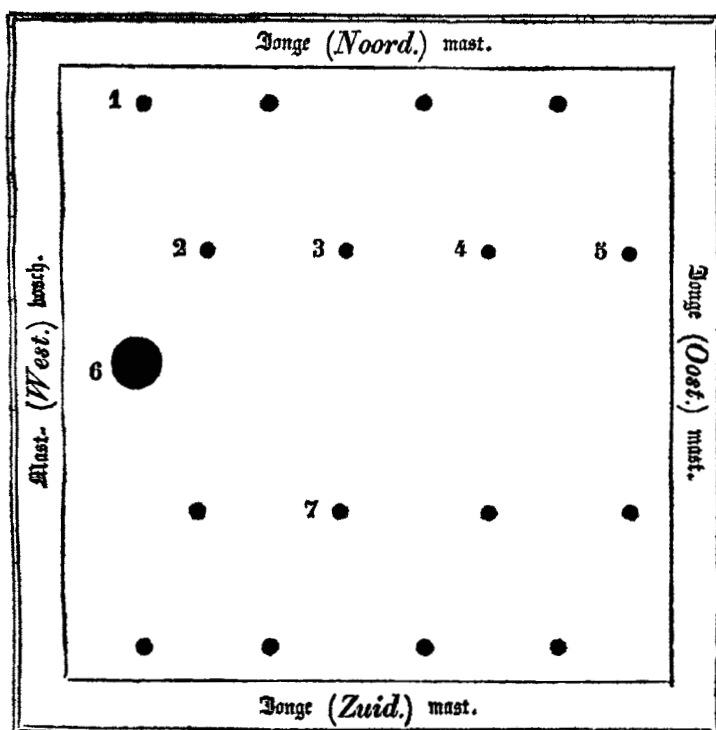
De berigten van den abt Heylen wegens de te Alphen, in de voorgaande eeuw, opgedolven oudheden, noodigden ons uit, om die nasporingen voort te zetten.

De Secretaris der gemelde gemeente, den heer P. C. Hendricks, door den eerst ondergeteekende op die ontdekking opmerkzaam gemaakt, sloeg op de jagt de heide overal naauwkeurig gade, en berigtte ons kort daarop,

dat hij op een perceel heide, toebehoorende aan J. Verhoeven, ten Zuid-oosten van Alphen, ongeveer drie kwartier uurs van het dorp, op het grondgebied van Baarle-Nassau, eenige bergjes gezien had, die hij vermoende, dat wel lijk-tumuli wezen konden. Dit bericht hewoog ons, om die te gaan onderzoeken, waartoe wij den 6^{den} Junij ons op weg begaven, en door den wel eerwaarden heer C. de Wilde, Pastoor van Alphen, gastvrij ontvangen werden.

Op de bedoelde heide aangekomen, bevonden wij, dat zij een ned. bunder groot en met mast in het vierkant omplant was, gelijk de platte grond aanwijst.

PLATTE GROND DER BEGRAAFPLAATS.

Ons oog viel het eerst op den grooten heuvel (N°. 6) die, op eene els hoogte, nagenoeg 20 el in den omtrek had. De kleine tumuli lagen in vier regte rijen van het westen naar het oosten, (a) omtrent 10 ellen van elkander, en waren nagenoeg 3 el in omtrek groot op eene hoogte van één half el. Men kon duidelijk bespeuren, dat soortgelijke heuveltjes op eene gelijke regelmatige wijze de heide bedekt hadden, zijnde die aan de oostzijde bijna geheel door het afvoeren van heidevlaggen met den grond gelijk gemaakt.

Na dit algemeen berigt, gaan wij over, om onze bevinding in elken heuvel ordelijk mede te deelen.

N°. 1. Naauwelijks hadden wij handen aan het werk geslagen, of wij ontdekten in den berg N°. 1, op eene diepte van 10 duim, eene buitengewoon groote urne, als zijnde 72 duim hoog en 1.33 el in omtrek, zijnde de bodem in doorsnede 13 duim groot, en gevuld met gebrande beenderen, asch en houtskool. Dezelve werd van alle kanten zoo gescheurd bevonden, dat het ons ondoenlijk was, ze geheel uit den grond te ligten. Het speet ons, dat wij er niet op bedacht geweest waren, om krijt mede te nemen. Wij hadden dan de urne kunnen teekenen, om de scherven later, gedroogd zijnde, aan elkander te lijmen, en alzoo de vorm der urne te bewaren. Thans moesten wij ons met eene teekening vergenoegen. De klei der urne is zeer ruw, aan den binnenkant, hier meer daar minder, zwart gebrand.

[Wij hadden hier gelegenheid, om dezelfde aanmerking te maken, die bladz. 309, wegens de heete beenderen in de urnen is medegedeeld.]

(a) Ook op de begraafplaats te Tilburg zaten de urnen van het westen naar het oosten. (Zie boven bl. 305.)

In N°. 2 bevonden wij op eene diepte van 30 nederl. duimen eene buitengemeen groote hoeveelheid houtskool, waarop een urntje (a) van blaauwe klei gevonden werd, dat om zijne weekheid bijna niet kon gehanteerd worden, doch aan de zon blootgesteld, weldra hard werd. [Mijne vrienden hadden de goedheid dit potje in mijne tegenwoordigheid te openen. Wij zagen, dat het gevuld was met eene fijne stof, die op het gevoel scheen te bestaan uit asch en fijn zwart heizand. Wij hebben daarbij asch van heiturf vergeleken, die op het gevoel dezelfde scherpte had, doch waarin het vetachtige niet werd opgemerkt. In hetzelfde waren zes of zeven dunne schelfertjes been, benevens een schakeltje, met twee gaatjes van koperdraad, graauw geoxideerd, zijnde een duim lang en 3 streep breed.]

In den tumulus N°. 3 bevonden wij wederom eene groote hoeveelheid houtskool, waarop ter diepte van 26 nederl. duimen, eene kleine, met asch gevulde, doch geheel verbroken urnen te voorschijn kwam. De tumulus was 1.50 el in omvang en 30 duim hoog.

In N°. 4 was ter diepte van 60 duim insgelijks veel houtskool met asch en beenderen, doch blijkbaar begraaven zonder lijkbuis.

In N°. 5 hetzelfde, doch ter diepte van 33 duim.

Onze voorspoedige opdelving lokte onzen gullen gastheer met deszelfs kapelaan, den eerwaarden heer J. H. M. Aerssen ondanks de drukkende hitte naar de heide, in wier tegenwoordigheid wij den hoofd-tumulus

N°. 6 doorzochten. Op eene diepte van 48 duim ontdekten wij zes urnen, van verschillende vorm en

(a) Hoog $4\frac{1}{2}$ duim, doorsnede van boven 4 duim, in het midden 7 duim, aan den bodem $2\frac{1}{2}$ duim.

grootte, en in eene vrij regelmatigte orde, alle ongeveer 70 duim van elkander bijgezet. Slechts drie derzelve mogten wij geheel erlangen. De urne, welke in het midden stond, is hoog 21 duim, *doorsnede*, rand 20 duim, buik 68 duim en bodem $9\frac{1}{4}$ duim. Zij is als naar gewoonte met asch en gebrande beenderen gevuld. De laatste zijn echter minder gebrand dan gewoonlijk, en daarom ook minder ingekrompen. Onder dezelve bevond zich eene wel bewaarde bovenkaak met een gecalcineerden baktand en het bovenste beentje der regter oogholte. De grootte in aanmerking nemende, blijkt daaruit, dat de hier begravenen, menschen waren van dezelfde gestalte als wij thans zijn.

[Ook in een der urnen van Tilburg (de derde, bladz. 308) bevindt zich een gedeelte eener kaak, waarop hetzelfde toepasselijk is. Al mogten de Romeinen onze vaders dan al beschrijven als groote menschen, daaruit volgt niet, dat zij grooter waren dan wij. De Italianen houden ons nog voor groot, natuurlijk in vergelijking met hunne eigene gestalte.]

De tweede urne is van eene ligte chocolade-kleur, van fijne potaarde, netjes, dun en goed rond bewerkt, en binnen en buiten glad. Zij is hoog 19 duim, de omtrek in het midden 94 duim, en de bodem in doorsnede 10 duim. Behalve het gewone vulsel bevond zich omtrent in het midden een driekant stukje van dezelfde specie als de urne (zijnde de loodlijn groot 2.3 duim). Aan elk der zijden merkten wij eenige regelmatig ingekrabde lijntjes: dit wekte onze opmerkzaamheid nog meer op, omdat wij ook in eene andere urne een dergelijk stukje gevonden hebben. Zoo ook zien wij op deze urne eenige figuurtjes, die er met eenig werktuig schijnen op gesne-

den te zijn. In het kabinet van oudheden te Leiden, merkte de tweede ondergeteekende op vele chocolade-kleurige urnen dezelfde bijzonderheid op, die tot nog toe de opmerkzaamheid der archeologen ontsnapt was. (a)

[Deze fraaije, hoezeer zeer beschadigde urne, is aan het kabinet van het Noord-Brabands Genootschap met andere oudheden overgegaan.]

De derde lijkbuis eindelijk is van blaauwe aarde: en hoog 75 duim, doorsnede van boven 18 duim, de bodem 6 duim en de omtrek in het midden 60 duim. De rand is boven op met gelijkmatige ingedrukte halve korrels bezet: de stof is iets harder dan die der voorgaande urne.

[Indien de drie urnen uit den hoofd-tumulus niet gevonden waren in een Germaansch kerkhof, zou men ze voor Romeinsche houden, zoo veel overeenkomst hebben zij met lijkbussen, die men aan de Romeinen toeschrijft. Zou men daarnit niet mogen afleiden, dat veel, hetgeen thans nog voor Romeinsch wordt gehouden, echt Germaansch is? Ook Jansen vond menigmaal onder Germaansche oudheden voorwerpen, die hij voor Romeinsch zou houden, indien dezelve niet in stellig Germaansche begraafplaatsen gevonden waren.]

Tumulus N°. 7. Daarin vonden wij drie urnen van eene tamelijke grootte, tegen elkander aan geplaatst, doch door het plaggen maaijen op meer dan de helft vernield. Ook was hier geen tumulus meer. In de asch en beenderen vonden wij een metalen ringetje, geheel geoxi-

(a) Eere hebbe de heer Cuypers voor deze ontdekking, die bij nadere vergelijking ons een trap digter brengen kan bij de kennis onzer vaderen!

deerd, dat aan de lucht blootgesteld, voor het grootste gedeelte in stof viel. Het scheen van koperdraad, tweemaal om den vinger geslagen.

Van de overige tumuli was slechts het emplacement te herkennen, alwaar nog vele stukken van urnen verstrooid lagen.

Na deze opdelving gingen wij de rondom liggende mastboschjes doorzoeken, en meenden werkelijk gelijksoortige tumuli ontdekt te hebben, doch de herkenning was door het hout moeilijk. Later hopen wij daarop nog eens terug te komen.

Mogt deze mededeeling niet geheel onwelgevallig zijn, dan zullen wij ons onderzoek te Rijsbergen naar Romano-Germaansche oudheden insgelijks weldra mededeelen.

Ginneken, 10 Junij 1842.

DE GREZ.
CUYPERS.

☞ Bij dit belangrijk verslag, waarvoor ik den heere District-Commissaris Jhr. Mr. de Grez en den heer Pr. Cuypers, namens alle oudheidkundigen, dank betuig, voegen wij nog de volgende bijzonderheid. Op eenen afstand van ongeveer 100 ellen, ontdekte de heer Cuypers nog een tumulus, hoog omtrent 4 el, en 25 el lang in doorsnede, en beplant met jonge dennen. Met bewilliging van den eigenaar liet hij dien heuvel doorgraven, en vond er twee urnen, eene in het midden en de andere aan den kant, doch beide merkelijk beschadigd en zeer broos. De stof verschildte niet van de reeds beschrevene lijkvaten.

NOORD-BRABANTSE OUDHEDEN

Op 8 maart 1837 werd het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* opgericht. Doel van het *Genootschap* werd de bevordering van kunsten en wetenschappen in het algemeen en in het bijzonder in de provincie Noord-Brabant. Een doelstelling die heden, 175 jaar later, nog ongewijzigd geldt met dien verstande dat deze is verbreed tot de cultuur in het algemeen.

Een van de grondleggers van het *Genootschap* was dr. C.R. Hermans, pionier van de Brabantse geschiedschrijving en archeologie. In 1865 gaf het *Genootschap* Hermans' publicatie *Noordbrabants Oudheden* uit, het eerste overzicht van archeologische vondsten en vindplaatsen in de provincie Noord-Brabant. Ter viering van het 175-jarig bestaan van het *Genootschap* heeft de *Archeologische Sectie van het Noordbrabants Genootschap* besloten deze publicatie opnieuw uit te brengen, aangevuld met een aantal archeologische artikelen die Hermans eerder had geschreven.

Noordbrabants Oudheden is te beschouwen als het fundament van de Brabantse archeologie waarin een schat aan gegevens is vastgelegd die anders verloren was gegaan. Met de uitgave van deze facsimile worden de gegevens opnieuw ontsloten en zijn ze weer eenvoudig te raadplegen. Bovendien geeft het boek een interessant beeld van het prille begin van de archeologiebeoefening in Brabant.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-086-0

Bestelnummer: SSP79440001

9 789088 900860 >